

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

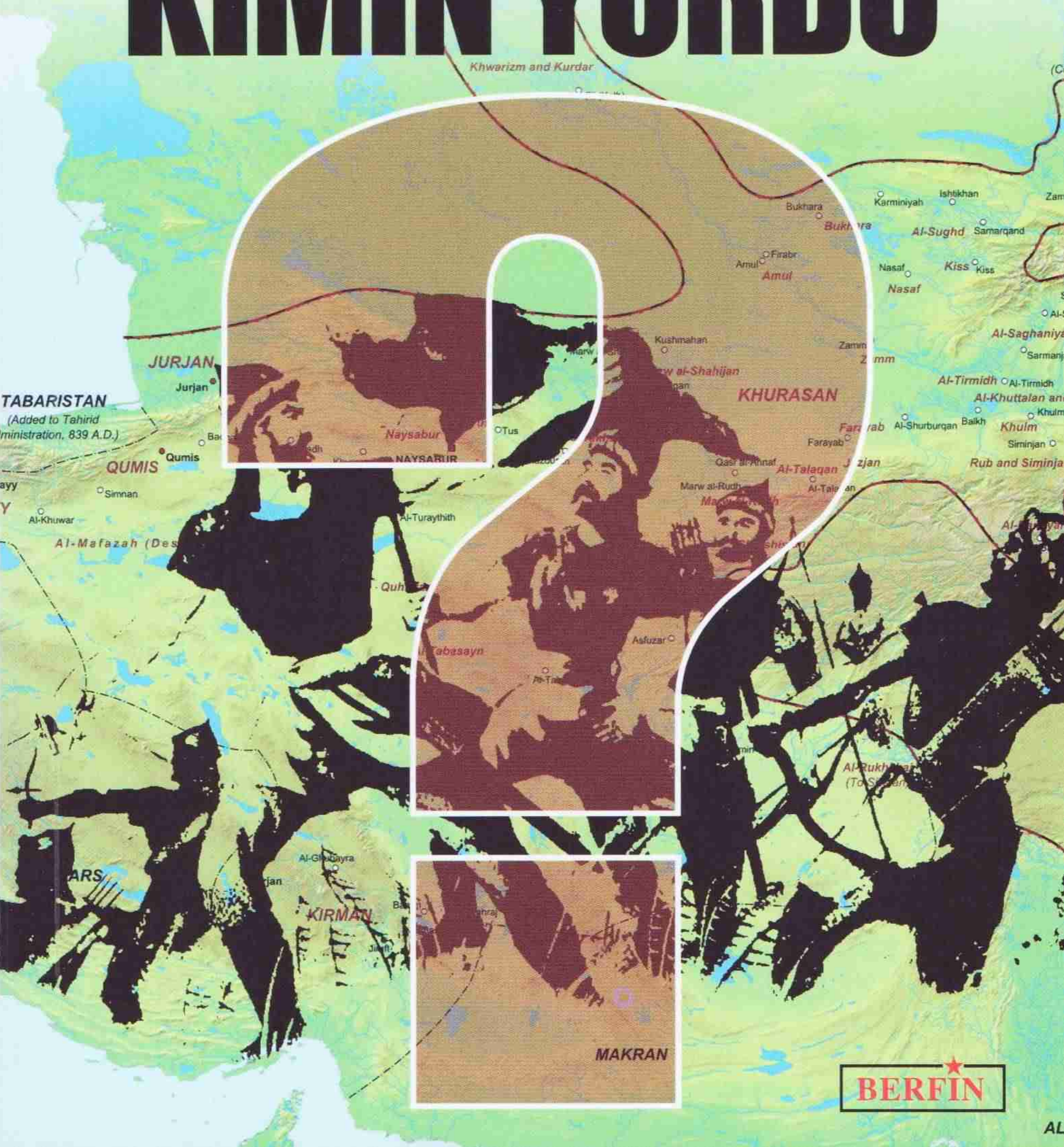
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

FAİK BULUT

HORASAN

KİMİN YURDU

FAIK BULUT • HORASAN KIMIN YURDU ?

Berfin Yayınları : 72
Araştırma-İnceleme : 25

ISBN 978 - 975 - 7354 - 72 - 7

Yayıncı Sertifika No: 10859

Matbaa Sertifika No: 12156

Faik Bulut : Horasan Kimin Yurdu?
Yayın Yönetmeni : İsmet Arslan
Düzeltili : Güzide Bulut
Kapak : Mehmet Özalp
Baskı Cilt : Kayhan Matbaası (Davutpaşa Cad.
Güven Sanayi Sitesi, C Blok
No: 244 Topkapı / İstanbul)
Birinci Baskı : Kasım 1998
İkinci Baskı : Ocak 2009
Üçüncü Baskı : Ekim 2014

© Yayın Hakkı, Berfin Basın Yayın ve Tic. Ltd. Şti. / © Faik Bulut
(Berfin Yayınları, Berfin Basın Yayın ve Tic. Ltd. Şti.nindir.)

Berfin Basın Yayın ve Tic. Ltd. Şti.

Cağaloğlu Yokuşu, Evren Han, No: 29 / 62

Kat: 3 Cağaloğlu 34112 / İstanbul

Tel: (0.212) 513 79 00 - **Faks:** (0.212) 512 37 20

www.berfin.net e-posta: berfin@berfin.net

FAİK BULUT

Horasan Kimin Yurdu?

3. BASKI

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
GİRİŞ	13

I. BÖLÜM

HORASAN NERESİ	17
----------------------	----

II. BÖLÜM

ANTİK HORASAN TARİHİ	23
a) Mithra ve Zerdüştî Metinlerinde Horasan	24
b) Horasan’a Hükmeden Devletler	33

III. BÖLÜM

ORTAÇAĞ HORASAN TARİHİ	39
A) SASANİLER DÖNEMİ	39
B) ARAP FETİHLERİ	42
a) Dört Halife ve Emeviler Dönemi	42
b) Horasan’da Arap Vali ve Komutanlar	47
c) Horasan Fethi’nin Analizi	53
C) TÜRKELİ’NİN FETHİ	64
a) Arap-Türk Karşılaşmaları	68
b) Horasan’da Abbasi Yöneticiler	74
c) Türkeli Fethinin Analizi	77
D) HORASAN RİVAYETLERİ	83
Nûbahar Tapınağı ile Belh’in Hikâyesi	93

IV. BÖLÜM

ARAP FÜTUHATI ZAMANINDA HORASAN	97
HORASAN TANIMI	97
HİNT-AVRUPA KÖKENLİ EFTALİTLER	101
SOĞD HALKI	111

V. BÖLÜM

TÜRKLER VE HORASAN	113
A) YANLIŞ TARİH TEZLERİ	113
a) Saltanatçı-Ümmetçi Tarihten Milli Tarihe	116
b) Milliyetçi Tarihten Irkçı Tarih Anlayışına	118
c) Irkçı Anlayıştan Türk-İslam Sentezi Anlayışına	120

B) ORTA ASYA’DA TÜRK VARLIĞI	123
a) Maverâünnehir ve Horasan’da Türkler	127
b) Horasan’daki Türk Varlığının Analizi	130
 VI. BÖLÜM	
HORASAN: DEVRİM VE İSYAN OCAĞI	139
A) NİÇİN HORASAN	139
B) İLK İSYANLAR	144
C) EBU MÜSLİM HORASANİ BAŞKALDIRISI	149
a) Kimliği!	149
b) Kişiliği ve Hayatı	153
c) Faaliyetleri	156
d) Öldürülmesi	160
D) EBU MÜSLİM’LE İLİNTİLİ İSYANLAR	163
a) Hürremilik	163
b) Türk İshak Hareketi	166
c) El Mukanna Hareketi	167
d) Üstadsis Hareketi	168
E) DİĞER İSYANLAR	172
 VII. BÖLÜM	
HORASAN KÜRTLERİNİN TARİHİ	177
A) HORASAN’DA KÜRT İZLERİ: TURAN EFSANESİ	179
B) SASANİLER DEVRİNDE KÜRTLER	185
C) HORASAN KÜRTLERİ	191
 VIII. BÖLÜM	
ETNİK VE KÜLTÜREL BAKIMDAN HORASAN	203
A) ETNİK YAPI	203
a) Eski Toplumların Yerleşimi	203
b) Arapların Yerleşimi	207
c) Türk Varlığı	211
B) KÜLTÜREL YAPI	214
a) İslam Öncesi Kültürel Etkiler	214
b) İslam Sonrası Etkiler	223
I) Arap-İslam Kültür Hamlesi	223
II) Şuubiye Hareketi ve Mevali Hamlesi	228
 KAYNAKÇA	 237
BİYOGRAFİ	240

ÖNSÖZ

Türk Tarih Tezi, Türk-İslam Sentezi veya orta dereceli okullarda okutulan Tarih kitaplarında en çok sözü edilen mekânlardan biri, Orta Asya bağlantılı “*Horasan Eli*”dir. Günlük yaşamda, özellikle Alevilik ve öz Türklük söz konusu olduğunda, Horasan adeta konunun anahtarı, abc’si, girizgâhı olarak sunulur. “*Horasan eli*”, Aleviliğin “*ata ocağı*”, “*erenler beşiği*” biçiminde değerlendirilir. “Hangi erenler; bunların aslı ve faslı, soyu sopu nedir?” diye sorulduğunda ise, resmileştirilmiş kalıp cevap hazırdır: “*Onlar Türkoğlu Türk, alperenlerdir; sonradan Gazıyan-ı Rum, Bacıyan-ı Rum adını almış Türk dervişanlardır, Sufi tayfasıdır...*” Cevabın bir kısmı doğrudur; ancak gerisi getirilmemiştir. Sözelimi Kürt kökenli **Baba Tahir-i Üryan**’ın soyu üzerinde durulmaz, ya kökeni görmezlikten gelinir veya kaşla göz arasında Türk Sufi dervişanlarından olduğu varsayılır. En iyimser ihtimalle, **Baba Tahir-i Üryan**, “*İranlı Sufi dervişlerin piri*” olarak görülüp geçirilir. Oysa gerçeğin tamamı bu değildir. Her şeyden önce, çokça sözü edilen Horasan üzerine Türkiye’de herhangi bir ciddi çalışmanın olmadığı, mevcutların Türk-İslam bakış açısıyla yazıldığı kabul edilmelidir. Öte yandan Orta Asya Türklüğü çerçevesinde ele alınan Horasan meselesi veya tarihinin çarpıtılarak yazıldığı açıktır.

Genelde İslamiyet içindeki Türk tarihi, özelde Alevilik tarihi yazılmak isteniyorsa, öncelikle Mezopotamya ve İran’daki İslam’ın serüveni, gelişimi, beslendiği antik kaynaklar ve temas ettiği uygarlıklar; inançsal düzeyde Zerdüştilik, Manicilik, Budizm, Hristiyanlık, Musevilik ve benzerleri derinliğine irdelenmelidir. Mezopotamya, daha doğrusu Irak-Suriye-İran incelen-

meden; Basra ve Kûfe'nin kültürel ve toplumsal tarihi ele alınmadan, Horasan ve Anadolu Aleviliğini ciddi düzeyde analiz etmek imkânsızdır. **Hallac-ı Mansur**'un yaşamöyküsü ile gezi güzergâhını araştırmadan, gittiği yerlerdeki faaliyetlerine ışık tutmadan; Kürt kökenli İranlı Aleviler olan *Al-i İlahi*, *Ehl-i Hakk* veya *Yârsanilerin* Horasan ile Anadolu'ya etki ve katkılarını görmeden, doğru düzgün bir Horasan tarihi, Alevilik tarihi yazmak da olanaksızdır.

Horasan meselesi üzerinde durmamızı gerektiren iki güncel örnek verelim.

Bir: Alevi kökenli yazarlardan olup, kamuoyunda sol kimliğiyle bilinen ama son birkaç yıldır sağ kanat tarih yazımının tipik örneğini oluşturan **Rıza Zelyut**, 17 Temmuz 1998 tarihli *Akşam* gazetesinde şunları yazıyordu:

“Sidal, güzellik yarışmasına katılıp kaybettikten sonra bir demec vermiş... ‘Doğuluyum, Aleviyim, Kürdüm demiş. Sidal, Tunceli kökenli. CHP Parti Meclisi üyesi Sinan Yerlikaya dostumuzun kızı... Dışı gibi ruhu da güzel olan bu kızımızın demeci beni düşündürdü: Tuncelili, Alevi ve Kürt! Bu gencin, kendini tanımlarken belirleyici seçtiği özelliklerin birisi, bir yerde zinciri kopartıyordu... Sidal'ı aradım ve konuştum...

Sidal, Doğulu; bu kesin. Ailesi Alevi idi. Kendisi de Aleviliği benimsemişti; öyleyse Alevi sayılırdı. Fakat, Sidal'ın Kürt olduğu konusunda kuşku vardı... Açtım, sordum. Şu cevabı verdi: ‘Beş altı yıl önce babama durumu açtım. O, bizim Kürt olduğumuzu söyledi; ama sonra bazı açıklamalar yaparak, aslımızın Horasan'dan gelme Türk boylarından olduğunu’ belirtti. ‘Sidal’a dedim ki; ‘Sen gençsin! İnsan bu çağda, elbette kendisini ezilenlerle eşleştirir, böylece ödünlene yoluna gider... buradan edindiğim izlenimler dışında Kürt olduğunu gösterecek somut bilgilerin, kanıtların var mıdır?’

Sidal, akıllı bir kız. Bu soru üzerine sustu... Ona, bir milletin temel özelliklerini hatırlattım ve dedim ki: ‘Örneğin dil birliği şarttır. Sizin Kürt olabilmeniz için dilinizin Kürtçe olması gerekir. Hâlbuki Tunceli’de konuşulan dil Zazacadır. Zazaca ile Kurmançanın ilgisi yoktur. Tunceli'nin yerleşik halkı, Kürtlerle de-

ğil, Medlerle bağlantılı sayılır... Üstelik Tunceli çevresi, Horasan'dan gelen Alevi dedelerinin (Horasan erenlerinin) sığındığı ve yaşadığı bir bölge oldu. Buraya yerleşen Alevi Türkler, kendi Horasan geleneklerini yerli kültürlerle kaynaştırarak, bugünlere kadar yaşattılar. Yani, sizlerin Kürt olmaktan çok Türk olma ihtimaliniz kuvvetlidir. Eğer kendine Türk dışında bir etnik temel arayacaksan, o zaman 'Ben Med'im (Med kökenliyim)' demen daha doğru olur..."

Zelyut'un bu makalesi, neresinden tutsan dökülecek türdendir. Her şeyden önce, "Kavimler Kapısı" Anadolu'ya o kadar çok etnik topluluk yığılıp kaynaşmıştır ki, bırakın birinin Kürt olmadığını kanıtlamak; başka birinin de "öz *Türk*, safkan *Türk*" olduğunu ispatlamak mümkün değildir. Buna, tarihten günümüze toprağında yerleşmiş onlarca etnik kümenin harmanlanıp sentezlendiği Tokat gibi bir ilde doğan Zelyut da dâhildir. **Zelyut**, Anadolu'daki Kürt varlığını Rum ve Ermenilerden sonraya almakla; tarihçiler tarafından Kürtlerin atalarından biri olarak kabul edilen *Medlerin* apayrı bir kavim, ya da zımnen "sadece Zazaların atası" olduğunu varsaymakla küçük kurnazlıklar yapıyor. Tarih alanındaki bilgisizliğini ortaya koyuyor. Sağ kanat tarihçiliğinin temelini oluşturan mistifikasyon ile kara cahilliğe sarılarak, Sidal'la, "*Kürt olduğunu söyleme de, istersen Medli oluver!*" der gibi garip bir pazarlığa girişiyor. Konu biraz tartışmalı bile olsa, "Kürtçe dencin dil kümesinin içine *Sorani*, *Kurmanci*, *Gorani*, *Zazaki/Dımilki* lehçelerinin girdiğini; Zazacanın Gorani lehçesiyle çok sıkı bağlantıları bulunduğunu göz göre göre inkâr ediyor ki bu; öteden beri Türkçü kesimin Elazığ, Bingöl, Tunceli ve Siverek bölgesinde başvurduğu "*Zazaca, Orhun Abidelerindeki Türkçenin bozulmuş halidir*" yolundaki tezinin aynıdır.

Ayrıca **Zelyut**, Horasan'dan gelen alperenlerin, Tunceli'deki hangi "*yerli kültürle*" kaynaştığını söylemeye cesaret bile edemiyor yahut maksatlı bir geçiştirmeye yetiniyor.

İki: 25 Eylül 1998 tarihli *Cumhuriyet*'te, **Ahmet Taner Kışlalı**, 27 Mayıs 1960'taki bir anısını aktararak Kürtlerin kökeni üzerine şöyle bir ufuk turu yapıyor:

“Gazetem Yeni Gün, bana, Türkocağı’ndaki bir konferansı izleme görevini vermişti. Konu, Kürtlerin kökeni idi. Ve izleyenler arasında Milli Birlik Komitesi üyeleri de vardı. Konuşmacı, Kürt kökenliydi. Kanıtlamaya çalıştığı sav da Kürtlerin Türk kökenli olduğuydu... Ama genel yayın yönetmenimiz, haberi kullanmamaya karar verdi: Çünkü konu tabu idi. Savunulan şey olunlu olsa ve o toplantıda askeri yönetimin en yetkilileri bulunsa da...

Demokrasi, tabular üzerine kurulamaz. Demokrasi, toplumsal uzlaşma ile kurulur. Bunun ilk koşulu da ciddi sorunların açıklıkla tartışılmasıdır... Prof. **Fahrettin Kırzioğlu**, ‘*Kürtlerin Türklüğü*’ kitabında şöyle diyor: ‘Kürtlerin İranlı kökenden geldiğini gösteren bir bilgi yoktur. Hint-Avrupa kavimlerinin hiçbirisinde, tarih boyunca buna benzer bir adla tanınan ulus, bey ve oymak yaşamadığı gibi, bugün de yoktur...’

Birçok bilim adamı ya da araştırmacı da benzer savlarla ortaya çıkıyorlar... Kürtler sadece Zağros’ta yoklar; Kafkasya, Horasan, Dağıstan, Yenisey, Arabistan, Altay, Macaristan’da da varlar. Ve bu geniş alan, aynı zamanda Türklerin ve İskitlerin yaşadığı bir coğrafyadır...

Kimileri, Kürtlerin Türk kökenli olduğunu öne sürüyor; kimileri, Kardü (Kardak); kimileri Med-İskit; kimileri, Kart; kimileri ise Guti... Aslında toplumsal ve siyasal açıdan önemli olan, insanların ‘kökenleri’ değil; ne olduklarından çok, kendilerini ‘ne olarak’ duyumsadıklarıdır...”

Biz de doğruya yakın gerçekleri araştırırken; meselenin kökenini irdeleyip, çıkarsamayı okuyucuya bırakıyoruz. Yoksa kimseye ille de “Kürt” veya “Türk” damgası vurma sevdalısı değiliz. **A. Taner Kışlalı**’nın, kimin hangi kökenden geldiğine değil, yanılmalı ve aldatılmış bile olsa, ‘*kendini nasıl gördüğü, nasıl hissettiğidir*’ yolundaki görüşüne katılıyoruz. Tek şartı, demokratik kurallar çerçevesinde her şeyi açıkça tartışmaktır. Kardeşliğin ve beraber olmanın biricik güvencesi de budur.

Ciddi araştırmacılığı bir yana bırakın, resmi tarih yazımında bile çok gerilerde kalan, dil bilmediğinden başvuru kaynakları hayli yetersiz olan **F. Kırzioğlu**’nun “*Tarihte Kürtlerden hiç*

bahsedilmemiştir” iddiasına da küçük bir yanıtımız olacak: Kırzıoğlu, **Kaşgarlı Mahmud**’u iyi inceleseydi; **Nizamülmülk**’ün *Siyasetname* adlı eserine baksaydı; Arap-İslam tarihçilerinden **İbn-i Xalikan**, **el Hanefiye**, **İbn-ül Esir**’in yazdıklarına göz atsaydı; Büyük Selçuklu devletinin Kürtlerin yaşadığı coğrafyaya idari anlamda “*Kürdistan*” adını verdiklerini bilseydi; Hacı Bektaş *Velayetnamesi*’nden “*Kürdistan’a geçti; oradaki Kürtlerle bir müddet yaşadı*” ibaresini okumuş olsaydı; çok daha önemlisi **İsmet İnönü**’nün Lozan’daki muhataplarına, Kürtlerin tarihi konusunda verdiği söylev ve gerekçelerinden haberdar olsaydı, eminim böylesine gülünç laflar etmezdi.

Anılan nedenlerle, Horasan hakkında bir inceleme yapmak bizim kaçınılmazlaştı. Tezimizin esası, “Horasan Türk yurdu-
dur”; “Horasan, Türklüğün ve Aleviliğin beşiğidir”; “Horasan Alevileri asla Kürt kökenli olamazlar” türünden mesel, menkıbe ve masalları çürütmektir. Yoksa, “Horasan Türk yurdudur” ibaresini kaldırıp, bu kez tersten bir mantıkla “Hayır, Horasan öz Kürt yurdudur” söylemine sarılmak değil. Bilimsel ve tarihsel olgular da zaten bu tür savları reddeder.

Burada, kitaba ilişkin malzemelerin elde edilmesinde, bana nazik yaklaşımlarını esirgemeyen, Türkiye Diyanet Vakfı’nın İstanbul’daki kütüphane personeline teşekkürü borç bilirim.

5 Ekim 1998

GİRİŞ

Türk Tarih Tezleri; “*Horasan eli*”, “*Türklerin anayurdu Orta Asya ve Horasan*”, “*Horasan’dan geldik*”, “*Horasan erenleri*”, “*Horasan evliyalari*” türünden ibarelerle doludur. Hedef kitlenin bilinçaltına yerleştirilmek istenen “*Horasan*” kavramı, adeta “*Türklük ve Türkçülük*”le özdeşleştirilmiştir.

12 Eylül 1980 askeri yönetimiyle birlikte devletin resmi görüşü olarak benimsenen Türk-İslam Sentezi, 1990’ların ikinci yarısından itibaren özellikle zamanın Kültür Bakanı **Namık Kemal Zeybek**’in formülüyle, “*Ahmet Yesevi İslamı*”, “*Türk Müslümanlığı*” kılıfına büründürüldü. Kürt kökenli tarikat erbabı Arvasilerin ölüm yıldönümleri münasebetiyle afişlere yansıyor, sokaklara taşıyor. Asıl amaç, çok kimlikli ve kültürlü Anadolu insanını, bu çerçevede Sünnileştirip Türkleştirmekti.

Bu durum, öteden beri kompleks hale gelmiş/getirilmiş “*Türk kimliği*” meselesinin zaaflarını ortaya koyması bakımından da ilginçtir. Türk-İslam Sentezi’nin kararlı savunucularından **Ahmet Kabaklı**’nın aşağıdaki makalesi bu niyeti, bu planı çok iyi açıklıyor:

“Milliyetçilerle İslamcılar arasında soğukluk varmış gibi gösterilmesi son derece abes ve yanlış... Pan-provokatörler tarafından ortaya atılan tehlikeli ve yapmacık bir oyundur bu. Türkiye’de bölücülük yapılmaktadır. Alevi-Sünni ayrımı yapılmakta, Türk-Kürt ayrımı ve daha neler yapılmaktadır. Türk milleti bir bütünlük içindedir.

Milliyetçi ne demek? Milletini, tarihini, dinini, dilini seven insan demektir. **İslamiyet’ten uzak bir milliyetçi düşünemeyiz...** Türk milliyetçileri, aynı zamanda Müslümandırlar. Türki-

ye’de her neye baksanız, **milliyetçilikle İslam’ın terkibi** (sentezi-FB) vardır...”¹

ANASOL-D hükümetinde Başbakan Yardımcısı olan DSP lideri **Bülent Ecevit** de, 15-16 Ağustos 1998 tarihli Hacı Bektaş Veli Şenlikleri öncesinde yaptığı bir konuşmada, mealen şöyle diyordu: “Türk Sünniliği ile Aleviliği, İslam’ın özgün bir yorumudur; ikisi arasında pek fark bulunmaz, dolayısıyla Alevi-Sünni türünden ayrımlar yapanların oyunlarını bozacağız, karşılarında duracağız...”

Aynı **Ecevit**, 1997 yılındaki bir konuşmasında ise, Alevilerce simge kabul edilen **Şah İsmail** ile bağnaz Sünniliğin temsilcisi padişah **Yavuz Sultan Selim**’in barıştırılması zamanının geldiğini de dile getirmişti.

Alt kimliklerin adeta patlama noktasına ulaştığı, yer yer çatışmaya dönüştüğü bir toplumda, Horasan evliya ve erenlerinden medet umularak birlik, bütünlük, huzur ve istikrar sağlanmak isteniyor. Kimliğini haykıran Aleviler, “*Ata dedeniz Horasan’dan geldi; orası Türk Müslümanlığının öz yurdudur. Horasanlı olan herkes su katılmamış Türk’tür...*” gibi söylemlerle yönlendirilmeye çalışılmakta, beyinleri yıkanmak suretiyle asimilasyon politikasına alet edilmektedir.

Sözelimi, ders kitaplarında aşağıdaki düşünceleri okumak da mümkündür: “Horasanlı **Türk komutanı Ebu Müslim**’in Merv şehrinde başlattığı ayaklanma, kısa zamanda büyüdü... Irak’a kuvvetleriyle gelen **Türk komutanı Ebu Müslim**, Abbasilerden Ebu’l Abbas Abdullah’ı Kûfe’de halife ilan etti...”²

Bazı ders kitaplarındaki test sorularında bile **Ebu Müslim**’in “**Türk**” kökenli oluşu üstünde durulmaktadır:

¹ **Ahmet Kabaklı**, “*Dini Dinime, Dili Dilime...*” Türkiye Gazetesi, 9 Ağustos 1994. Bu düşünceler, daha önce 25 Haziran 1994 tarihli Milli Gazete’de (RP’ye yakın İslamcı yayın organı) yayımlandı.

² **Nurer Uğurlu-Esergül Balcı**, *Tarih Lise 1*, s. 219, Serhat-Örgün yay., 1989-1992. Aktaran, Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993): Türk Tarih Tezi’nden Türk-İslam Sentezi’ne*, s. 75-76, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, İstanbul.

“Soru: Halifeliğin Emevilerden Abbasilere geçmesinde büyük bir rol oynayan **Türk** kimdir?”

Yanıt: *Horasanlı Ebu Müslim.*³

Ders kitabı dizilerinden birinin editörü olan **Hakkı Dursun Yıldız**, “*Horasanlılar Türk’tür*” türünden gülünç iddialar ile bilimsel tarih tezlerine ters düşen karışıklıkların önünü alabilmek için, daha orta yolcu bir tutum takınmış; her anlama çekilebilecek, ne yardan ne serden geçebilecek esnek ifadeler kullanmıştır:

“Horasanlılar ile Türkler kardeşirler: Bunların memleketi aynıdır. Türkler ile Horasanlılar arasındaki fark, Araplar ile Acemler, Rumlar ile Slavlar, Zenciler ile Habeşiler arasındaki fark gibi değildir. Aksine, bu iki sınıf arasındaki fark, Mekkeli ile Medineli, bedevi ile şehirli (*Arap-FB*), dağlarda oturan Tayy Kabilesi mensuplarıyla ovalarda oturan Tayy Kabilesi (*Arap-FB*) mensupları arasındaki fark gibidir. Horasanlılar ile Türkler, Allah’ın memleketlerine verdiği hususiyetler, her memleketin ahalisine yarı yarıya verdiği benzerlik, ahlak ve dil yakınlığı açısından Kahtaniler ile Adnaniler (*eski Araplar-FB*) arasındaki yakınlıktan daha sıkı yakınlığa sahiptiler.”⁴

Açıklamanın hiçbir şeyi halletmediği kolayca görülebilir. Çünkü, kuşkulu bir “*Horasanlı kimliği*” yaratılmış; bölgede etnik bir birliğin bulunduğu varsayımından hareket edilmiştir. Hâlbuki bilimsel açıdan aynı toprakta, yazarın deyimiyle “aynı memleket”te yaşamış olmak; mutlaka aynı etnik kökenden gelmeyi gerektirmez. Mezopotamya’da yaşayan Elam, Akad, Sümer, Asuri kavimlerinin kökenleri farklıydı. Halklar beşiği Kafkasya’da farklı etnik kökenden onlarca kavim (Azeri, Gürcü, Abhaz, Çerkez, Ermeni, Çeçen vs), aynı toprakları paylaşıyorlar. Kavimler mozaïği Anadolu’da; Hurri, Hitit, Eti, Urartu, Mittani,

³ Öymen, *İlkokul Sosyal Bilgiler* (Anadolu ve Kolejere Hazırlanan İçin Soru-Cevaplı Test), s. 287, 1992. Alıntılayan E. Copeaux, age., s. 223’teki 68 no’lu dipnot.

⁴ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, s. 51, 1976, İstanbul. Alıntılayan E. Copeaux, age., s. 223.

Lidyalı, Frigyalı, Grek, Kürt, Türk, Acem, Arap ve benzerleri yan yana, iç içe yaşadılar. Kız alıp kız verdiler, kardeş oldular. Peki, anılan kavimlerin aynı soydan, aynı boydan geldiklerini söylemek mümkün mü? Hayır!

O halde, asıl konuya dönelim: **Horasan kimin yurdu?**

Soru tarihsel olguların değil, siyasal ve ideolojik tezlerin bir ürünüdür. Türkiye’den başka hiçbir ülkede, böylesine sık ve vurgulu sorulduğu görülmemiş; bunca tartışmaya yol açmamıştır. Yanıtı, bu çalışmanın içeriğini oluşturan veri ve olaylarda aranmalıdır.

Her şeyden önce, “Türk Tarih Tezi”nde çokça söz edilmesine rağmen, Horasan üzerine bilimsel çalışma adına verilen ürünlerin yok denecek kadar az olduğuna dikkati çekelim. Bu olgu bir yana, Horasan denince akla gelebilecek şeyler de bir elin parmaklarını geçmeyecek kadardır: **Ebu Müslim Horasani**, Horasan evliyalrı, Horasan erenleri, Horasan’da Türkler, Erzurum iline bağılı bir ilçe, Horasan harcı (kiremit tozu, kireç ve su karışımıyla yapılan, Roma ve Osmanlı dönemindeki inşaatlarda çokça kullanılan), Horasan makamı (Türk müziğinde 18. yüzyıldan önce kullanılan ve günümüzde bestecisi bilinmeyen bir peşrevle bir saz semaisinden başka örneğı bulunmayan), Horasani (Hacegân rütbeli Babiâli kalemi amirlerinin giydiğı bir tür kavuk), Horasani (Türkistan steplerinde yetişen bileşikgillerden iki bitkinin kömeçlerinden elde edilen şifalı bitki) ve Horasaniler (Tunus’ta bir sülale).

Şimdi, Horasan konusunu derinlemesine irdeleyebiliriz.

I. BÖLÜM

HORASAN NERESİDİR?

Siyasal ve ideolojik amaçlarla, “Horasan” sözcüğü dillerden düşmüyor. Sahi, neresi bu Horasan?

Büyük Larousse ansiklopedisinin ilgili maddesinde şunlar yazar: “Horasan, ‘**Güneşin Yeri**’ anlamına gelir. İran’ın kuzeydoğusundaki bölgenin adıdır. Horasan adı, Ortaçağ’da tüm Doğu İran, bugünkü Afganistan’ın kuzeybatısı ve Türkmenistan çöllerinin güney bölümünü de içine alıyordu. Ortasındaki uzun tektonik çukurda (Horasan Büyük Vadisi); *Atrek* nehri kuzeybatıya ve *Keşef Rud* güneybatıya doğru, birbirlerine ters yönde akarlar. Bölgenin başlıca kenti *Meşhed* de buradadır. Günümüzde Horasan, pamuk ve şekerpancarı başta olmak üzere çeşitli ürünlerin yetiştirildiği zengin bir tarım bölgesidir. Kuyulardan sağlanan sularla sulanır. Bölge, kuzeydoğu ve güneybatıdan 3500 metreye ulaşan dağ bloklarıyla çevrilidir...”⁵

Şimdi de *Encyclopaedia of Islam*’da “**Khurâsân**” olarak yazılan maddeye bakalım:

“Günümüzde İran’ın kuzeydoğusundaki bölgenin adı (*Ustân*) olup, idari başkenti *Meşhed*’dir. Fakat, İslam öncesi devirde ve İslam’ın ilk dönemlerinde, Horasan adı, daha farklı şeyleri simgeliyor; Sovyet egemenliğindeki Orta Asya ile Afganistan’ı kapsaya-

⁵ *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, 1986, Milliyet gazetesi armağanı, c. 11. İstanbul.

cak genişliğe sahip bulunuyordu. İlk (Arap) Müslümanlar, Batı İran'ın doğusuna düşen her yer için bu adı kullanıyorlardı. *Cibel* veya sıkça kullanılan *Irak-ı Acem* bölgesi de, yanlış biçimde Horasan bölgesine dâhil ediliyordu. Bu nedenle Horasan; Cibel (Irak-ı Acem) diyarından, Hindistan'daki İndus Vadisi ve Sind'e kadar uzanabiliyordu. Klasik Ermeni coğrafyacısı **Khorenli Moise**; Hazar denizinin güneydoğusundaki Curcan ve Kumis, Badahşan ile Toharistan, Amuderya'nın yukarı mıntıkalarıyla Bamiyan ve Hindukuş dağları arasındaki bölge için Horasan terimini kullanır.

Topografik açıdan, NW-SE biçiminde sıradağlarla kaplıdır ve bir ucu, Elbruz sıradağlarına ulaşır; diğer ucu, Afganistan'ın kuzeyindeki Hindukuş dağlarına uzanır. Nişapur'un kuzeyine düşen *Kuh-i Binalud*'da olduğu gibi, kimi dağların yüksekliği 11.200 feet yüksekliğindedir. Kuzeye doğru, geniş çöl ve bozkırlarla Türkmenistan, Amu Derya havzası ve Hazar denizine dayanır. Güneyde ise, hemen her yandan çöl ve tuzlu topraklarla kuşatılmıştır. *Deşt-i Kevir* (veya Kebir), *Deşt-i Lût* ve *Sistan* bölgesindeki *Hilmand* havzası bunlardandır. Aynı bölgede, İslam'ın ilk döneminde *Kuhistan* diye adlandırılan *Kain* ve *Bircand* gibi daha yüksek arazi ve platolar yer alır. Burada yoğun bir kütleye sahip *Kuh-i Muminabad* dağının yüksekliği 9.100 feet'i bulur. Horasan'ın arazi yapısı genellikle değişiklik gösterir. Kuzeydeki daha ırak dağlık alanlar yağmurlu olup, düzenli akarsuları ve kuyularıyla tarıma elverişlidir. Nüfus buralarda yoğunlaşmaktadır. Diğer alanlar, özellikle güneydeki mıntikalar yer yer vahalardan ibaret olup, kuyu sularına daha fazla bağımlıdır... ”⁶

Eski haritalara göz atılırsa, Horasan bölgesinde şu şehirlerin yer aldığı görülecektir: Bistam, Beyhaq, Scrahs, Rey, Tus (Meşhed), Nişapur, Merv, Merv-i Rûd, Herat, Kâbil, Belh, Gazne, Gur, Gurgan (Cürcan), Tirmiz, Semerkant ve Buhara. Daha titiz bir incelemede Buhara, Semerkant ve Tirmiz gibi şehirlerin, esasında *Horasan* değil; *Soğdiyana* adı verilen, Arapların *Mavera-ünnehir* dedikleri Ceyhun ve Seyhun ırmakları havzasına dâhil oldukları görülür.

⁶ E.J. Brill, *Encyclopaedia of Islam*, vol. V, new edition, Leiden-New York.

Zerdüştî inancının önderi **Zarathustra** (Zerdüşt), Belh şehrini öğretisinin merkezlerinden biri haline getirmişti. Bu nedenle ateşperestliğin eski kalesi sayılan Belh, bu inancın, kıta Hindistan'ına yayılmasında önemli bir rol oynadı. Merv ise, **Ebu Müslim**'in başkaldırısını ilan ettiği kentin adıdır. Aynı bölge, daha sonra Ebu Müslim yandaşlarının ayaklanmalarına tanık olmuştur.⁷

Budizm'in yayıldığı dönemlerde ise, Horasan'ın Belh şehrinde *Nûbahar Tapınağı* adında tarihi bir Budist mabedinin olduğu; bu efsanevi mabedin daha sonra İslam ordularınca yıkıldığı belirtilir. Hun imparatorluklarının Orta Asya'da hüküm sürdükleri dönemlerde, Horasan; Kuşanlar (MS 2. yüzyıl), Akhunlar (MS 450-550) ve Sasaniler arasında bölüşülmüştür.

İslam tarihçilerinden **Belazuri**'ye göre, Horasan dört bölgeye ayrılmış olup aşağıdaki kentleri içermekteydi.

Birinci bölge: Başkent İranşer (Nişapur), Kuhistan, Tabe-seyn, Herat, Busang, Badgis ve Tus (bir adı Taberan; sonraki adı Meşhed).

İkinci bölge: Merv-i Şahican, Serahs, Nesa, Baward, Merv-i Rûz, Taliqan, Harezmi, Zamm, Amul ve Buhara.

Üçüncü bölge: Faryab, Cüzcan, yukarı Toharistan (Talaqan), Huttal (Wahs), el Quwadyan, Haşet, Andaraba, Bamyân, Bağlan, Waliğ, Bank idari bölgesi, Bedahşan, Tirmiz, el Sağaniyan, Zamm, aşağı Toharistan, Hulm ve Simingan.

Dördüncü bölge: Buhara, Şaş, Turarband, Soğdiyana (Kiş/Keş), Nesef, Rubistan, Usruşana, Sananı, Fergana, Sanım, Semerkand, Abarkat, Banakat ve Türk illeri.

Tarihsel, toplumsal, siyasal ve coğrafi önemleri-ilişkileri açısından zaman zaman Horasan'la birlikte anılan bölgeler ise şöyle sıralanabilir: Sistan, el Cibel (*Kürt bölgesi*), Taberistan, Faristan, Harizm, Toharistan, Maverâünnehir, Cürcan, Deylem.

Öte yandan, ansiklopedik bilgilerdeki birkaç noktanın açılımında yarar var:

⁷ Daha geniş bilgi için bkz: **Faik Bulut**, *Ebu Müslim Horasani: Bir İhtilalcinin Hikâyesi*, 2. baskı, Berfin yay., 2011, İstanbul.

Bir: Türkçede Horasan diye geçen sözcüğün diğer dillerdeki yazılışı farklıdır. Arapça ve Farsçada Kürtçede (XORESAN, XURESAN, XURISTİN), Latin alfabesinde ise (KHURASAN) biçiminde yazılır. Sözcüğün ilk harfinin telaffuzu Türkçedeki (H) gibi değildir, gırtlaktan gelir. Arapça ve Farsçada, Kürtçe (X), Latin alfabesinde ise (KH) olarak geçer.

İki: Horasan'ın sözlük anlamı “*Güneşin Yeri*”dir. İslam öncesi inançların bu bölgedeki varlığına işaret eden bir kanıtla karşı karşıyayız. Ateşperest Zerdüştiler, Budizm, güneş tapıncına dayanan Mitra ve Şaman inancı mensuplarının bölgede bıraktığı kültürel mirasın definesi/hazinesi gibidir Horasan.

Üç: Horasan adlandırması sabit bir mekân, mıntika veya bölgeyle sınırlı olmayıp; zamana göre değişiklik arz eder. Antik İran'daki Horasan adının çağrıştırdıklarıyla, İslam devrindeki Horasan adının akla getirdikleri farklıdır. İslam'ın ilk zamanlarındaki adlandırma geniş içerikli olmakla birlikte; Abbasi devrindeki Horasan kavramı daha dar ve çoğunlukla siyasi/etnik bir çağrışım yapmaktadır. Türklerin Horasan algılamasıyla İranlıları arasındaki fark vardır. Türkçü kesimin kafasındaki Horasan ile Ari ırkın üstünlüğüne inanan Fars milliyetçisinin kafasındaki Horasan birbirine hiç benzemez.

Dört: Arap-İslam tarihçilerince *Cibel* (Cebel, el Cibel) diye adlandırılıp Horasan'a dâhil edilen bölge, esas olarak Kürtlerin yoğun yaşadığı bugünkü coğrafyadan başka bir yer değildir. *El Cibel*, Selçuklular devrinde, idari bakımdan “*Kürdistan*” diye adlandırılmıştır. Bu nedenle, *el Cibel*'deki olayların Horasan'da olup bilenlerle birlikte yazılıp-çizilmesi veya rivayet edilmesi, anılan bölgedeki siyasi ve toplumsal gelişmelerde Kürtlerin katkısının veya dahlinin bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

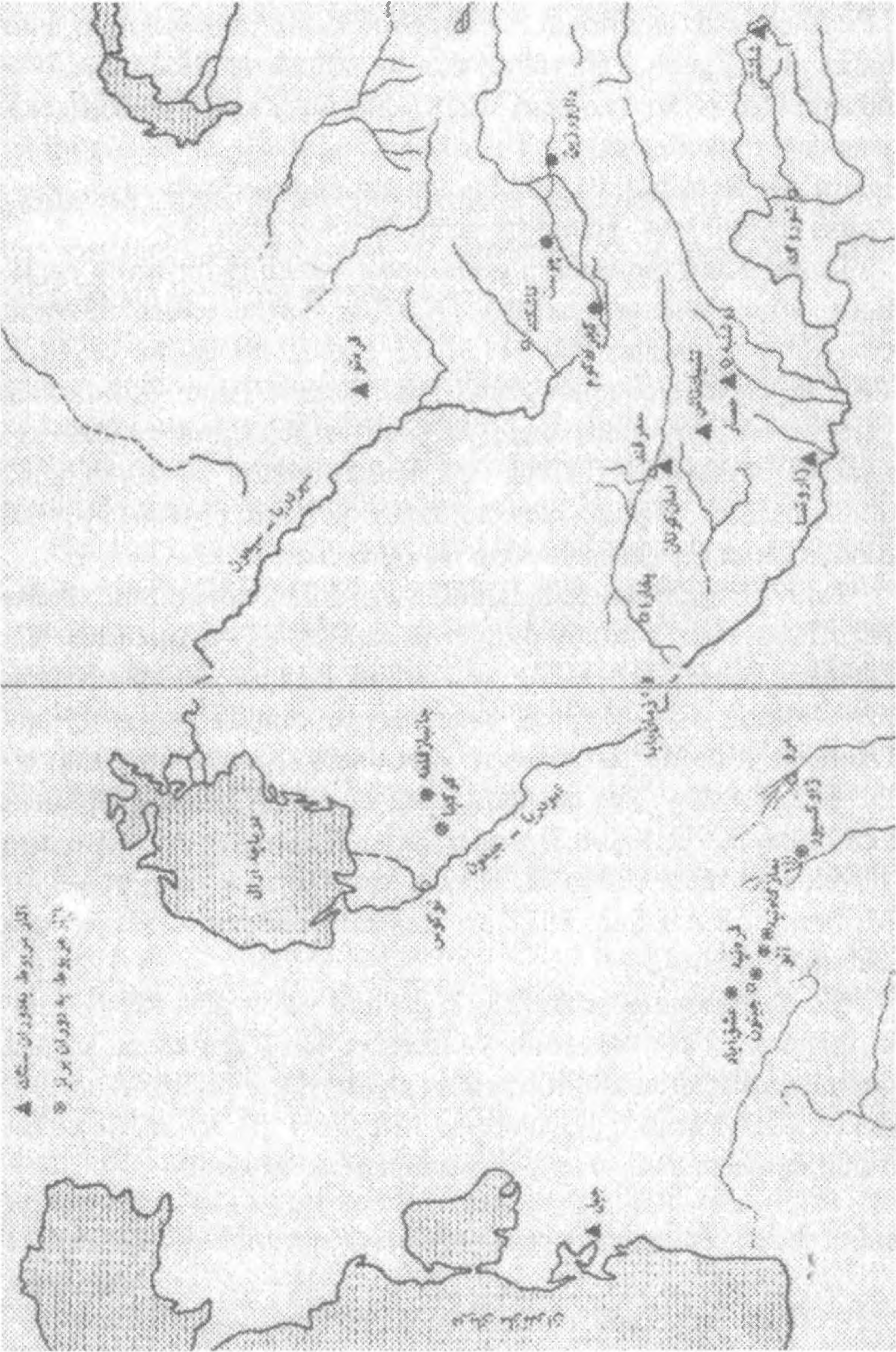
Beş: Horasan'ın önemli kentlerinden *Tus*, antik çağda Med imparatorluğu devrinde yayılan Zerdüşti inancının baş destekçisi ve koruyucusu Prens **Viştaspa**'nın mensup olduğu **Nodarya** (Notarya) ailesi tarafından kuruldu. Arap-İslam yönetiminde ise; Ehl-

i Beyt'ten sekizinci İmam **Ali Rıza**'nın kabrinin bulunduğu şehir halini aldı. Bugün 2 milyona yaklaşan nüfusu ve yılda bir milyonu aşkın Şii ziyaretçisi olan, *Heri Rud* ırmağı kolu *Keşef Rud* kıyısındaki bu kent, eskiden Tus'a bağlı *Sanabad* adlı bir köy idi. 8. İmam **Ali Rıza**'nın, 817'de burada katledilmesi nedeniyle, köy; “*şehit edilme yeri*” anlamına gelen *Meşhed* adını aldı.

İmam Rıza'nın buraya gömülmesi ve adına bir türbe yapılması, köyün önemini arttırdı. 1037'de Gazne valisi, türbenin çevresini sağlamlaştırdı. 1121'de türbe, bir surla çevrildi; 1161'de Oğuzların eline geçti. Tus şehrinin Timur ordularınca yerle bir edilmesi neticesinde, *Meşhed* önem kazandı ve hızla gelişmeye başladı. Meşhed'in dini açıdan önemli bir ziyaretgâha dönüşmesinde, Timur hanedanından **Şahruh** (1406-1446) ile dindar karısı **Gevherşah** etkin rol oynadılar.

Safevi hükümdarı **Şah İsmail** ve ardılları döneminde, *İmam Rıza Türbesi* daha büyük ilgi gördü ve Meşhed kentine itibar kazandırdı. Sünni Özbeklerin ardı arkası kesilmeyen saldırılarından nasibini alan Meşhed, hatırı sayılır oranda zarara uğradı. Özellikle 1589'da gerçekleşen Özbek saldırısı, tam bir yıkım oldu. 1722-1847 yılları arasında kent, bu kez Afgan ve Türkmen akınlarına maruz kaldı. Horasan valisi Hasan Han Ayaklanması, 1849'da zor bela bastırıldı. Heratlı Yusuf Has unvanıyla bilinen **Muhammed Ali Şah**, 1911'de Meşhed'i ele geçirdiyse de kısa zamanda öldürüldü.

Şia ölçütlerine göre; kâfirlerin girmesi yasak olan Meşhed'deki İmam Rıza Türbesi, Kâbe ve Kerbela'dan sonra kutsal sayılan önemli mekânlardandır. Kerbela'yı ziyaret eden Şiiilere “*Kelbay*”; ibadet için Meşhed'e gidenlere de “*Meşhedi*” lakabı takılır ki, bu, Sünni dünyasındaki “*Hacı*” unvanına denk düşebilir.

▲ قەلئە مەركەزىيەت
● قەلئە مەركەزىيەت

Taş ve bronz devrinde Horasan / Maveräünnehir.

II. BÖLÜM

ANTİK HORASAN TARİHİ

Rus araştırmacılarından **Alexandre Belenitsky**, Orta Asya'nın antik tarihini ayrıntılarıyla inceleyen “*Asie Centrale*” adlı bir eser kaleme aldı. Tahran Üniversitesi profesörlerinden Dr. **Perviz Vercavend** tarafından Farsçaya “*Horasan ve Maveräünnehir* (Asya Miyane) başlığıyla çevrilen kitapta, bölgenin taş devrine ait arkeolojik bulgularına yer veriliyor. Görebildiğimiz kadarıyla, Horasan ve Maveräünnehir'deki arkeolojik bulguların tarihi, MÖ 5000 yılına kadar uzanmaktadır. Fakat yoğunlaşma daha çok 4000 ila 2000 yılları arasındadır.

Aynı verilere göre; kuzeydeki Türk boylarının (hakanlıklar) ortaya çıkışı, yaklaşık MÖ 550'de olmuştur. Çin'deki bazı hanedanlıklar (Ch In gibi), MÖ 7. yüzyıl ortalarında tarih sahnesinde görülür. Bu ülke yönetimine damgasını vuran Han sülalesi, MÖ 200-25; **Mao Tun** yani **Mete Han**'ın bozkır imparatorluğu ise 205-165 yılları arasında boy gösterir.

Ahameniş satraplıklarının (beylik) Orta Asya'daki varlığı, MÖ 530-230'lara; Hunların bir kolu sayılan Heftalitlerin varlığı ise MÖ V. yüzyılın ortalarına rastlar.

Kaydetmek gerekir; İranlı çevirmen **Vercavend**, Rus araştırmacının bazı saptama ve görüşlerine şerhler düşmüştür. Konumuzla ilgisi olmadığından, bunlara yer vermiyoruz.

Ansiklopedik bilgilere göre, Horasan'ın tarihinde şu olaylar geçmiştir: “Horasan bölgesi, ulusların karıştığı bir kavşak noktası

ve istila merkeziydi. Ahemenid(Axameniş)lerin egemenliğinden (M.Ö. 550-330) sonra, **Büyük İskender** tarafından fethedildi. İskitlerle Artaki (Arsaki) Parthları arasında paylaşıldı. Parthları yenen Sasanilerin egemenliğine girdi (MS 224-651). Horasan, Hali-fe **Osman** zamanında, Arap ordularınca istila edildi (651/652). Ancak halk, merkezi yönetime karşı sık sık ayaklandı...”⁸

a) Mithra ve Zerdüşti Metinlerinde Horasan

Kürt araştırıcılardan **M. Sıraç Bilgin**, Zerdüştilik inancının kurucusu Zerdüşt Peygamber’in hayatı ve öğretisini konu alan kitabında, *Arı* (Aryan) kavimlerinin Orta Asya ve Horasan’la ilgili bölümünde şunları yazıyor:

“İnsanlık Tunç devrinin eşiğindeyken, şimdiki Hint ve İran halklarının ataları hâlâ ortak bir hayat sürüyorlardı. Kendilerine *proto Hint-İran* topluluğu diyebileceğimiz bu insanlar, Volga ırmağı kıyıları dâhil, genelde bu nehrin batısındaki engin Rusya steplerinde ilkel bir hayat sürüyorlardı. Hazar denizinin hemen kuzeyi ile Rus steplerinin güneyini yurt edinen bu insanları; biricik geçim kaynakları olan sığır, koyun ve keçileri mutlu ediyordu. Henüz atları ehlileştiremedikleri tarihin o karanlık çağlarında; en büyük yardımcıları ve hatta koruyucuları, dondurucu kuzey kışlarında kızağa koştukları köpekleriydi...

Kuvvetli bir kastlaşma eğilimi taşıyan *proto-Aryanlar*; rahipler, avcı veya savaşçılar ve çobanlardan oluşan basit bir sosyal sistem geliştirmişlerdi. MÖ 2000’li yıllarda hâlâ sağlam bir birlik arz ediyorlardı. Aşağı yukarı 2000’lerde, biri *Hint* diğeri *İran* olmak üzere iki ana kola ayrıldılar. Hint kümesindeki topluluk, *Hayber* (Afganistan’da) geçidini aşarak Hindistan’a; İrani kümeler ise, bir süre Orta Asya’da kalıp; çok sonraları komşu olacakları Mezopotamyalı kavimlerle sosyal, ticari ilişkilere geçtiler. 2000’li yılların bir zaman kesitinde ya da MÖ 1000 ila 2000’lerin arasındaki bir devirde, Orta Asya Aryanları, bronz çağına geçtiler.

⁸ *Büyük Larousse*, 1986, Milliyet gazetesi armağanı, Horasan maddesi.

Tarihi *Ari/Aryan* kelimesi; büyük bir ihtimalle, ilk büyük bölünmeden (Hint-İran) önce Keltçede bu kavimleri adlandırmak için kullanılmış. Bu isim, kendilerini de Aryanlardan sayan *Grek* diline '*arithtos*' olarak geçmişti. *Aryan* sözcüğü, Ortadoğu tarihinde ilk kez Asur yazıtlarında, MÖ 843'ten kalma bir tablette görüldü. Günümüz İran Kürdistanı eyalet başkenti Kirmanşah bölgesinin sakinlerine, bu isim verilmişti. Aryanlar, İran'daki bugünkü yurtlarına, *Herat* ve *Meşhed* ırmakları havzasında yer alan ve doğal bir geçit olan Saraxs/Serahs'ı kullanarak geçmişlerdi. Yaklaşık MÖ 900'lerde başlayan bu göç sırasında; öncü topluluklar önde *Parsa*, arkada *Mada* denilen kollara ayrışarak batıya doğru ilerlediler. Bir kısım proto-Aryan kabilesi, Xurasan/Horasan'ın Tusa (Tus şehri) denilen bölgesine varıp oraya yerleşmişti ki; Zerdüşt'ün tebliğ ettiği dinin en büyük destekçisi **Viştaspa**'nın ailesi de daha sonra Medya'daki **Notarya** mıntıkasından geri dönerek buraya yerleşecekti.

Daha önce değindiğimiz gibi Aryanlar, doğuya doğru göçlerine başlamadan, yani henüz engin Rusya steplerinde iken bölünme işaretleri veriyorlardı. Ana koldan, önce Anadolu ve Ön Asya'ya göç eden iki kol ayrıldı: Hititler ve Hurriler. Bu iki Aryan grubu, geldikleri yerlerde Hitit ve Mittani imparatorluklarını kurdukları gibi, kendi aralarında da savaşa tutuştular. Sonuçta, MÖ 1400'lü yıllarda Boğazköy ve yazıtlarına yansıyan bir de antlaşma yapmışlardı. İşte bu yazıtlar, onların hâlâ *Aryan Pantheonu*'na mensup tanrılara taptıklarını; **Mithra-Veruna** ikilisini baştanrılar olarak kabul ettiklerini açıkça gösteriyor. Bu dönemde, **Zarathustra**(Zerdüşt)'dan ve onun tek tanrısı **Ahura Mazda**'dan bir ize rastlamak mümkün olamazdı. Azınlıktaki Aryani bir halk grubu olan Hurrilerin hâkim olduğu Mittani imparatorluğu, MÖ 1300'lü yıllarda tarihe karıştığında, yerli halk arasında azınlıkta kalan bu Aryani topluluk bir daha toparlanamadı.

Aryanların ana kolu, MÖ 2000 ila 3000 yılları arasında Tunç devrine geçmeye başladı. Bu alaşımı oluşturan bakır ve kalay, Rus steplerinde yoktu. Bu yüzden, yeni maden kaynaklarını kollamaya başladılar. Kısa bir süre sonra, bunların Orta Asya ve Hindi Kuş dağlarında bolca bulunduğunu anlayan Aryanlar, bu-

ralara doğru ilerlemeye başladılar. Tarihçi **Zeki Velidi Togan**'ın bildirdiğine göre, Sovyet bilim adamları, bu göçün izleriyle ilgili önemli veriler elde ettiler. Orta Asya'ya varan Aryanlar, burada esas bölünmeyi yaşadılar. Hint kolu, MÖ 2000'li yıllarda güneydoğuya kayarak bugünkü yurtlarına (*Hindistan'a-FB*) varırken; geride İran kolu kaldı. Bunlar, Turan'dan güneye doğru çok yavaş hareket ediyorlardı. Nihayet, Horasan'a vardıklarında yeniden iki kola ayrıldılar. Bir kısmı Tus'a yerleşti. Önde Parsa, arkada Mada kolları olmak üzere Hazar geçidini ve Elbruz dağlarını aşmak üzere yeniden batıya yöneldiklerinde, tarih, MÖ 1000'li yılların altına inmişti.⁹

Tarihin karanlığını ismen yırtmaları, MÖ 843-836'daki Asur yazıtları sayesinde oldu. Böylece onların, en azından bu tarihlerden itibaren Asurlarla komşu olacak biçimde Tigris(Dicle)'in batı yakasına kadar uzanan yörelerde yerleştiklerini görürüz. Bu alanın; Kirmanşah'tan başlayıp yukarıya, yani Urartu'ya kadar olan bölgesi Madaların, güney kesimleri Parsaların oldu...

Zerdüşt peygamberin en büyük destekçisi **Viştaspa**'nın ismi Medcedir... Kürtlerin ataları olan Madalar ya da Medler, MÖ

⁹ **Şemsettin Günaltay** da, benzer bir görüşü savunur:

“MÖ 2000 başlarında Kafkaslarla Hazer denizi kuzeyindeki geniş ovalardan, birtakım yeni insan dalgaları İran platosuna dolmuşlardır. Bunların Kafkas Derbendinden ziyade Hazer'in doğusundan ve Türkistan üzerinden; Suğud (Soğd) ve Bakteriyan yoluyla İran'a inmiş olmaları ihtimali daha kuvvetlidir. Hangi yolla inmiş olurlarsa olsunlar, bunlar platoya girdikten sonra ikiye bölünmüşler; büyük dalgalar, platonun güneydoğusuna Pencab üzerine inmiş, buradan da Hindistan'a girerek yerli halkına, bugün *Sanskrit* denen dillerini vermişlerdir. Sayıları daha az bir kısım da kuzey İran üzerinden batıya doğru akmışlardır...” Bkz; *İran Tarihi: Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferi'ne Kadar*, c. I, s. 89-90, ikinci basım, Türk Tarih Kurumu yay., 1987, Ankara.

Ayrıca, **Günaltay** günümüzde Kürtlerin ön-atalarından olduğu genel kabul haline gelen Proto-Medleri Hint-İranlı saymaz. Bunun yerine onları Türklerin aslı olan ön-Turanlılar denilen Alpli tipine bağlar ki (age. s. 99-101) son derece yanlıştır. **Günaltay**'a göre Sumerler, Elamlar ve Matalar/Medler etnolojik bakımdan soydaş olup Ural-Altay kavimler kümesindendir. Buradaki asıl maksat, Güneş-Dil veya Türk Tarih Tezleri çerçevesinde, anılan kavimlerle Türkler arasında yapay bir kan-soy bağı kurmaktır.

1000’li yıllarda düzenli bir yazıtta yer almazlar. Elbette ki bu, onların başka isimler altında, muhtelif zamanlarda tarih sahnesine çıkmadıkları anlamına gelmez. Ünlü tarihçi **Herodot** (MÖ 400 civarı), Medlerin altı aşiretten oluştuğunu varsayar. **Herzfeld**, Medlerin; Hemedan, Nihavend, İsfahan, Rey ve Azerbaycan olmak üzere beş bölümden oluştuğunu söyler. Herzfeld’in bu saptaması, **Herodot**’unkine uymaz... Zarathustracı (Zerdüşt) gelenek; **Zerdüşt**’ün, Büyük İskender’den 258 yıl önce yaşadığından bahseder. Bu tespitin rastlantı olmadığı ortadadır. Çünkü, Medya ve Pers Ahamenid (Achamenid/ Axameniş) Hanedanı döneminde, resmi devlet dini haline gelmiş Mazdaizmin takipçisi din adamlarının, şu veya bu yolu kullanarak dinlerinin yaşını insanlara nakledecekleri tabiidir...

Peki, neden **Makedonyalı İskender**, İranlı din adamlarınca bir mihenik taşı olarak alınmıştı? Sorunun cevabı, uygarlık tarihinin en gaddar, yıkıcı ve yok edici imparatorluklarından birini kuran İskender isminin İranlılar için neyi çağrıştırdığını gösterir. **İskender**, İran fethi sırasında başta Persepolis olmak üzere tüm şehirleri, tapınakları, (Zerdüşt) Peygamber’in vahiy yoluyla geldiğini söylediği (Avesta) Gatalarının yazılı nüshalarını yakıp kül etti. İran’da tarih durmuştu adeta: İskender’den önce ve sonra...

İskender’in ölüm tarihi MÖ 323’dür. Muhtemelen MÖ 637-560 yılları arasında yaşayan, 42 yaşındayken Sabalan dağında (*Azerbaycan bölgesi-FB*) inzivaya çekilip peygamberlik vahyini alan ve 77 yaşında *Turalar* tarafından öldürülen Zerdüşt Peygamber’in öğretisini tebliğ ettiği **Viştaspa**’nın, bu dini kabul tarihi, MÖ 595’tir.

Kavi Viştaspa, kendi çapında bir hükümdar idi. Kavi, Medce olup, günümüzdeki anlamı prenstir. Bu küçük prensliklerin Sasani devrindeki karşılığı *Satrap*’tır. Med kökenli **Viştaspa**, halkı Pers olan bir diyarda hüküm sürüyordu. *Şahname* adlı eseriyle ünlü **Firdevsi**’ye göre Viştaspa, ömrünün ilk yıllarında İran’ın batısında, Rum diyarında bulunmuştur. Babasının yerine tahta geçebilmek için Rum’dan Lohraspa’ya geçer.

Viştaspa-Nodar/Notarya ilişkisinden yola çıkan **Herzfeld**, Viştaspa’nın Pers kökenli olduğuna hükmeder. **Herzfeld**’in var-

dığı sonuçlar arasında, ‘*Tusa/Tus = Tosa/Tus i Nodaran*’ sözcüğü kilit konumdadır. Çünkü, Med ülkesiyle birlikte yaşayan ve muhtemelen bir biçimde bu güçlü imparatorluğa bağımlı bulunan Parthava’nın başkenti *Tusa* idi. ‘*Tus i Notaram*’ ile ‘*Viso awi nôtarâm*’ bir araya geldiğinde, bu haliyle *Tus*, ‘*Notaram ailesinin Tus’u*’ anlamını taşıyor.

(Avesta’nın Yaşt) metinlerinde adı geçen **Ths’a**; Prens **Notara**’nın, kahraman bir savaşçı olan oğludur. Bu savaşçı oğul, ailesinden gelen sonraki nesillerin yönettiği Parthava’ya başkent olarak seçtikleri **Tusa** şehrini kurmuştur...

Özetle, Zerdüştü dinini benimseyen **Viştaspa**’nın mensup olduğu **Nodar** ailesi, önceleri Medya’da, Urmiye Gölü’ne 240 km uzaklıktaki bir yerde yaşıyordu. Bu aileden **Tusa**, bilinmeyen nedenlerle, daha sonra Parthava adlı bir prenslikte kendi ismini alan bir şehir kurar.

İran fatihi **İskender**’in subayı, aynı zamanda konuya hâkim bir yazar olan **Mytileneli Chares**; Zerdüşt Peygamber’in koruyucusu **Viştaspa**’nın Pers değil, Med’li olduğunu söyleyerek ‘köken’ konusunda **Herzfeld**’in teziyle çelişen kayıtlar düşmüştür.¹⁰

Konunun önemi bakımından iki çıkarsama yapılabilir:

Bir: Günümüzde Hint-İran diye bilinen Ari kavimler topluluğu; MÖ 2000’li yıllarda *Hint* ve *İran* diye ikiye bölündü. Hint grubu, günümüzde Afganistan sınırı içinde kalan *Hayber* geçidini kullanarak Hindistan’a geçti. İrani topluluk 2000 ila 1000’li yıllar arasında bronz çağını yaşadı ve Orta Asya’da yerleşti. Günümüzde Acem, Kürt, Beluci, Afgan halklarının ön atalarını oluşturan İrani kol, burada kalmayarak özellikle çalışmamızın eksenini oluşturan *Horasan* bölgesine vardı. Buradaki *Tusa* (Ortaçağ’da *Tus*, günümüzde *Meşhed*) bölgesine yerleştikten sonra; MÖ 900’lü yıllarda *Parsa* (Acemlerin ön ataları) ve *Mada* (Kürtlerin ön ataları) olmak üzere ikiye ayrıldılar. Hazar’ın güneyi ve Elbruz dağlarını aşarak batıya doğru ilerlediler.

¹⁰ **Mehmet Sıraç Bilgin**, *Zarathustra (Zerdüşt: Hayatı ve Mazdaizm)*, s.11-16, 55-57, 114-118. Ayrıca bkz., **Bilgin**’in alıntı yaptığı **Ernst Herzfeld**, *Zoroaster and His World*, vol:1-2, Princeton 1947; **Herodotus**, *Historia* 131-140; **Herodotus**, *A New English Version*, London 1862.

İrani kol, günümüzde Herat ve Meşhed havzalarını kullanarak aynı mıntıkada yer alan **Serahs** (Sarax) bölgesine yerleşti ki, bu da Horasan'ın bir parçasıdır.

İki: Zerdüşt inancı Azerbaycan-Aras nehri-Urmiye gölü arasındaki bölgede doğdu. **Zerdüşt** Peygamber'in öğretisini benimseyen Prens **Viştaspa**'nın desteğiyle İran'ın doğusuna doğru yayıldı. Günümüzdeki *Meşhed* kenti, o devirde *Parthava* adı verilen ve Med imparatorluğuna bağımlı prensliğin başkenti *Tus* şehridir. Kurucusu, Viştaspa'nın mensup olduğu aile **Notarya**'dır. Arap-İslam fetihleri sırasında önemli bir merkez olan Tus kentinin, izleyen devirlerdeki Moğol akınları sonucunda nasıl yakılıp yıkıldığını ve yerine Meşhed kentinin nasıl kurulduğunu yukarıdaki bölümde anlattık.

Zerdüşt, öğretisini yaymak için; Horasan'ın Hindistan ile Pakistan'a yakın bölgesi olan *Sistan*(eski adıyla *Sagâstân*)'a gitmiş; oranın hükümdarı **Parşad-Torâ**'yı ziyaret etmiştir. *Turani* hükümdarı, Peygamber'in güzel sözlerinden hayli etkilendi; oğullarının Zerdüşt'ü öldürmesini engelledi ve onu koruyup kolladı. Yine de yeni dine girmeyi reddetti. Zerdüşt Peygamber'in Horasan'a ağırlık veren dinsel faaliyetleri, başta bir kısım eski Yunan tarihçisi olmak üzere günümüzdeki Batılı ve Sovyet araştırmacıların, kendisini, “**Baktriyalı Zerdüşt, Belhli Zerdüşt**” (Her ikisi de Horasan ilidir) olarak adlandırmalarına yol açmıştır. Oysa **Zerdüşt**, Horasanlı değil, günümüz Kürtlerinin yoğun yaşadığı Azerbaycan-Aras-Urmiye bölgesinde doğmuş, Med kökenli tarihi bir şahsiyettir.

Horasan'ın antik tarih ve yerleşim alanına katkıda bulunacak bir yere daha değinelim: Zerdüştilerin kutsal kitabı *Avesta*, birçok araştırmacının dikkatini çektiği üzere, zaman zaman “mâzana”ların “daiva”larından söz eder. Anlamı nedir? **Gathaların yazarı** (Zerdüşt), böyle bir dinsel küme ve insan topluluğuyla neden ilgileniyordu? Demek ki, arada bir mesele vardı. **Zerdüşt**'ü kızdıran ve İran coğrafyasında belli bir alanı “yurt edinen” “Mâzana”lar kimlerdir? *Mâzana* sözcüğü, *Avesta* dilinden olup; günümüz Kürtçesinde hemen olduğu gibi, “*mazın-mezin*” şeklinde korunmaktadır. *Mezin*; “büyük, iri ve kocaman” anla-

mında kullanılır. *Avesta*’da tek başına “*Mâzana*” adıyla bir ülke geçmez. Fakat, *Mâzana* adlı topluluğun yerleştiği diyarın adı *Mazandaran* idi. Elbruz dağları ile Hazar denizi arasındaki alana antik çağda verilen isim buydu.

Mâzanalar, *daiva* tapınıcılarıydı. *Daiva* (div-dev) sözcüğü. Zerdüştilik öncesi mitolojik bir isimdir. Ari toplulukların bir kısım tanrılara verdikleri sıfat olup, aynı zamanda “*canavar, dev*” anlamına gelir. İran’daki *daivalar*, sonradan “*şeytan, ifrit, iblis ve kötü ruhlar*” dizisine dönüştürüldüler. **Mâzanalar**, *daiva* tapınmcıları olarak, kendileri gibi düşünmeyen İranlılara düşmanlık besliyorlardı. Bu yüzden, yaşadıkları ülkeye “*Div*’ler ülkesi” anlamına gelen; **Mâzandaran** (iri cüsseliler, devler, kötü ruhlar diyarı) adı veriliyordu. Ortaçağ’daki Mâzandaran bölgesinin, Horasan’la yakın bir ilgisi bulunur ki, bunu, ilerleyen bölümlerde yeri geldikçe açıklayacağız.¹¹

Aryan mitolojisine göre; dünya “*Zrayo vurukrtam*” denilen bir deniz tarafından kuşatılmış olup, bu denizden iki nehir çıkmaktadır. İki nehir arasında kalan topraklar son derece verimli olup, Ari kökenli topluluklar burada yaşarlardı. Eski dinsel metinlerden *Zam* yaştı, bu yeri; “*Sistan-Zranga ve İran dağlarının sınırlandığı alan*” olarak belirler. Onunla eşzamanlı bir dinsel metin olan *Mithra* yaştı ise; altı iklim bölgesi adlı yerleşim merkezinde kalan ve “*hvaniratha-âr yaşayanam*” denilen efsanevi Aryan ülkesini, üç nehrin sınırlandığını kaydeder. Bunlar; kuzeyde *Ranhâ*, doğuda *İndus* ve batıda *Dicle* nehirleridir.

Bu durumda, Greklerin *Oxus* (Amuderya) ve *Jaxartes* (Sirderya) adını verdikleri Ceyhun ve Seyhun ya da Arapların ünlü adlandırmasıyla *Maveraünnehir* (ırmağın öte yakası) arasındaki platoda Ari topluluklar Tunç devrini karşıladılar. MÖ 1500’lerde

¹¹ Mazandaran için bkz; V. Minorsky, “*Le Nom de Dvin en Armenie*”, Iranica, p.6, Publications of the University of Tehran, vol. 775. 1961. Ayrıca Minorsky’nin gönderme yaptığı iki kaynak daha var: Bartholomae, Altir. Wörterb, coll. 1159 et 1371 (subverbo vardna); cf. Geiger, Ostir. Kultur, 1882, p. 184; *Encyclopaedia of Islam*’daki Mazandaran maddesi.

iki Ari kavim batıya doğru yola çıktı. MÖ 800’lerde ise büyük bir insan göçü başladı; Kürtlerin ön atalarından Medler ile Acemlerin atalarından Parslar bölgeyi terk etti. Geç dönemde şekillenen *Avesta*’nın bazı metinlerinin, Sasaniler devrinde İranvîj olarak anılan Airyana Vaico’yu bu coğrafyaya uygun bulduğu düşünülebilir.

Batılı araştırmacı **Nyberg**, *Zam yaşt* ve *Mithra yaşt*’ta tarif edilen bölgenin *Maveraünnehir*’in ötesinde yer aldığını iddia eder. Ama diğer araştırmacıların onayını alamaz. Her durumda, bazı araştırmacıların öne sürdükleri, Seyhun ve Ceyhun arasında yer alan “*Ari/Aryan anayurdu*” tezi, kuzeydeki bölgesinden tecrit edilmek kaydıyla belli ölçüde eski terimdeki “*İranvîj*” kavramıyla ifade edilen coğrafyadaki yerini alabilir. Kimi araştırmacılar; eski kutsal metinlerde adı verilen Airyana Vaico veya İranvîj coğrafyası, esasında *Xwarizma*, *Kwarizm*, *Hvârizm* (Harezm-FB) bölgesinin ta kendisidir. Bu da Oxus ırmağının güneyindeki *Merv* ve *Herat* yöresidir. Oysa antik Pers yazıtlarında bozulmuş biçimde okunan *Xwarizm*, Grek metinlerinde *Khorasmio-i* diye geçer. Araştırmacıların çoğu, bu adın, daha eski kutsal bir metin olan *Vendidad*’da geçen *Airyanem Vaico*’nun karşılığı olarak kullanıldığı iddiasına sıcak bakıyorlar.¹²

Her durumda, buradaki antik tarihten varılmak istenen sonuç şudur: Horasan bölgesi, Mithra ve Zerdüşt inancının eski metinlerinde (*Zam yaşt*, *Mithra yaşt*, *Vendidad* vs) “*eski Ari topluluğunun yurdu*”; “*Airyana Vaico*”; Sasani devrinde oluşturulan geç *Avesta* metinlerinde ise “*İranvîj*” diye geçer.

Sırası gelmişken belirtelim. İlk Zerdüştiler, Airyana Vaico dışında, inançlarının yayıldığı alanları şu şekilde adlandırdılar:

¹² **M.S. Bilgin**, age., s. 80-90, *Pencinar Weşanxaneya Çanda Kürdi*, 1. baskım, 1995, Sweden. Ayrıca **Bilgin**’in alıntılacağı bazı tartışmalı kaynaklar için bkz; **H.S. Nyberg**, *Irans Forntida Religioner*, Uppsala, 1955; **Mary Boyce**, *Zoroastrians, Their Religious Beliefs and Practices*, London, 1979; **W. B. Henning**, *Zoroaster, Politician or Witch- Doctor?*, Oxford, 1980; **L.H. Mills**, *Zarathustra and the Greeks*, Leipzig, 1905-1906; **J.J. Modi**, *The Influence of Iran on Other Countries*, Bombay, 1954.

Avesta dilindeki (antik) adı Geç (Ortaçağ) dönemdeki adı

Sughdha Sogdiana veya Gava (Maveraünnehir)

Môuru Margiana

Bâkhdhi Baktria (Belh)

Nisâya Margiana ile Baktria arasındaki Areya

Harôyu Areya

Vaikereta Kâbil (Kabûl)

Urva (Vehrkâna'da) Gazne bölgesi

Khnetâ Areya

Harahvaiti Araşosya

Haitumant Damgyana

Ragha Rey

Çakhra Lûgar Vadisi

Varena (Dahak'ı yenen Feridun'un doğduğu yer) Bunir

Yedi Nehirler ötesi Pencap (Hapta Hindu)

Rangha Raha Nehri Vadisi (?)

Kolayca fark edileceği üzere, *Avesta*'daki eski adlandırmaların modern karşılıkları, günümüz Horasan il veya kentleri olarak varlığını sürdürmektedir.

b) Horasan’a Hükmeden Devletler

Bölümü noktalarken satırbaşlarıyla kaydedelim. Eski İran tarihi, Tus (Meşhed) doğumlu ve *Şahname* adlı kitabıyla ün salan **Firdevsi**’nin İslam öncesi efsanelerine dayanılarak yazılagelmiştir. Son yüzyıldaki modern ve bilimsel çalışmalar bir yana bırakılırsa, Firdevsi’nin efsane ve menkıbeleri dâhil, antik İran kaynaklarını Arapçaya çeviren kişi, 724’te Huzistan doğumlu **İbn-i Muqaffa**’dır. Müslüman olmakla birlikte Zerdüşt inancı ve kültürüne bağlı İbn-i Muqaffa, antik İran edebi eserlerinin çevirisine ağırlık vermiş; tarih kısmını bazı küçük menkıbelere dayandırmıştır.

Basra doğumlu **Cahiz** (776), “*el Beyan ve’l Tebyin*” ismiyle kaleme aldığı yapıtında, İran’a ait tarihi parçalara yer vermektedir. Sasani devri efsanelerinden esinlenerek eski İran tarihini derli toplu biçimde yazan ilk İslam tarihçisi, **İbn-i Cerir Taberi**’dir. Taberistan’ın Amul köyünde 833 veya 839’da doğan **Taberi**’nin “*Tarih-ül Umem ve’l Muluk*” (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi) kitabı, tarihçiler için birinci dereceden başvuru kaynağı olmuştur. Keza, Nişapurlu **Sealibi**’nin “*Ahbar-ül Muluk-ul Fars ve Siyerihim*” (Fars Hükümdarları Haberleri ve Hayat Hikâyeleri), **Dineveri**’nin (öl. 895 veya 902) “*Ahbar-il Tival*” **el Maqdisi**’nin “*el Bed’ü ve’l Tevarih*” başlıklı eserleri de önemli kaynak sayılabilir.

Ek olarak **İbn-ül Esir**, **Belazuri**, **Kazwini**, **Yakut**, **Yakubi**, **Gerdizi**, **İbn Tiktaka**, **İbn Asem el Kufi**, **İbn Fakih el Hemedani** gibi İslam tarihçileri, Horasan ve Orta Asya’daki Arap fetihlerini eksene oturtan bir tarih anlayışının yanı sıra, o yörelerdeki töre, gelenek ve kavimlerin soyu sopuna, eski devir menkıbe ve mitolojilerine de kitaplarında yer verdiler.

Bazı konularda önemli yanlışlıklar içermekle birlikte Bodrumlu tarihçi **Herodot**, antik İran’da hüküm süren Med ve Pers devletleri hakkındaki rivayetleri gözlemleriyle birleştirerek günümüze önemli belgeler bırakmıştır. Eski Peloponez savaşlarını bir tarihçi gözüyle izleyen **Thucydides** (MÖ 460-395), Ahamenişler

zamanındaki İran seferini konu edinen, bu arada Kürtlerin ataları *Kardu/Kurdu/Karduklar*’la çarpışmalara yer veren *Onbinlerin Dönüşü* (Anabasis) isimli kitabın yazarı **Xenophanes** (MÖ 430-352) ile Ahamenişler devrinde eski İran sarayında yaşayan **Ctesias**’ın anı ve gözlemleri daha gerçekçi kaynaklar sayılabilir.

Yanı sıra klasik Yunan, Roma ve Hristiyan yazarlar; dolaylı biçimde antik İran’a ilişkin konuları kaleme almış; özellikle Mit-hra ve Zerdüşt inancıyla yakından ilgilenip, doğru veya yanlış biçimde, tarihe dipnotlar düşmüşlerdir. Sözelimi, Zerdüşt Pey-gamber’in hayatı ve öğretisi hakkında yazan **Moses of Khorene** (Khoreneli Moiz), **Eusebius**, **Justin**, **Ammianus**, **Isidorus**, **Theon** bu peygambere “Baktriya Krallığı”nı atfetmiş; **Zerdüşt**’ün MÖ 6000’li yıllarda yaşadığını; onun Nemrud veya İbrahim peygamberle aynı şahsiyet olduğunu yazmakla hata etmişlerdir.

MÖ 6. yüzyılda Orta Asya ve Doğu Avrupa’da devlet kuran Hunlara, Çinliler tarafından “*Şiongnu*” adı veriliyordu. Çin yıllıklarında MÖ 1000’li yılların başlarında “*hun/gun*”; 5. yüzyıldan önce “*kun*”; 4. ve 3. yüzyıllarda “*hun*” biçiminde telaffuz edilen **Asya Hunları**’nın kurduğu imparatorlukta Moğol, Tunguz vb gibi unsurlar olmakla birlikte, asıl ögenin proto-Türkik veya Türkik kavimler olduğu yolundaki görüş ağırlık kazanır. **Doğu Avrupa Hunları**’nın kökenleri daha karışıktır (Slav, Fin, Türk, Moğol-Türk, Moğol, Türk-Moğol-Mançu, Germen vs). Orhon, Selenge ırmakları ile Ötügen merkez olmak üzere ortaya çıkan Hun siyasal birliğinin ne zaman kurulduğu kesin olmakla birlikte, MÖ 8. yüzyıla kadar uzanan bir tarihten söz edilebilir. Hunlara ilişkin ilk tarihsel belge, MÖ 318 tarihli bir anlaşma metnidir.

Çin kaynaklarının adını ilk andıkları Hun hükümdarı (Tanh) **Tuman**(Teoman)dır. Onu öldüren (MÖ 209) oğlu **Mao-Dun** (Mete Han) devletin başına geçmiş, ardından Çin’e saldırmıştır. Asya Hunları’nın Horasan’la pek ilgileri yoktur.¹³

¹³ Türk tarihçilerinden **Ümit Hassan**, Hun-Çin-Kırgız ilişkilerine ilişkin ayrıntılı bir kronoloji sunuyor. Bkz; *Türkiye Tarihi: Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, c. 1. Cem yay., 1987, İstanbul.

Sadece Güney Hunları'nın belli ölçüde Aral gölü bölgesiyle ilişkilerinden söz edilebilir. Batı Hunları, daha çok Aral Gölü ve Türkistan'da yaşayan topluluklar olup, doğudan gelen Uarların (Avarlar?) baskısı nedeniyle Volga'nın batısına geçtiler.

MÖ 7. ve 6. yüzyıllar arasında bir imparatorluk kurmuş olan ve Kürtlerin atalarından olduğu varsayılan Medler; günümüz İran, Azerbaycan, Mezopotamya ve Anadolu'da Kızılırmak'a kadar olan coğrafyaya hükmettiler. O devirde ortaya çıkan Zerdüştî inancı ise, Med egemenliğindeki Horasan bölgesinde hayli yaygınlık kazandı.

İran'ın İskit-Kimmer istilasına uğraması; Kafkasya'nın Derbend geçidini aşarak Azerbaycan'a inen İskitlerin, MÖ 653-625 yılları arasında Med ülkesini egemenlikleri altına alinaları; esas olarak Azerbaycan-Doğu Anadolu-Kürtlerin yaşadığı klasik coğrafya-Akdeniz ekseninde gerçekleştiği için, ayrıntılara girmiyoruz. Horasan'a pek az etkisi olan İskit istilaları, kimi Rus tarihçileri tarafından yanlış biçimde değerlendiriliyor: “*Horasan, İskit etkisinde*” imiş gibi gösteriliyor. Oysa, Pers imparatorluğu haritalarındaki *İskitya* (İskit ülkesi), Seyhun ile Ceyhun havzasının güneydoğu bölgesinde Hindistan'a yakın bir yerde gösterilmektedir. MÖ 800'lü yıllarda Tanrı Dağları-Fergana-Kaşgar bölgesinden batıya göçen İskitlerin bir bölümü Aral gölü, Seyhun ırmağı dolayında kaldılar. İskit denetimindeki bölge, kuzeydeki Karadeniz-merkezi Rusya stepleri üzerinden şimdiki Türkistan'a kadar uzanıyordu.

Medleri yıkan Persler ise, MÖ 9. ve 7. yüzyılları arasında ortaya çıkmış bir kavimler topluluğudur. *Parsa*, *Parsua*, *Pers* olarak adlandırılan bu topluluk, siyasi varlığını *Pasargard* boyundan Akhameniş (veya Axameniş, Ahemeneş) klanı ile kanıtladı. Dayıları sayılan Med egemenliğinde yaşarken, MÖ 550 veya 553'te Anzan hükümdarı **Kuraş II**, Med kralı Astayages'e isyan edip onu esir aldı ve yıkılan imparatorluğun topraklarına el koydu. Doğu imparatorluğu modelini benimseyen Persler, 522-486 yılları arasında Ahameniş topraklarını, doğu ve batıda genişlettiler. **Keyhüsrev** olarak da bilinen **Kuraş II** (559-529), yeni kurduğu devleti için tehlike oluşturan İran doğusundaki cesur ve sa-

vaşçı boyları hükmü altına almak üzere, MÖ 546-539 yılları arasında Asya seferini başlattı. Hazar deniziyle İndus ırmağı arasında yaşayan hemen tüm kavim ve halklara karşı savaştı. İran sarayında yaşayan **Ctesias**, ilk alınan bölge Bakteriya(şimdiki Belh)'dır demektedir. Burada; Yunan kaynaklarında **Dahi**, Çin tarih yazımlarında **Ta-Hiya** adıyla bilinen ve günümüz Türk tarihçilerince **Proto-Turan** kabul edilen bir boy yaşıyordu. Hâlbuki başta **Kuraş II**'ye şiddetle direnen **Dahi** isimli bu kavim, hükümdarlarının Mata (Med) hükümdarıyla yakın akraba olduğunu öğrenince silahı bırakmıştı. Çünkü **Dahiler, kendilerini Medlerin bir kolu sayıyorlardı**.

Bakteriya'nın zaptını; Majiyan/Horasan ve Uvarazimiye/Harezm ve Soğdiyana/Maveraünnehir'in alınışı izledi. **Kuraş II**, Siri Derya (Seyhun) boylarına kadar ilerledi. Sibirya stepleri Kuraş II'nin seferini engellediyse de, Pers kuvvetleri Çin Türkistan'ına doğru yol aldılar. Ora yerlileri Sakalar, **Kuraş**'ın saldırısından nasibini aldı. Varılan anlaşma gereğince Sakalar, kuzeydeki Türk illerinden gelecek akınlara karşı bir set oluşturacaklardı. Sakalar, uzun yıllar Ahamenişlerin doğudaki serhat beyleri olmakla kalmayıp; fetihler sırasında Fars ordusunun özel birliklerini de oluşturdular.¹⁴

Sözü edilmişken, **Sakalar** konusunda bir görüşe daha yer verelim: Bazı Batılı tarihçiler, milattan önceki çağlardan Hristiyanlığın ilk zamanlarına kadar Altay ile Ukrayna arasında uzanan Avrasya bozkırlarında *Massaget*, *Saka*, *İskit*, *Sarmat* ve *Alan* gibi kavimlerin yaşadığını; hepsinin de *Hint-Avrupa* kümesinden olduğunu yazarlar. 10. yüzyılın sonlarına doğru Amuderya (Ceyhun), Siri Derya (Seyhun) yukarı havzası ile Aral gölünden Tienşan'ın eteklerine kadar uzanan bölgelerin tümü, muhtemelen **İrani kökenli hanedanlık veya yerel prenslikler** tarafından yönetiliyordu.¹⁵

¹⁴ Tarihi bilgilerin önemli kısmı **Şemsettin Günaltay**'ın anılan kitabı ile *Meydan Larousse* ansiklopedisinden alınmakla birlikte, çelişkilerin saptanması, yanlışların eleştirisi ve analizler bize aittir.

¹⁵ *The Cambridge History of Iran*, vol. V, p. 3, edited by **J.A. Boyle**, Cambridge University Press, 1968.

Öte yandan, İslam tarihi konusunda uzman ünlü şarkiyatçı **H.A.R. Gibb**, Amuderya (Ceyhun) ırmağını tarihi olmaktan ziyade, manevi-geleneksel bir sınır olarak belirleyip şöyle yazıyor:

“Talih Arapların yüzüne gülüp İran topraklarında fetihlerini sürdürmelerini elverişli kılınca, onlar da Büyük İskender gibi, ordularını sürekli doğuya doğru sevk ederken, bilmeyerek Ahameniş imparatorluğunun eski sınırını tesis etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Ve **Firdevsi**’nin destanlarına geçmiş olan efsanelerdendir ki; Amuderya’ya, İran ile Turan arasında hudut nazarıyla bakılmıştır.

Bütün istila çağlarında **Soğdiyana ile Amuderya havzası kavimleri, ruhsal açıdan İranlı kalmışlar**; dillerini ve milli (*etnik-FB*) geleneklerini tümüyle korumuşlardır.

MÖ 2. yüzyılda Orta Asya ihtilal (*büyük kargaşa-FB*) içindeydi: Kuvvetli **Hiyong-Nu** kavimleri kendilerinden daha zayıf kabilelerin otlaklarını zapt edip, onları batıya doğru göçe zorluyorlardı. MÖ 125 ila 150 yılları arasında en sonuncusu ve en kuvvetlisi olan **Yue-şi** kabilesinin kolu durumundaki birçok oymak, yekdiğerini Soğdiyana’ya sürmüştü. Mesele kesin biçimde çözülmüş değilse de, bu kabilelerin **Aryan** cinsinden oldukları genel bir sanıdır...”¹⁶

Parantezi kapatıp, konuya yeniden dönelim: Ahamenişler yönetiminde 23 *satraplıktan* (prenslik veya beylerbeyliği) oluşan Pers imparatorluğunda Hirkanya, Partya, Marjiyana (Horasan), Haravia (Ariya), Arahosya, Baktriya, Suğdiyana, Gandara (Kandahar), Uvarazmiya (Harezmi) gibi satraplıklar, Ortaçağdaki **Horasan** yurdu içinde yer alırlar.

Dara (Darius) III, İskender’e yenik düşüp satraplar tarafından MÖ 330’da öldürülünce, Ahamenişler tarihe karıştı. Makedonyalı İskender’in fetihleri, Hindistan ve Afganistan’a kadar uzandı. **İskender**, Seyhun ötesinden gelebilecek tehditlere karşı bir önlem

¹⁶ **H.A.R. Gibb**, *Orta Asya’da Arap Fütuhâtı*, çeviren **M. Hakkı**, İstanbul Evkaf Matbaası, 1930. Çeviri o dönemin Türkçesi ile yapıldığından ve içinde çok sayıda Arapça-Farsça sözcük kullanıldığından, günümüz dilinde anlaşılır kelimeler kullandık.

olarak Merv, İskenderiye (Hocend), Belh, Herat ve Kandahar şehirlerini tahkim ederek, Horasan bölgesini sağlama aldı.

Selefkiler, MÖ 312/305'ten MS 64'e kadar Asya'da hüküm süren Helenistik bir hanedandır. Kurucusu **Makedonyalı Seleukos**, egemenliğini Hindistan'dan Akdeniz'e kadar genişletti. Selefkiler hanedanı, Helenizmi tüm imparatorluğa yaydı ve nüfuzu, fiili egemenliğinden kısa sürede kurtulan bölgelerde de (Baktria, Parth ülkesi) sürdü. Helenleşmeyi teşvik için, hükümdarlar; İskender'in yaptığı gibi ve Khora'nın zararına, Yunan ve barbar dünyasına bağlı insanların, eşyaların, biçim ve düşüncelerin iç içe geçtiği potalar olan özerk siteler kurdular: Antakya, Laodikeia, Apameia, Pieru Seleukiası; Beroia (Halep), Europos (Dura); Dicle Seleukiası; Eulaios kıyısında Sus Seleukiası; Margiane İskenderiyesi (Merv).¹⁷

Helen uygarlığı, genelde yerel ayaklanmaları kolaylaştıran ve Arsakilerin, ardından Sasanilerin İran'da hızla yayılmalarını açıklayan geleneksel kültürlerinin sürekliliğini gizleyen bir cila görünümündeydi.

Sasaniler, MS 224-226 ila 651 yılları arasında, İran'da Mezopotamya'dan Sindhu/İndus'a kadar uzanan, Fars kökenli bir imparatorluk kurdular. Bu hanedan adını, bilinmeyen bir tanrı olan **Sasan**'dan alır.

¹⁷ *Meydan Larousse*, Selefkiler maddesi.

III. BÖLÜM

ORTAÇAĞ HORASAN TARİHİ

A) SASANİLER DÖNEMİ

Ortaçağ Horasan tarihinin Sasanilerle başladığı söylenebilir. Eski Yunan kültürünün taşıyıcısı, *Helenizm*'in Asya'daki istasyonu ve uzantısı konumundaki **Selefkiler**, bu bölgede uzun yıllar kalıp; idari, siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel bakımdan İrani halkları etkilemişlerse de bunun geçici olacağı açıktır. Çünkü, yöre kavimlerinin yarattığı, köklü bir kültür ve uygarlığın üstüne oturduğu bir sistem söz konusuydu. İthal edilmiş *Helenizm*, bu kültürlerin üstünü örten cila olmaktan öte gidemedi. Bu bakımdan, **Ardeşir I**, yaklaşık MS 226'da Ermeni kralı **Ar-saki Artaban IV**'ü uzaklaştırıp Sasaniler hanedanının ilk Pers hükümdarı durumuna geldiğinde, İran ve Horasan topraklarındaki halkların Helenizm'le cilalanmış, hafif yollu küllenmiş klasik İrani kültürü yeniden canlandı.

İzleyen yüzyıl, esas olarak Kafkasya, Ön Asya (daha çok Kürtlerin yaşadığı Doğu Anadolu) ve Mezopotamya üzerinde kimin egemen olacağına ilişkin Sasani-Roma rekabetine tanık oldu. Sasani hanedanından **Behram Gûr V** (420-438), Hristiyanlara karşı izlediği sert politikalarını değiştirmek zorunda kaldı.

Yezdigird II (438-457) zamanı Akhunlar tehlikesiyle geçerken, oğlu **Piruz** (459-484), Akhunlarla savaşırken öldü. **Ku-**

bad/Kavad (488-531), eşitlikçi Mazdek isyanını bastırmak için Akhunlarla ittifak yaptı. **Hüsrev I** (531-579), Hun krallığını yıktı.

Hunları, Türklerin ön atalarından sayarsak eğer, demek ki Türklerin Horasan bölgesine iniş tarihleri MS 438’lerde başlıyor ve 550’lerde bitiyor. Olayın siyasal yanı bu olmakla birlikte, başka kavim ve kabilelerden Türklerin, Maverâünnehir bölgesinde var olduklarını ama henüz tarih sahnesine çıkmadıklarını; en azından Horasan adı verilen bölgeyle bağlarına ilişkin kayıt bulunmadığını belirtmek gerek. Sözelimi, Türkik boylardan Avarların Orta Asya egemenliği MS 395-532 yılları arasında gerçekleşirken; tarihte ilk kez “**Türk**” adıyla kabile konfederasyonu oluşturan ve bağımlı oldukları Avarlara başkaldıran Göktürklerin devlet kurma tarihi MS 552’dir.

İlerleyen sayfalarda, yeri geldikçe Sasaniler meselesine değinilecektir. Ancak, Sasaniler dönemi boyunca, batılı akımlara (özellikle Helenizm’e) karşı büyük bir tepkinin görüldüğüne; Helenizm’in hatırı sayılır oranda gerilediğine işaret etmek isteriz.

Sasaniler devrinde **Horasan**, dört büyük *Satraplık*’tan (beylerbeyliği) biri olup, *Merv* şehrinden yönetilmekteydi. Eyalet valisi veya beylerbeyine *Ispahbadh/İspahbaz* deniliyordu. Arap-İslam tarihçilerinden **Yakubi**, *Tarih* adlı eserinde, Horasan eyaleti içindeki şehirleri şöyle sıralıyordu: Nişapur, Herat, Merv, Merv-i Rûz, Faryab, Talaqan, Belkh (Belh), Buhara, Badgis, Abiward, Ğarcistan, Tus, Sarahs ve Gurgan (Curcan).

Dikkat edilirse, bu isimlerin önemli bir kısmı; Zerdüştilerin kutsal kitabı *Avesta*’da eski adlarıyla anılmaktadır.

Yeri gelmişken değinelim: **Eftalitler**, **Heftalitler** veya **Akhunlar** olarak bilinen Hun kökenli devlet, yaklaşık MS 350 yılında kuruldu ve 557 (veya 565) yılında yıkıldı. Hun birliği dağıldıktan sonra Altay bölgesinden **Sien-pi** ve **Uar** (Avar: Juan-Juan) devletlerine bağlı yaşayan Uar ve Hun kabileleri, Güney Kazakistan (günümüz Afganistan) yöresine göçtüler; ardından Toharistan bölgesine yerleştiler. Seyhun ve Soğd (Semerkand yöresi) bölgelerine egemen oldular. Eftalitler, önemli oranda **Ari** veya **Hint-Avrupa** kökenli kavimleri bağrında barındırıyordu.

Bizans kaynaklarında **Kidara Hunları** ya da **Eftalitler**; Göktürklerce **Abdel**; İran dilinde **Kiyön** veya **Haytal**, Hint kıyılarındaki **Huna** gibi değişik adlarla anılan Akhunların, 360 yılında Sasani imparatoru **Şahpur II** ile anlaştıkları yazılıdır. Akhunlar o tarihte İran ve Horasan'a egemen olan Sasanilerle dokuz yıl süren (MS 349-358) savaşırlara giriştiler. Savaşlar, 427 yılından sonra da sürdü. Sasani hükümdarı **Behram Gûr** saldırıları durdurmakla birlikte, ölümünden sonra Akhunların İran yönetimine baskıları devam etti.

Akhunlar, **Eftal** hanedanından **Kunhas** (ya da Kuhanaz, Aksunvar, Aksungur, Kün Han) himayesine bağılı **Firuz**'u, Sasani tahtına çıkardılar (459). Yardımlarına karşılık **Talaqan** ve **Tirmiz** kentlerini aldılar. Kunhas hanedanının adına atfen **Eftalitler** diye anılan Akhunlar, eşitlikçi **Mazdek** başkaldırısını bastırmak amacıyla Sasani hükümdarı **Kubad**'ı desteklediler. MS 499 yılında, kendilerine sığınan Kubad'a 30 bin asker verip **Mazdek** devrimini kanla ateşle bastırdılar.

Orta Asya'daki belli toprakları işgal eden Akhunlar; izleyen yıllarda Sasani hükümdarı **Hüsrev I** başkanlığında güçlenen Sasani devleti ile Orta Asya'da 552'de kurulan Göktürk devleti arasında kaldı. Dostları Avarlarla ittifak arayışı içine giren Akhunlar, anılan iki devletin baskılarına dayanamayıp 565 yılında tarihe karıştılar.¹⁸

¹⁸ Bilgiler esas olarak *Meydan Larousse* ile Türk araştırmacılarından **Ümit Hassan**'ın Orta Asya'daki siyasal kronolojisine dayanarak derlendi. Bkz., *Türkiye Tarihi: Osmanlı Devletine kadar Türkler*, c.1, Cem yay., 1987, İstanbul. Öte yandan Ansiklopedilerde verilen tarihlerle, **Ümit Hassan**'ın kronolojisi arasında farklılıklar bulunmaktadır. Biz bazı hatalarını saptadığımız Ansiklopedi'nin veri ve kronolojisine dayanmak yerine **Hassan**'ın verilerini daha güvenilir bulduk.

B) ARAP FETİHLERİ

a) Dört Halife ve Emeviler Dönemi

Arap-İran siyasal/toplumsal ilişkileri İslam'la başlamaz; İslam öncesine kadar uzanır. Putperest Araplar, Suriye'de yoğunlaşan Bizans imparatorluğu ile Mezopotamya ve Yemen'de etkin bir rol oynayan Sasani imparatorluğu arasında rekabet ve nüfuz mücadelesine maruz kalmışlardır. Günümüz Irak-İran sınırında bulunan Sasani başkenti *Ctesiphon* (Medain), çeşitli etnik (Arap, Fars, Kürt, Nabati) kümeler ve inançların (Zerdüştilik, Putperestlik, Manilik, Mitraizm, Budizm) merkeziydi. Kendi adıyla öğreti ve inancını yayan **Mani**, Sasani hükümdarı **Şahpur**'un korumasında bu kentte yaşıyordu. Manilik; Zerdüştilik-Hıristiyanlık sentezine dayanan, Budizm'den belli öğeler alan; barış ve hoşgörüye dayanan ve İslam'daki tasavvuf ile Bâtîni hareketleri, bu arada Aleviliği önemli oranda etkileyen bir inançtır. Dördüncü Halife **Ali**'yi "*tanrı ilan eden*" **İbn Sebe** yandaşlarının Me-dain kentine sürülmeleri boşuna değildir.¹⁹

Sasani hükümdarı **Ardeşir I** (226-241), Yemen kökenli *Ezd* kabilesini Hürmüz boğazı kıyılarındaki Umman'a iskan ettirmişti. **Şahpur I** (MS 241-272), Arap kabilelerinden *Bekr bin Weyl* mensuplarını Kirman çevresine yerleştirmiş; Bahreyn ile Katif bölgesini himayesine almış ve Arapların ünlü *Temim* oymağıyla işbirliği yapmıştı. **Şahpur II** (MS 309-379), Körfez bölgesindeki Araplara egemen olmuş; Hira bölgesindeki *Lahmi* krallarını kendine bağlamıştı. Hira, uzun yıllar Sasani *merzubanlar* (beyleri) ta-

¹⁹ **Faik Bulut**, *Ali'siz Alevilik*, Berfin yay., 4. baskı, 2011, İstanbul.

rafından yönetildi. Sasani yönetiminin, Fırat'ın Şattülarap kıyılarında yerleşik Hiralı *Munzir Ailesi* ile *el Kindi*, *el Tayy* (İyas oymağı) gibi Arap unsurlarla içli dışlı oldukları söylenebilir.²⁰

Bu özet girişten sonra İslam-Sasani münasebetlerine geçebiliriz: Arapçadaki özgün adı *el Qadisiyye* olan ve daha çok Kadisiye diye geçen yer, günümüz Irak sınırları içindeki Kûfe kentinin güneydoğusunda bulunur. Kadisiye, Sasani İmparatorluğunun çöküşü ve Arap-İslam ordularının Asya fetihlerine başlayışını belgelemesi bakımından dönüm noktasıdır. Öyle bir dönüm noktası ki, çağımızdaki her İran-Arap, özellikle İran-Irak savaşında **Kadisiye** dile getirilir; Fars kökenliler, Araplarla çatışmalarında bunu geç kalmış bir tarihi hesaplama gibi görürler. Araplar ise, İranlılara karşı üstünlüğün ve zaferin işareti sayarlar.

Kadisiye, savaşan taraflar ve iki halk arasında maddi olmaktan öte manevi anlama sahip tarihi bir dönemeç olmakla birlikte: İslam devletinin, Sasanilerle karşı karşıya gelmeleri *Kadisiye Savaşı* ile sınırlı değildir. İslam peygamberinin ölümünden sonra yerine geçen ilk halife **Ebubekir**, hilafet anlaşmazlığı ve İslam dininden cayan kabilelerin isyanları (*el Rıdde* olayları) yüzünden, Arabistan yarımadasından çıkıp fetih hareketlerine başlayamadı. Fakat, bir zamanlar Sasanilerle işbirliği yapan Arap kökenli *Bekr bin Weyl* aşiretinin alt oymakları durumundaki serhat akıncıları, 632 yılından itibaren Sasanilerin sınır boylarına (Şattülarap kıyılarındaki köy, kasaba ve kentlere) baskınlar düzenleyebiliyorlardı. Daha düzenli ve inanca dayalı ilk akınlar, yerel önderlerden **Musanna bin Harisa**'nın organize ettiği harekâttır.

Musanna, İslam devleti başkenti Medine'ye giderek; **Ebubekir**'den, kendisini yöre halkının tam yetkili lideri olarak tanımasını, Irak'ın verimli topraklarından Sevad bölgesinde yaşayan Arap ve Nabatiler arasında İslam dininin yayılması için bir askeri harekât düzenlenmesini istedi. Halife isteği onaylamasına rağmen, çiçeği burnunda Müslüman Musanna'ya güvenmektense;

²⁰ **Abd-al Husain Zarrinkûh** (University of Tehran), *The Cambridge History of Iran*, vol. IV. p. 1-3, edited by **R.N. Frye**, Cambridge University Press, 1986.

Peygamber'in "*Allah'ın kılıcı* sıfatıyla tanımladığı **Halid bin Velid**'i bu harekâtın komutanı olarak atadı. Musanna'yı da onun emrine verdi. Fakat İslam devleti, o tarihte Suriye meselesiyle fazlaca meşgul olduğundan, Halid bin Velid'in Sasani sınırına dayanması bir şey ifade etmedi. Gelişmeler gösteriyor ki; **Ebubekir**'in, İran'ı fethetmeye ilişkin hazırlığı ve planı yoktu.²¹

634 yılında vefat eden Ebubekir'in yerine halife seçilen **Ömer**, Halid bin Velid'in Suriye topraklarında yoğunlaşması ve Bizans'la uğraşmasından pek memnun değildi. Bu yüzden **Abu Ubeyde Sakafi**'yi Sasanilerle uğraşmak üzere kumandan tayin etti ve Musanna'yı onun komutasına verdi. **Abu Ubeyde**, Hicri 13 veya 14 yılında **Behman Cuda** komutasındaki Sasani ordusunu Kûfe yakınlarında kuşattı. Bu, bir bakıma İran ordusundaki fillerle Arap atlarının savaşıydı. Abu Ubeyde, yaraladığı bir beyaz filin ayakları altında ezildi. Çatışmada yaralanan **Musanna**, bunun etkisiyle daha sonra ölecektir. Arap-İslam birlikleri yenilip geri çekilmesine rağmen, izleyen yıllarda özellikle gönüllü birliklerle *el İcli* kabilesi mensupları, **Musanna**'nın bayrağı altında toplanarak İran sınırlarına akınlar düzenlediler.

Aynı tarihte, **Ebubekir**, henüz Müslümanlarca kutsal sayılan *dış Cihad (fütuhât)* olayına, siyasi ve teknik nedenlerle sıcak bakmamaktadır. İran ordusunun gücü karşısında daha gerçekçi bir politika gütmektedir. Sasani ordusuyla ikinci karşılaşma, halife **Ömer** zamanında, 635 yılında gerçekleşti. Musanna'nın kardeşi **Mesud bin Harisa** ile İranlı komutan **Mihran** arasındaki çarpışmada Araplar üstünlüğü elde ettiler. İyi haberler, **Ömer**'in dikkatini Mezopotamya'ya çekti. Vakit kaybetmeden, Suriye'deki Müslüman birliklerini İran sınırlarına kaydırды.²²

Ömer zamanında fetihlerini sürdüren, Arabistan yarımadasından Ön Asya'ya doğru açılmayı düşünen Arap ordusu komutanı **Saad bin Vakkas**, 637 yılında Kadisiye denen mevkide, Farsların efsanevi komutanı **Rustem bin Farruxzad** yönetimindeki Sasani ordusunu bozguna uğrattı. Filleri de savaşa süren Sasani

²¹ Abd-al Husain Zarrinkûh, age., s. 7-8.

²² age., s. 9.

birlikleri, sayıca çok üstün olmasına rağmen, yenilgiden kurtulamadı. **Rüstem** esir alınıp öldürüldü. Ermeni tarihçi **Sebeos**, İran ordusunun 80 bin, Arap birliklerinin ise Suriye'den gönderilen 6000 askerle birlikte 15-16 bin kişi olduğunu yazar. Çeşitli kaynaklara göre, Kadisiye Savaşı'nın tarihi, Hicretin 14'ü ila 16'sı arasında değişir. Nsibinli (Nusaybinli) **İlyas**, bu tarihi Hicri 16, Miladi 637 diye belirler.²³

İki ay sonra, **Saad** komutasındaki Arap-İslam birlikleri, dişe dokunur bir direnişle karşılaşmadan Sasanilerin efsanevi başkenti *Ctesiphon/Medain*'e girer ve Dicle kıyılarına ulaşırlar. Ünlü komutan Rüstem'in kardeşi **Horazad** (Xurazad/Khurazzad), Sasanî hükümdarı **Yezdigird**'in yüzbinlerce nüfusu ve zengin hazineyle kendisine emanet ettiği başkent Ctesiphon'u terk edip Zağros dağlarına doğru geri çekilir. Sasanî imparatorluğunun 400 yıllık başkenti işgal edildikten sonra, Arap komutanı **Saad** kent merkezine bir cami yaptırır. Ömer ise, Fars kökenli ünlü bir Müslümanı, Peygamber sahabesi ve Ehl-i Beyt mensubu **Salman-ı Farisi**'yi kent valisi tayin eder.²⁴

Özellikle Arap Alevileri *Nusayriler* tarafından ilah derecesinde kutsanan, Şia ve Sufiler arasında büyük itibar gören **Salman-ı Farisi**'nin, asıl adı **Mahbeh** ve **Rûzbeh** olup, Mecusilikten Hristiyanlığa geçmiş, daha sonra Müslümanlığı kabul etmiştir.

Başkent'in zaptı, Arap ordularının önünü açmış; bu tarihten sonra yüzyıl kadar sürecek olan Med ülkesi, Horasan, Sistan, Maveraünnehir seferlerinin ilk adımını oluşturmuştur. **Saad bin Vakkas**, Ctesiphon'u aldıktan sonra, geçici olarak karargâhını buraya kurdu. Fakat, genelde Fırat ırmağının batı yakası humma ve haşerattan geçilmiyordu. Bu nedenle Arap birlikleri buralara yerleşemediler. Zaten, İslam halifesi **Ömer** de, fetih harekâtı çapının genişletilmesinden yana değildi. Komutan **Saad**'a yazdığı mektupta şöyle der: “*Araplar, deve gibidirler; çöl ve yeşil otlaklara muhtaçtırlar. Kentte oturmak, onların mizacına uymaz...*”²⁵

²³ age., s. 10-11.

²⁴ age., s. 13.

²⁵ age., s. 14.

Tarihi ve efsanevi başkentlerinin zapt edilmesini bir türlü hazmedemeyen İranlılar, Irak Acemi diye bilinen Huzistan hükümdarı **Hürmüzan** aracılığıyla Ahvaz ve yöresine seferler düzenledi, Arap akıncılarına karşı mevzilendi. Sasani hükümdarı **Yezdigird III**, bir yandan Hürmüzan direnişini teşvik etti; diğer yandan, Pers prens ve yöneticilerini **Hürmüzan**'la ittifak yapmaya, Araplara karşı koymaya zorladı.

Halife Ömer, **Numan bin Muqarrin**'i Sasaniler karşısında savunma hattına gönderirken; Basra başkomutanı **Abu Musa Eşari** de, Hürmüzan'ı, Şuştar bölgesinde kuşattı. 18 ay süren kuşatma sırasında Sasani komutanı, Arapların eline düşmemesi için kendi tebası ile malını mülkünü imha etti. Yine de 641-2 yılında teslim olmaktan kurtulamadı. Tutsak alınıp İslam başkenti Medine'ye gönderildi. Araplara karşı bağınazlık derecesinde düşman olan **Hürmüzan**, tutsaklığı döneminde Müslümanlığı kabul edip Halife'nin güvenini kazandı ve İran'a karşı fetihlerde Müslümanlara yardım etti. Gelgelelim, yurdu işgal edilmiş Hristiyan inançlı İranlılardan **Firuz** (Arapça lakabı Abu Lu'lu) adlı bir köle, **Ömer**'i bıçaklayarak öldürünce, olayın asıl tertipçisi olduğundan şüphelenilen **Hürmüzan** yakalanıp katledildi.²⁶

O tarihteki Sasani Kisrası (hükümdarı, şahı) **Yezdigird** (veya Arapçadaki adıyla Yezdicerd) **III**, Arap orduları önünde gerileye gerileye Rey kentine vardı. General ve birliklerini burada mevzilendirip tahkimat yaptı. Nihavend'de yer alan bu savunma hattı her bakımdan elverişliydi. Hükümdar, dört bir yana dağılmış Sasani birliklerini Arapların *el Cibel* (Kürt ağırlıklı dağlık bölge) dedikleri bölgede topladı. Olayın ciddiyetini anlayan Müslüman yöneticiler, tam bir seferberlik ilan ettiler. Araplar, 641 (veya 642) yılında Nihavend savunma hattını yerle bir ederken, buna "*Zaferlerin Zaferi*" adını verdiler.²⁷

Nihavend işgalini; Hemedan, Rey, Demevand, Kazvin, Tabaristan, Azerbaycan, Isfahan, İstahr, Kirman, Horasan ve Sistan'ın zaptı izledi.

²⁶ age., s. 15.

²⁷ age., s. 14.

Sasani hükümdarı **Yezdigird III**'ün son sığınma mevzisi Merv oldu. Burada direnemeyip 651 (veya 652)'de öldürüldü. Sonradan yerine oğlu **Firuz** geçti. Bazı rivayetlere bakılırsa, Yezdigird, Mecusiler tarafından mumyalanıp İstahr şehrine götürülmüş, oradaki eski harabelerin bulunduğu yere gömülmüştür.²⁸

Böylece İran; Arap-İslam uygarlığının çok yönlü (askeri, siyasi, kültürel) hegemonyası altına girdi; bağımsızlığını ve kavimsel dini sayılan Zerdüştiliği (yanı sıra Manilik, Mithra inancısı ve Mazdaizmi) da yitirdi.

b) Horasan'da Arap Vali ve Komutanlar

Arap-İslam devletinin İran seferine çıkan komutanlarının adları ve gittikleri yerler sırasıyla şöyledir:

* **Nuayn** (Nuaym) **bin Muqarrin**, 642'de eski Med ülkesi başkenti sayılan Hemedan'ı aldıktan sonra Horasan'ı fethetmeyi düşünüyordu. Fakat, Rey'in işgali ardından Azerbaycan'a yöneldi.

* Ebu Musa el Eşari'nin yardımcılarında **Abdullah bin Budayl bin Verka**, Kirman'ı zapt etmesinin ardından Tabes ve Gürin (el Tabeseyn diye bilinir) adlı kalelerini aldı.

* Üçüncü Halife Osman'ın komutanlarından **Muhammed bin Cerir**, 2700 kişilik bir kuvvetle Fergana önlerine kadar gitti. Ama oradaki savaşta Türklere yenildiği rivayet edilir.

* Pek doğrulanmayan bir rivayete göre, **Umeyr bin Osman bin Saad** Horasan'a gönderilmiş; o da Fergana'yı işgal etmiştir.

* Halife Osman'ın atadığı **Said bin el As** komutasındaki öncü bir kuvvet, 650-51 yılında Kuhistan'dan geçip Hazar denizi kıyısındaki Cürcan'a kadar gitti. Öncü kuvvet arasında *Sahabeden* (Peygamber zamanında yaşayıp onu görenlerden) **Abdullah bin Zübeyr** (Sonradan Emevilere karşı İbn Zübeyr Ayaklanması önde-

²⁸ Taberi IV, s. 293; Maqdisi, *el Bed*, V, s. 195-197; İbn-ül Cevzi, *el Muntazam*, V. s.23; İbn Tiktaka, *el Fahri fi Adabi'il Sultaniyye ve'l Düveli'l Idamiyye*, s. 82'den naklen Recep Uslu, *Hicri I-//. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s.54, doktora tezi, 1997, İst.

ri olan zat), dördüncü halife Ali'nin iki oğlu Hz. **Hasan** ve Hz. **Hüseyin** de bulunmuştur. Cürcan'dan Kûfe'ye geri dönen öncü birlik, yanlış yere Horasan fetihlerine katılmış gibi gösterilmektedir.

* Horasan'ın ciddi biçimde fethi, Halife Osman'ın Basra ve Horasan valisi tayin ettiği **Abdullah bin Amir bin Kurayz**'la, 649'dan itibaren başladı. “*Kim önce Horasan'ı alırsa, oranın sahibi olacaktır*” talimatını alan Abdullah, yardımcısı **el Ahnef bin Kays** ile birlikte, Hz. Ömer'in öldürülmesini fırsat bilip isyan eden Faris ve Kirman bölgesine boyun eğdirdikten sonra Horasan fethine koyuldu.

* Vali'ye bağlı **Abdullah bin Hazm**, Tabeseyn'e girip ikinci kez burayı işgal etti, Nişapur üzerine akınlar düzenledi. Vali Abdullah bin Amir, Nişapur'u alıp karargâh olarak kullanmanın yanı sıra *Beyhak*, *Tus*, *Serahs* ve *Merv* şehirlerine ordu sevk etti.

* **El Ahnef**, en yakın bulduğu bölge olan Kuhistan'ı ele geçirdi ve Herat üzerinden Merv'e yöneldi.

* **Kays bin el Heysem el Sulemi**'yi yanına alan aynı Vali, 650-51 yılından itibaren Nişapur bölgesinin başkenti *Ebreşehr* ile irili ufaklı birçok kent ve kasabayı işgal etti.

* Vali'nin gönderdiği komutanlardan **Yezid el Cureşi** ile **Ebu Salim bin Yezid**, Nişapur'a bağlı Zam ilçesini zaptettiler.

* 651 yılında işgal için gönderilen **Halid bin Abdullah bin Zübeyr el Hanefi**; *Herat*, *Badgis* ve *Buşenc* kentlerine girdi. Bir rivayete göre, komutan anılan kişi değil, **Evs bin Salebe bin Rukayy** idi.

* Aynı yıl, el Ahnef'in yanı sıra **Sühar bin Fülân el Abdi**, **Mutaarrif bin Abdullah**, **Hars bin Hassan**, **Harise bin Numan el Bahili** gibi komutanlar Herat, Merv, Serahs ve Merv-i Rûz bölgesinde askeri faaliyetlerini sürdürdüler. Hemen tümü, **el Ahnef**'in komutanlığına bağlı çalıştılar.

* Zahidliğiyle tanınan **Esved bin Kelsum el Adevi**, Nişapur ilçesi Beyhak'ta, Arap hükmüne boyun eğmeyi reddedip barış anlaşmasına karşı çıkan halkı, anlaşmayı yeniden kabul etmeye çağırırdı. Fakat halk kendisini kasabaya sokmadı. Çarpışmada **Esved** öldürüldü; yerine geçen **Edhem bin Külsüm** savaşı kazandı, ilçeyi teslim aldı.

* **Hatim bin Numan el Bahili**, vali Abdullah bin Amir'in talimatı üzerine 4000 Arap, 1000 Acem'den oluşan birliğiyle Merv'e gidip yöneticisini anlaşma yoluyla teslim aldı. **Umeyr bin Ahmer el Yeşkuri**, benzer bir yolu izleyerek Tus prensine boyun eğdirdi ve Serahs üzerine yürüdü. **Yezid bin Salim** ise, Keyf ve Bine'yi zapt etti.

* Toharistan'dan yola çıkıp Belh'i almak suretiyle Horasan fethini tamamlamayı planlayan ünlü komutan ve yukarıda adı geçen **el Ahnef**, Belh'te *Mihrican*²⁹ şölenini kutlayan kent halkını hazırlıksız yakaladı; kent hâkimine boyun eğdirdi. Ardından *Cüzcan*, *Taliqan* (Talaqan veya Tâlekân) ve *Faryab* topraklarını gözönc kestirdi. Ancak, Müslöman ordusunun geldiğini duyan bölge halkı, savunma hazırlığına başladı. 30 bin kişilik ordu oluşturdu. Ordunun başına geçen **Tokan şah**, Ceyhun nehrini aşıp Belh'e doğru ilerledi. Haberi duyan Araplar, acilen kenti boşalttılar; Merv-i Rûz'a gidip **el Ahnef**'e katıldılar. Uzun ve sonuçsuz çatışmalardan sonra Tokan şah, geri çekilme kararı aldı; Araplar ise onu izleyemedi.

* **El Akra bin Haris el Temimi** komutasındaki bir süvari birliği, el Ahnef'in emri üzerine Cüzcan'a gidip şehri işgal etti. Herat bölgesinde **Karin** (veya Qarin) adlı İranlı bir prens etrafında toplanan yerli halk, 40 bin kişilik bir kuvvet meydana getirdi. Bu orduyla başa çıkamayacağını anlayan **Kays bin el Heysem** bölgeyi terk edince, yerine geçen **Abdullah bin Hazim el şulemi** 4000 kişiyle bu orduyu yendi, Karin öldüröldü.

* Muaviye (661-662) devrinde **Abdurrahman bin Semure**, Sistan bölgesinin fethi için görevlendirildi.

* Basra valisi **Ziyad bin Ebihi** tarafından Horasan'a atanan **Hakem bin Amr el Gifari** (667), Toharistan'ı fethetmek amacıyla akınlar düzenledi. Üç yıl kadar süren akınlar sonucunda, mağlup ve maktul Sasani imparatoru Yezdigird III'ün yerini alan oğlu **Firuz** yenilerek Çin'e kaçmak zorunda kaldı.

* **El Rebi bin Ziyad**, 671 yılında Belh'te çıkan bir isyanı bastırıp halka yeniden boyun eğdirdikten sonra, Kuhistan üzerine yü-

²⁹ Mihrican: Newroz'dan sonra Zerdüştilerin ikinci önemli bayramı.

rüdü. Eftalitleri (Akhunları) mağlup ederek Ceyhun nehrine kadar ilerledi. Bölgede savunma hattı oluşturan İran kökenli **Nizek Tarhan**, saldırı karşısında tutunamadı. Amül ve Zâm şehirleri alındı, Harizm (Harezmi) bölgesine kadar ilerleme devam etti.

* **Şeddad bin Halid el Esedî**, başkaldıran Badgis halkını ezme için harekete geçti; tam anlamıyla bir katliam yaşandı.

Horasan'ın Arap-İslam ordularınca fetih serüveni, **el Rebi'**nin Amül kentini almasıyla tamamlanmış oldu. Baskıcı ve köklü önlemlerle Horasan'daki Arap hâkimiyeti sağlamlaştı. Bundan sonra Türklerin bulunduğu Maverâünnehir; özellikle Buhara ve Semerkant fetihleri başlayacaktır.

Arap valilere gelince; Horasan bölgesinin ünlü valileri arasında üçüncü halife Osman'ın atadığı **Abdullah bin Amir**; dördüncü halife Ali'nin tayin ettiği bacısından olma yeğeni **Ca'de bin Hubeyre el Mahzumi** (656-57) azledildikten sonra **Avn bin Ca'de** (658) ve **Halid bin Kurre el Yerbui el Temimi**; Muaviye'nin görevlendirdiği **Halid bin Muammer** (661) ve halifenin üvey kardeşi **Ziyad bin Ebihi** (665) ile bu sonuncusunun sadece Horasan valiliği makamını verdiği **Hakem bin Amr el Gıfari** sayılabilir. Muaviye'nin üvey kardeşi **Ziyad bin Ebihi**, aynı zamanda Basra, Horasan, Sistan, Hind, Bahreyn ve Umman genel valiliği görevini de yürütüyordu.³⁰

İzleyen yıllarda vefat eden Ziyad'ın oğlu **Ubeydullah**, 674'te babasının bıraktığı yoldan yürüyerek 24 bin kişilik kuvvetle Horasan fetihlerini sürdürdü. Bir yıl sonra Ubeydullah Basra valisi olmak üzere dönünce, Muaviye, onun yerine (*halife Osman'ın oğlu*) **Said bin Osman bin Affan**'ı vali yaptı.

Muaviye oğlu Yezid, 680-81 yılında **Selm bin Ziyad**'ı Horasan valiliğine getirdi. Ceyhun ırmağını karısıyla birlikte geçmeye cesaret edip, Türk yoğun bölgelerde işgali sürdüren kişi olarak tanınır **Selm**. Yezid'in ölümü ve Emevi iktidarının Mervani ailesinin eline geçişini simgeleyen **Mervan bin Abdülmelik**

³⁰ Bilgiler esas olarak **Recep Uslu**, age; s. 50-67; **H.A.R. Gibb**, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, s. 10-21; *Encyclopaedia of Islam*, vol. V, Khurasan: *The Cambridge History of Islam*, vol 4, chapter 1, p. 10-29'dan alınmıştır.

devrindeki yönetim boşluğunu iyi değerlendiren **Abdullah bin Hazm**, Horasan halkından kendisine biat etmesini istedi. 20 bin kişi buna uydu. Böylece 683-88 arasında bölgeyi yönetti; Emevilerden bağımsız hareket etti.

Emevi halifesi **Abdülmelik**, Abdullah bin Hazm'a, biat etmesi karşılığında aynı makamda kalmasını önerdiyse de teklif reddedildi. Halife, benzer teklifi kabul eden Temim kabilesinden **Bükeyr**'i 692-3'te vali olarak atadı. Bükeyr'in valiliğinden memnun olmayanlar çoğalınca, Halife, yerine, **Ümeyye bin Abdullah bin Halid el Kureyşi**'yi getirdi.

Haccac-ı Zalim olarak bilinen Basra valisinin kendisinden hoşnut olmaması nedeniyle görevinden azledilen Ümeyye'nin yerini, 697'de bizzat Haccac aldı. O da kendine bağlı Ezd kabilesinden **Ebu Said el Mühelleb bin Ebi Sufra**'yı Horasan valisi yaptı.

Horasan ve Maveräünnehir (Buhara, Semerkant, Bey kent) bölgesindeki askeri faaliyetleriyle ün salan zalim komutanlardan biri de **Kuteybe bin Müslim**'dir. Haccac'ın güvendiği yöneticilerdendi. Müslim, 705-715 yılları arasında hem Horasan, hem de Maveräünnehir halkını kan ve ateşle yönettiği için; Haccac'ın ölümünden sonra desteğini yitirip zor durumda kalınca, Horasan halkından yardım istemeye koyuldu. Ancak Horasan'daki kabileler, bu isteği reddettikleri gibi, onu ve ailesini öldürdüler.

Mervani halifesi Süleyman bin Abdülmelik, Kuteybe ile birlikte bölgeye giden **Veki Ebu Miclez Lahik bin Humeyd Veki**'yi Horasan valisi yaptı. Yolsuzlukları nedeniyle hapsedilen Veki'nin yerini Yezid bin Muhalleb alarak, ikinci kez bölge valisi oldu ve Cürcan ile Taberistan'ı ele geçirmek maksadıyla, Harezmi ile Cürcan arasında kalan Dihistan Türkleri üzerine yürüdü.

Horasan halkına zulmeden Yezid bin Muhalleb'i, şikâyet üzerine görevinden alan halife Ömer bin Abdülaziz (717), **el Cerrah bin Abdullah el Hakemi** görevlendirdi.

Halife Yezid bin Abdülmelik, kardeşi **Müdrük**'i Horasan'a atadıysa da eski vali Abdurrahman, kendisini bölgeye sokmadı. Bunun üzerine Halife, kardeşi **Mesleme**'yi Irak ve Horasan vali-

si yaptı. Genel vali konumundaki Mesleme ise, damadı **Said bin Abdülaziz bin Haris bin Ümeyye**'yi Horasan'a vali sıfatıyla gönderdi. Ancak Said, biraz efemine idi ve kadınımsı davranışlarından ötürü pek ciddiye alınmıyordu. Halkla iyi geçinen Said zamanında, “*Abbasi propagandası yapıldığına*” dair şikâyetlerin olması dikkat çekicidir. Yumuşak huylu **Said**, Horasan'dan alınan haraç ve cizye gelirlerinin düşük olması bahane edilerek azledilip, yerine **Ömer bin Hübeyre el Fizari** tayin edildi.

721-2 yılında **Said bin Amr el Haraşi**, Horasan valisi oldu. Türklerle işbirliği yaptıkları gerekçesiyle yerli halka çok baskıcı ve zalimane davranan yeni vali, Türklere karşı kısmi başarılar elde ettiyse de ağır bir yenilgiye uğradı. 723 yılında makamını devralan **Müslim bin Said bin Amr el Kilabi**, halife Yezid'in ölmesi üzerine Fergana seferini iptal edip Merv'e döndü.

Hişam bin Abdülmelik halife olunca, **Halid bin Abdullah el Kesri**'yi Irak ve Horasan valisi yaptı. Genel Vali, o sırada Horasan'da bulunan ve iyi bir hatip olan **Nasr bin Seyyar**'ı, Belh'teki kabileler arası anlaşmazlıkları çözmekle görevlendirdi. Bir yıl sonra, kardeşi **Esed bin Abdullah**'ı Horasan'a atadı. Esed, 726 yılında Huttal ve Maveräünnehir'in doğusuna doğru düzenlediği savaşlarda ilk kez askeri kayıplar verdi. Horasan'a dönerek, Nasr bin Seyyar'ı kabile yandaşlığı yapmakla suçlayıp tutukladı.

Halife Hişam, 728'de **Eşres bin Abdullah el Sülemi**'yi Horasan için görevlendirdi. Haraç alınmayacağı yolundaki resmi sözü tutmayan Eşres, bir yıl sonra şikâyet üzerine görevinden alındı ve **Cüneyd bin Abdurrahman**, vali olarak atandı. Bu arada birkaç valinin daha değişmesi ve yaşanan kargaşa sonucunda, Belh'te bulunan **Nasır bin Seyyar**, 738-39'da Irak valisi **Yusuf bin Ömer** ve eski vali **Esed bin Abdullah** tarafından Horasan valisi olarak atandı.

742 yılında **Hişam**'ın yerine halife olan el Velid bin Yezid, **Mansur bin Cumhur**'u Irak ve Horasan genel valisi yapmak istedi; bu yüzden Nasr bin Seyyar'ı geri çağırdı. Ancak **Nasr**, yeni valinin bölgeye girmesine razı olmadı. Halife'nin istediği altın ve gümüş kaplardan bazılarını halka bahşiş olarak sundu;

bundan pay alamayan Yemenli Arap kabileler sokağa döküldüler. Zaten o sıralar **Ebu Müslim Horasani** öncülüğünde Abbasi propagandası ve örgütlenmesi başını alıp gitmişti. Böylece, **Ebu Müslim** ile vali **Nasr bin Seyyar** hesaplaşması başlamış oldu. Ayrıntıları başka başlık altında irdelleyeceğiz.³¹

c) Horasan Fethi'nin Analizi

Arapların Horasan ve Maverâünnehir'i fethi meselesi, menkıbe, rivayet, kabile destan ve kahramanlıkları abartı ve hayal ürünü olaylarla karışık bir tarih yazımını içerir. Örnekleriyle sıralayalım:

Bir: Taberi, Arap fetihlerinden söz eden ilk İslam tarihçisidir. Yer verilen birinci rivayet Hicri 18, Miladi 639; ikincisi Hicri 22, Miladi 642 tarihlidir. Rivayete göre, **el Ahnef bin Kays**, daha iç bölgelere doğru fetih yapmak için **Horasan** livasını almıştır. **Taberi**, Horasan seferi sırasında nerede karargâh kurduğunu belirtmemekle birlikte, **el Ahnef**'in, Hz. **Ömer**'e mektupla durumu bildirdiğini ve yeni fetihler için izin istediğini yazar. Mektubu alan Halife **Ömer** sevinmiş; **el Ahnef** için, “Doğu halkının efendisi” demiştir. Arkadaşlarıyla sohbet sırasında şöyle konuşmuştur: “Keşke Horasan’a (asker) göndermeseydim. Keşke bizimle Horasan toprakları arasında ateşten bir deniz olsaydı...”³²

Müslüman “genelkurmayında” görevli **Hiz. Ali** sormuş: “Niçin ey Müminlerin Emiri?” **Ömer** yanıtlamış: “Çünkü ora halkı (Türkler?-FB) oradan çıkıp üç kez dağılacak (ve dünyayı istila edecektir); üçüncüsü onların sonu olacaktır. Bu belanın (ve mu-

³¹ Bilgiler için bkz; **Recep Uslu**, age., s. 50-93; **Gibb**, age., s. 10-51; *Encyclopaedia of Islam*; *The Cambridge History of Iran*, s. Vol 4. p. 1-29.

³² **Taberi**, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, c. 5; **Belazuri**, *Fütuh-ul Buldan* (Ülke Fetihleri); **Yakubi**, *Tarih* adlı eserlerini kaynak göstererek veren *Encyclopaedia of Islam*, vol. V, new edition, edited by **E.J. Brill**, Leiden-New York, 1993; *Meydan Larousse*, 1986, Milliyet armağanı. Bkz; Horasan, Khorasan, Sasani ve Kadisiye maddeleri.

sibetin) Müslümanların üzerine gelmesindense Horasan ehlinin (halkının) üzerine gelmesi benim açımdan daha iyidir .”³³

Halife **Ömer**, ayrıca, Orta Asya’ya doğru ilerleyen **el Ahnef**’i şu sözlerle uyarmıştır: “Ceyhun nehri öte tarafına geçmeyiniz. Bu yakada kalınız. Horasan’ a hangi şartlar altında girdiğinizi biliyorsunuz. Aynı şartları korumaya ve öyle kalmaya devam ediniz. Sadece bu şekilde zafer sizin olur. Aksi takdirde, nehrin öte yakasına geçmek sizi darmadağın eder, perişan olursunuz...”³⁴

Mantıklı düşünüldüğünde, rivayetlerin çeliştiği, olayların birbirini tutmadığı görülecektir. Çünkü, Seyf rivayetine dayanan **Taberi**, eserinin aynı sayfasında³⁵ **el Ahnef**’in, 648-49 yıllarında Horasan fethine giriştiğini yazar. Seyf’in abartılarını, kabilecilik nedeniyle **el Ahnef**’e övgü dizmesini eleştiren **Yakubi**, Horasan fetihlerinin 650-651 yılından önce gerçekleşmediğini belirtir.³⁶

Peki, **el Ahnef**, Halife **Ömer** zamanında Horasan’a gitti mi gitmedi mi?” Tarihçi **Gerdizi**, “*Hiz. Ömer zamanında Horasan’a kimse gitmemiştir*”³⁷ demektedir. Saptama, modern tarihçiler tarafından da kabul görmektedir.³⁸

³³ **Taberi**, IV, s. 166; **İbn-ül Esir**, *el Kamil*, c.2. s.33’ten aktaran **Uslu**, age., s. 48; **Zekeriya Kitapçı**, *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan*, s. 210. (Parantez içine aldığımız sözcükler **Uslu**’nun kitabında bulunmuyor. **Z. Kitapçı**’nın eserinde yer alıyor.

³⁴ **Taberi**’den alıntıl原因 **Uslu**, age. s.49. Öte yandan, Türkler kastedilerek Halife **Ömer**’e atfedilen “Yüzleri deriden kalkanlar gibi yuvarlak ve geniş, gözleri sanki katır boncuğu gibi ürkütücü kavimlerden çekininiz. Onlar size ilişmedikçe, siz de onlara ilişmeyiniz...” (Bkz: **Kitapçı**, age., s. 193) mealindeki söz, gerçekte **Hiz. Muhammed**’e aittir. Ömer bu hadisi tekrarlamış olabilir. İlerleyen bölümlerde **İbn-ül Fakih**’in Horasan hakkındaki rivayetlerinde anılmıştır.

³⁵ **Taberi**, IV, s. 168’den aktaran **Uslu**, age., s. 48-49.

³⁶ **Yakubi**, *Tarih*, II, s. 166-167’den alıntıl原因 **Uslu**, age., s. 50.

³⁷ **Gerdizi**, s.92’den aktaran **Uslu**, age.

³⁸ Bkz. **Huzeyin el Atvan**, *el Şiir’u fi Horasan ile el Devat-ül Abbasiye fi Horasan ve Mevaraünnehr*, M.A. **Sheban**, *Abbasid*; **Abd-al Husain Zarrinkûh**, *The Arab Conquest of Iran and its aftermath the Cambridge History of Iran*, vol. 4.

Bu durumda, Horasan'a varmamış olan **el Ahnef**'in, oradan Halife ile mektuplaşması akla yakın değildir. Ola ki, **el Ahnef**, Horasan fethine ilişkin düşüncelerini Ömer'e başka yerde aktarmış; Halife'den ret cevabı almıştı.

Aslına bakılırsa; **Ömer** zamanında yarı bir İran seferinden söz etmek de mümkün değildir. Olagelen, Ömer devrindeki Arap birliklerinin Kadisiye zaferinden sonra habire Sasani ordusunu hırpalama ve İran içlerine sürmeye ilişkin taktikleridir. Halife, İranlı **Firuz** tarafından 644 yılında öldürüldüğünde dahi, Arap-İslam fütuhatının düzenli olmadığı görülecektir. Sasani hükümdarı **Yezdigird III**'e karşı 641-42 yılında kazanılan ve "zaferlerin zaferi" unvanını alan Nihavend savaşı komutanı **Nuaym bin Muqarrin**, Horasan fethini düşünmekle birlikte Rey'i aldıktan sonra Azerbaycan'a yönelmiştir. Yani doğu seferinden vazgeçip kuzeybatıya yönelmiştir.

Rivayetin doğruluğu yanlışlığı bir yana; **Ömer**'in genelde fetih diye bir düşüncesi olmadığı yolundaki görüşe katılmıyoruz. Gerek **Saad bin Vakkas**, gerekse **Nuaym bin Muqarrin**'in Sasanileri yendikten sonra handiyse İran'ın tüm kuzey, batı ve güney kesimlerini işgal etmeleri, görüşümüzü kanıtlayan olaylardır. Olsa olsa, Arabistan çölünden çıkmış ve henüz yeni sayılabilecek bir devlet örgütlenmesine sahip İslam uygarlığı, her bakımdan kendisinden daha üstün ve köklü Sasani uygarlığı tarafından yutulmaktan çekiniyordu. Hz. **Ömer**'in Sasani devletinin 400 yıllık başkenti Ctesiphon'u işgal edip, akıncı ruhlu Bedevi birlikleri oraya yerleştirmeyi düşünen komutan **Saad bin Vakkas**'a yazdığı mektubunda; "*Araplar develere benzerler; çöl ve yeşil vaha isterler. Şehirler onlara göre değil*" demesi³⁹ bu kaygının ifadesidir.

Fetihler, üçüncü halife **Osman** zamanında hızlanmış olup; **Ali-Muaviye** çatışması nedeniyle durma noktasına gelmiş, **Muaviye**'nin iktidarı almasından itibaren yeniden ivme kazanarak Emeviler dönemi boyunca devam etmiştir.

39 Abd-al Husain Zarrinkûh, agy., s. 9.

İki: Yukarıdaki rivayete dönersek; Ömer'in Horasan halkından söz edip, nehrin (genelde Türklerin yaşadığı Maverâünnehir) öte yakasındaki kavimden gelecek belanın Müslümanlara değil de Horasanlılara yönelmesini dilemesi, gerçekte İranî kökenli **Horasanlılar ile Türkler** arasındaki etnik farklılığı göstermesi bakımından ilginçtir.

Üç: Yeri gelmişken belirtelim: Araplar, doğudaki İranlı olmayan hemen tüm kavimler için, yanlış yere “**Türk**” kelimesini kullanmışlardır. Bu da Maverâünnehir'deki Arap düşman veya hasımlarının hepsinin Türkler olduğu gibi bir izlenim veriyor. Oysa, 720 yılına kadar Arap istilalarına karşı direniş gösterenler, İranlılardan oluşan ordu ve yerli prenslerdir.⁴⁰

Dört: Tartışma konusu rivayeti doğru kabul edersek, Ömer'in Horasan fethine karşı çıkması; onun genelkurmayı ve askeri danışmanı olan **Hız. Ali'nin** ise bu itirazı kabul etmemesi; **Rıza Zelyut'un**, “*Hız. Ali, hiçbir zaman fetih düşünmedi; başkasının toprağını işgal edip sömürmeyi öngörmedi*” yolundaki iddiasını çürütüyor. Bunu tamamlayacak tarihsel kanıt, halife **Osman**'ın 651-52 yılında atadığı **Said bin el As** komutasındaki öncü birliklere katılan **Hız. Ali'nin** iki oğlu **Hasan** ile **Hüseyin**'in, Cürcan-Deylem-Azerbaycan hattında sefer yaptıktan sonra Kûfe'ye geri dönmüş olmalarıdır.⁴¹ Nusayrilerce kutsal sayılan, Alevi ve Şiilerce pek değer verilen **Salman-ı Farisi**'nin, işgal edilen Sasani başkenti Ctesiphon/Medain'e vali atanmasını⁴² da saymıyoruz.

Beş: Horasan ve Maverâünnehir'deki Arap-İslam fütuhatına ilişkin eski Arap kaynakları hayli zengindir. **Yakubi**'nin *Tarih* ile Belazuri'nin *Futuh-ül Buldan* adlı eserlerindeki rivayetler son derece ayrıntılı iseler de, **Taberi**'nin *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* isimli kitabı daha özel bir yere oturur. Aslen İranlı olan **Taberi**'nin bilgi toplama yöntemi, izleyen dönemlerdeki tarih yazımı eleştirisini etkileyecek ölçüdedir.

40 Gibb, age., s. 10.

41 **Yakubi**, *Tarih*, II, s. 166; **Taberi**, IV, s. 300; **İbn-ül Esir**, *el Kamil*, III, s. 109-110'dan aktaran **Uslu**, age., s. 51.

42 **Abd-al Husain Zarrinkûh**, agy., s. 13.

Sözelimi her iki tarihçi, **Haccac-ı Zalim** tarafından Horasan'a atanan **Kuteybe bin Müslim**'in (705-715) Horasan ve Maverâün-nehir'deki faaliyetlerine, fetih harekâtının tamamlanması gözüyle bakıyorlar ve sonraki yıllar hakkında pek az bilgi sunuyorlar. Hâlbuki **Taberi**, anılan yıllara ilişkin bilgi vermekle kalmayıp, **el Medaini** ile diğer yazarların rivayetlerine ek bilgiler de sunuyor.

Hemen tüm İslam tarihçileri; **el Medaini** ve **Ebu Ubeyde**'nin eski zaman tarihlerini kullanmakla birlikte; **Yakubi**, **Belazuri** ve **Taberi** gibi çeşitli kaynaklara da başvurmaktan geri kalmıyorlar.

Nerşehi (öl.959), hem Arap hem yerel kayıtlara itibar etmesinden ötürü **Belazuri**'nin üslubuna biraz benzer bir anlatıma sahiptir. **Belami** ile **Taberi**'nin rivayetlerini eklersek, **Nerşehi**'nin aktardığı menkıbe, rivayet ve bilgiler İran ağırlıklı olup Arap fetihlerinin eksik ve karanlık yanlarını tamamlar niteliktedir.

Yukarıda adı geçen tarihçilerden çok sonra yaşamış olan **İbn-ül Esir**'in eserinde yeni denilebilecek bir şeye rastlamak mümkün değil; hatta **Taberi**'den nakledilenlerin daha abartılı bir üslupla tekrarıdır.

Coğrafyacılardan **İbn Hurdadbih**, bir unvan ve isim listesi veriyorsa da son derece karışık olduğundan, belgelerin güvenilirliği zedelenmektedir.

Öte yandan, bütün o zenginliği ve ayrıntısına rağmen; İslam tarih yazımında Arap kavmi ve kabile bağnazlığı, dini ve siyasi fırka (hizip) çıkarlarını gözetken, şu ya da bu fetihçi kişiye duyulan hayranlıktan ötürü onun adını ön plana çıkaran bir üslup gözden kaçmamaktadır. Aslında Arapların Horasan fetihlerindeki bilgi, menkıbe ve rivayetleri yedi nokta üzerine oturtulmuştur:

- * İbn Hazm ailesine hasredilmiş *Kays* rivayet geleneği.
- * Mühelleb adlı komutana hasredilmiş ve Haccac aleyhindeki *Ezd Rebi*'a geleneği. Bu rivayet geleneği, Araplar arasında pek az rağbet görmüştür. Tarihçi **Belazuri** bu geleneği sürdürmüş ise de **Yakubi**, buna itibar etmemiştir.

* Kabile kahramanı **Kuteybe bin Müslim**'e hasredilmiş *Bahili* geleneği. **Taberi**'nin zaman zaman bu rivayet geleneğine alaycı bir dille yer vermesi, Kuteybe menkıbesinin az rağbet gördüğünün kanıtı sayılabilir.

* *Buhara* geleneği; **Yakubi**, **Belazuri** ve **Nerşehi** tarafından kabul görmüş, yerel (fetih alanı içindeki yerli halk) bir rivayet geleneğidir. Menkıbe, Buhara Hatunu'na hasredilmiş tarihi bir macera şeklindedir. **Taberi**'nin diğer yerel rivayetleriyle karşılaştırıldığında, bu menkıbenin daha abartılı olduğu görülür.

* **Dineveri**'nin tarih yazımındaki bazı gözlemleri, kaynakları bakımından meçhul olup, taban tabana zıt ve tahrif edilmiş rivayetlere dayandırılmıştır.

* Dönemin tanınmış simalarından **Ebu Ubeyde**, Arap tahakkümü altındaki diğer Müslümanların (mevali tabakası: ikinci derecede Müslüman, Arap efendilere bağımlı, yarı köle durumundaki halklar) başlattığı başkaldırıyı simgeleyen *Şuubiye Hareketi*'ni kollayan rivayetleri nakletmekle ünlüdür. **Belazuri**'nin, Ebu Ubeyde rivayetlerine yer vermesi de onun taraf olduğu, tarih yazımında bu hareketin çıkarlarını gözeterek, Arap düşmanlığı yaptığı anlamına gelebilir.

* Fetih harekâtının son dönemlerinde ve Emevi iktidarının devrilmek üzere olduğu yıllarda Horasan bölge komutanı **Nasr bin Seyyar**'ı merkeze oturtan rivayetler de vardır.

Menkıbe ve rivayetlerin hepsi değilse bile, bir kısmının tümüyle uydurma olduğu su götürmez. Yukarıda açıklamıştık: **El Ahnef** ile Hz. **Ömer** arasındaki Horasan'ın fethi konusundaki mektuplaşma ve **Ömer**'in Horasan halkı hakkında söylediklerine dair üç rivayetin **Taberi** tarafından aktarılması bunun tipik örneğidir. Keza, İbn Hazm ailesine hasredilen rivayette, **Musa bin Hazım**'ın Maverâünnehir fethi sırasında Buhara Hatunun çevresindeki efsane, aslında Arap bedevi kabile destanlarına uygun bir tarzda kaleme alınmıştır. **Kuteybe bin Müslim**'i kahramanlaştıran, *Bakili* menkıbeleri son derece abartılıdır. Garip olan, Kuteybe menkıbelerinin, Türk tarih kitaplarında gerçeğin ta kendisiymiş gibi yer almasıdır.⁴³

Altı: Arap-İslam yönetimindeki Horasan, hiçbir zaman bağımsız valiler tarafından yönetilmedi. Tersine; Basra veya Irak valisi, aynı zamanda Horasan ve Maverâünnehir'in genel valililiğini ya-

⁴³ Gibb, age., s. 12-13.

pıyor; sömürgelerini buradan yönetiyordu. Horasan valilerinin ataması Basra'da gerçekleşiyor, Halife'nin onayına sunuluyordu.

Yedi: İran, Horasan. Maverâünnehir fetihleri barışçıl ve kan-sız gerçekleşmediği gibi; bir dizi katliamdan sonra yöre halkı Müslümanlaştırıldı. Bu gerçek, İslamcı kesimlerle Türk-İslam Sentezi yandaşlarının ileri sürdüklerinin tersi bir durumu yansı-tır. Daha somut yazalım: Horasan'ın kapısı kabul edilen **el Tabe-seyn** (Tabes ve Gürin) savaşıyla alınıp yağmalanmış; Faris ve Kir-man bölgesi kılıç zoruyla alınmış; isyan eden halk yeniden kılıç gölgesinde Müslüman yapılmıştır. Kuhistan savaş yoluyla fethe-dilmiş, Herat kuşatılarak alınmış; isyan eden halkı şiddetle bas-tırılmıştır. Merv barışçıl biçimde teslim olmuş; önce boyun eğen, sonra tahakküme karşı başkaldıran Beyhak yeniden zaptedilmiş-tir. Merv-i Rûz, savaşmak suretiyle teslim alınmıştır.

Serahs halkı teslim olma şartlarını konuşurken, *merzuban* **Zavdehey** 100 kişilik bir liste yapıp bunlara dokunulmaması kaydını koydu. Fakat, kendi adını listeye yazmayı unutan **Zav-dehey**'in başı vuruldu. Toharistan halkı; Cüzcan, Taliqan ve Far-yab halkının desteğini alarak 30 bin kişilik kuvvetle Araplara karşı koydu. Badgis, Herat, Buşenc ve Herat halkının isyanı kan ve ateşle bastırıldı. Başkaldıran Badgis halkının büyük bir kısmı imha edildi, geri kalanı esir alındı. Rey kenti yerle bir edildikten sonra, Arap işbirlikçisi Sasani valisi **Farrukhan**'a yeniden ya-pılması yolunda talimat verildi.

Fetih yolu üzerindeki hemen tüm Zerdüşt tapınakları (ateşge-de) yakılıp yıkıldı.

Belh kenti, Budistlerin hac yeri gibidir; yüzyılların kutsal ta-pınakları ve buna bağlı kültür birikimini barındırır. **Kays bin el Heysem el Sülemi**, Basra'dan Belh'e giderken, buranın tarihi Budist tapınağı *Newbahar*'ı yıktırdı.

İslam önderinin “*ehli kitap*”tan saydığı Mecusiler, halife **Ömer** zamanında büyük baskı gördüler. Emevilerin baskısı, ta-hammül edilmez bir hal aldı. Bu yüzden, Zerdüşt din adamları ve toplulukları, yerlerini yurtlarını terk ettiler. Zulümden kurtulma-nın biricik yolu, dağlara sığınmak ya da uzak diyarlara gitmekti. Bir kısmı, dalgalar halinde Hindistan'a göçtü.

İster kuşatma yoluyla mecbur edilsin, isterse pasif biçimde teslim olsun, Arap-İslam komutanlarının bölge halkına boyun eğdirme şartları son derece ağırdır; ortaçağ kurallarına uygundur. Boyun eğen taraf (kent valisi, yerel prens veya kent kasaba halkı), şaşılabacak miktarda haraç/cizye ödemekle yükümlüdür. Bu oran yüz bin ila bir milyon dirhem arasında değişmektedir. Para olmadığı takdirde, ürün ve hayvanlar üzerinden hesaplanacak ve aynı ödemeler yapılacaktır. Ganimet sırasında yağmalanıp talan edilen altın, gümüş ve mücevherat Arapların hayatlarında görmedikleri kadar bol ve çeşitlidir.

Ayrıca, Arap Müslüman efendilere hizmet etmeleri için, kadın ve erkeklerden köle verilecektir.⁴⁴

Teslimiyet şartları; fetihlerin salt İslam'ı yaymak yani din-iman gayretiyle Allah için yapıldığı yolundaki iddialarla, “*İslam'ın köleliğe karşı olduğu*” yolundaki savları da temelden çürütüyor. Bu nedenle, İran'da yaşayan kavimler Araplara hiç de iyi gözle bakmadılar; başkentleri Ctesiphon'a girdiklerinde, onları “*Şeytan*” ile bir tuttular; Sistan halkı ise, Arap fetihçilerini “*Kötülük tanrısı Ahriman ile özdeşleştirdi*”, İran ve Horasan topraklarında isyan ve direnişler hiç eksik olmadı. Teslim olup boyun eğenler dahi, en küçük fırsatı yakalayıp elverişli ortam bulduklarında, Araplarla çatışmaktan geri durmadılar.⁴⁵

Sekiz: Fetihçilerle onlara boyun eğen halklar (Mevali) arasında çeşitli nedenlerle düşmanlık olmasına rağmen, savaş sırasında bile kimi unsurların Araplara yardım edip işbirliği yaptığı görülmüştür. Mesela, Şuhtar direnişinin kahramanı Sasani prensi **Hürmüzan**, Araplara müthiş kin duyardı. Esir alınıp **Ömer**'in yanında Müslüman olduktan sonra, savaş taktikleri konusunda İslam ordusuna yardım etti. Basra ve Horasan valisi **Abdullah bin Amir**, 4000 Arap ve 1000 Acemden oluşan bir birliği Merv kentini fethetmeye göndermiştir. Benzer biçimde, Arap ordusu Sasani hükümdarı **Yezdigird III**'ü İsfahan-Demavend hattında

⁴⁴ Bilgiler için bakınız **Uslu**, age., s.48-64; **Gibb**, age., s. 15; **Abd-al Husain**, agy., s. 27-30.

⁴⁵ **Abd-al Husain**, agy., s. 22-28.

sıkıştırdığı zaman, Rey'in Fars kökenli prensi **Farrukhan**, Müslümanlara yardım etmişti.

O tarihte henüz yeni bir devletin sahibi olan Müslüman Arapların; devlet idaresi, bürokrasi, ekonomi, tarım ve benzeri konularda öğreneceği çok şey vardı. Bu nedenle, engin deneyim ve birikime sahip Sasani yöneticileri ve toprak ağalarının hepsini yok etmedi. Ayrıca, Sasani imparatorluğundaki *satrap* (eyalet valileri, beyleri), *merzuban* (prensler), *mobad* (yerel prensler) ve *dihkan* (yerel toprak ağaları) merkeze bağımlılıklarına rağmen, belli oranda özerk davranabiliyorlardı. Bu yüzden, fetihçi Araplarla işbirliği yapmaları kolay oldu. Nitekim imparator Yezdigird III, **Mahuya** adlı yerel bir *merzuban* tarafından Horasan'da katledilmiştir.⁴⁶

Dokuz: Bu olgu, koskoca Sasani imparatorluğunun, genç İslam devletinin önünde çöküşünün nedenini de açıklar. Eşyanın tabiatı diye sıkça dile getirilen, aslında diyalektik yasalar denilen şey devreye girmiştir. Doruk noktasına erişen uygarlık, düşüş noktasının başında demektir. En ileri gerilemiş; en geri olan, ileriye atılmıştır.

Sasanilerin çöküşüne ilişkin özgün analiz şöyle özetlenebilir: Ülkede sınıflar arası uçurum had safhadaydı. Dolayısıyla Arap saldırısı başladığında, yöneticilerden (şah, genel vali, prens, derebeyi) ve özellikle **dihkan** adı verilen toprak ağalarından illallah demiş yoksul köylüler, direnişe katılmadılar. Hatta bir bakıma “şimdiki zorba toprak ağalarından daha kötüsü olmaz; belki de yeni gelen Araplar daha hayırlıdır” gibi evhen-i şer mantığıyla hareket ettiler.

İran'da farklı din ve inançlar (Zerdüştilik, Manilik, Budizm, Hristiyanlık, Animizm vs) rekabet halindeydi. Özellikle kadere boyun eğme yönünde yapılan telkinler, halkın muhtemel bir bozgunu kabul etmesine yol açtı. Artık resmi din haline gelmiş ve dolayısıyla başka inançlara karşı hoşgörüsüz ve baskıcı davranan Zerdüştilik içindeki Bâtini akımlarla birleşen kimi Hristiyan

46 *Encyclopaedia of Islam*, vol. V. *The Cambridge History Of Iran*'da (c. 4, s. 25) ise, **Yezdigird**'i öldürenin “ünsüz biri olduğu” belirtilip ad verilmiyor.

topluluklar, Zerdüştî ateş tapınaklarıyla sömürücü Sasani hanedanını savunacak herhangi bir güç birliğini bozacak kadar çoğalmışlardı. Yönetimdeki yolsuzluklar ve egemen sınıftaki yozlaşma; yerel prenslerin (mobad) entrikacı saray siyasetlerine bulaşmaları; onlara karşı bir nefret dalgası yarattı. İktidar boşluğu ile **Hüsrev III'** ün anlamsız savaş ve seferleri de, egemen sınıfların manen ve maddeten çöküşlerini hazırlayan etkenlerden sayılır.⁴⁷

On: Horasan'ı işgal edip, yaklaşık 200 bin Arap kabile mensubunu oraya yerleştirmek suretiyle iskân sömürgeciliği yapan Araplar arasında birlik bütünlük olduğu söylenemez. Arap kabilelerin özellikle Horasan'a yerleştirilmesi sonucunda, bu aşiretler arasında öteden beri var olan *Kahtaniler*, *Adnaniler* türünden bir soy sop kavgası yeniden alevlendi. Dahası, ganimet ve haracın paylaşılması; yani feodal yönetim gereğince kılıç zoruyla boyun eğdirmenin bedeli olan toprak ve kelle vergisi (haraç/cizye) ile benzer gelirlerden kimin ne kadar pay alacağı meselesi, kabileler arası sürtüşme ve çatışmalara yol açtı. *El Ezd*, *el Mudar*, *el Tayy*, *el Bekr*, *el Temim*, *el Kays*, *Yemeniler* gibi Arap kabileleri, tayin ve terfilerde kendi adamlarının yönetime gelmesini istiyor; fetihlerde elde edilen ganimetlerin aslan payını almaya gayret ediyor ya da kabile geleneğinde var olan kan davaları ve anlamsız rekabetleri gündeme getiriyorlardı. Sonuçta da içinden çıkılmaz kavgalara neden olabiliyorlardı. Yanı sıra, Araplar arasında baş gösteren siyasi ayrılıklar *fırka* ve *mezhep* adıyla kendini gösteriyor; buna uygun muhalefet odakları oluşuyordu. *Haricilik*, *Şiilik*, *Alicilik* ve *Alevilik* (daha doğrusu Alevilik oluşumuna giden yoldaki ilk Bâtîni akımlar) bunlardandı.

Yöre halkları; hem kabile rekabetleri, hem de bu siyasi/dini fırkaları yakından izliyor; iktidara yönelik, hemen her hareketten yararlanmaya çalışıyordu. Bu düzlemde, sözgelimi, Horasan valilerinden **Selm bin Ziyad** için, “*Bölge halkı kendisinden o kadar memnundu ki, onun zamanında 20 bin çocuğa Selm adı verilmişti*” deniliyor. **Taberi**'den aktarılan bu rivayeti, “*Horasanlılar, İslam dinine ısınmaya başladı*” biçiminde yorumlayan ki-

⁴⁷ **Abd-al Husain**, agy., s. 17.

mi mümin araştırmacılara da rastlanır.⁴⁸ Hâlbuki mesele biraz daha irdelenince altından başka bir gerçek çıkıyor: Horasan valisi **Selm**, tarihte *İbn Zübeyr Ayaklanması* diye bilinen ve Emevi iktidarını yıkmayı amaçlayan başkaldırının önderi **Abdullah bin Ziyad**'a karşı olumsuz bir tutum almamış; belki de bu nedenle Basra valisi olan kardeşi tarafından hapsedilmişti. Emevi karşıtı **İbn Zübeyr** ayaklanmasını fırsat bilen Horasanlılar, bir yandan Selm'i seviyormuş görünüyor, diğer yandan ayaklanmaya katılma hazırlıkları yapıyorlardı. Eh, **Selm**'i seviyormuş gibi görünmenin bir yolu da doğan erkek çocuklara onun adını koymaktır. Ayrıca, bu 20 bin çocuktan hangilerinin Arap olmayan halktan insanlara ait olduğu bilinmediğine göre; olayı, "*Horasanlılar İslam'a ısındı*" şeklinde yorumlamak abartılıdır. Sadece dini duyguları okşamaya yaramaktadır.

İkinci olay, kötü huylu ve zalim olmasına rağmen, Selm'den sonra Horasan valisi olan **Abdullah bin Hazm**'ın halk tarafından onaylanmasıdır. Çünkü Abdullah, Emevi karşıtı Abdullah bin Zübeyr adına hareket ediyordu. Bu nedenle 20 bin Horasanlının desteğini almıştı.⁴⁹

Onbir: Araplar, Hicretin ilk yüzyılı boyunca (yaklaşık 730'lara kadar) **Merv** kentini Horasan bölgesinin askeri üssü ve başkenti gibi kullandılar. Getirdikleri kabileleri elverişli alanlara yerleştirdikten başka, bölgenin yerli halkı olan İranî kökenli insanlarla evlenmelerini sağladılar.⁵⁰

⁴⁸ **Taberi**, V, s. 473 ve 545'ten aktaran **Uslu**, age., s. 66.

⁴⁹ **Taberi**, V, s. 551; **İbn-ül Cevzi**, *el Muntazam*, VI, s. 108; **Yakubi**, *el Tarih II*, s. 271'den naklen **Uslu**, age., s. 67.

⁵⁰ *Encyclopaedia of Islam*, vol. V, Khurasan maddesi.

C) TÜRKELİ'NİN FETHİ

Türklerin yaşıdığı toprakların fethi ne zaman başlamıştır? “Türkili, yani Türk anayurdu hangisidir?” sorusuna verilecek yanıtla yakından ilgilidir bu tarih. Aynı zamanda karışık bir meseledir ve Horasan ilinin dar veya geniş yorumuna, hangi tarihteki coğrafi haritanın esas alınacağına sıkı sıkıya bağlıdır.

Bazı tarihler vermeden önce, Müslüman Arapların Türkler hakkındaki rivayet ve düşüncelerinden birkaç örnek sunalım. İslam tarihine sol bir yorum getiren, “*Nasıl Müslüman Olduk?*” kitabıyla en çok okunan araştırmacılar arasına giren **Erdoğan Aydın**, çeşitli kaynaklara dayanarak aktarmalar yapıyor, örnek vermeye ondan başlayalım:

İkinci halife **Ömer**, Kadisiye’de Sasani ordusunu perişan eden Arap ordularının İran içlerindeki hızlı ilerleyişine komuta eden **el Ahnef bin Kays**’ı, Horasan’da kalmak ve hiçbir şekilde Ceyhun nehrinin (Maveraünnehir) öte yakasına geçmemek konusunda uyarır. Aksi takdirde, (orada yerleşmiş bulunan Türkler karşısında) Arap ordularının bozguna uğrayabileceklerine işaret eder.⁵¹

Yanlış yere **Ömer**’e atfedilen, gerçekte Peygamber **Muhammed**’e ait bir hadiste Türklere ilişkin şöyle denilmektedir: “Yüzleri deriden kalkanlar gibi yuvarlak ve geniş, gözleri sanki katır boncuğu gibi ürkütücü olan kavimlerden çekininiz. Onlar size ilişmedikçe, siz de onlara ilişmeyiniz!”⁵²

⁵¹ **Erdoğan Aydın**, genişletilmiş 4. baskı, s. 49; **Zekeriya Kitapçı**, *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan*, s. 210, **Taberi**’den aktarılan bu rivayetin aslının olmadığını yukarıdaki bölümlerde açıkladık.

⁵² **Aydın**, age.; **Kitapçı**, age., s.193.

İslam önderine göre; “Kıyamet kopmadan az önce, siz kıldan çarıklar giymiş bir milletle muharebe edeceksiniz. Onların yüzleri sanki (çekiçle döğülmüş gibi yassı) derilerle kılıflı kalkan gibidir. Çehreleri kırmızı, gözleri çekiktir... Kıyamet kopmasının şartlarından biri de sizlerin bu kıldan çarıklar giyen bir kavimle (Türklerle) harbetmenizdir...”⁵³

Peygamber’in Türkleri konu alan hadislerinin sayısı hayli kabarıktır. Birkaç örnek verelim:

Abdullah bin Mesud’un aktardığı hadis: “...Size dokunmadıkça, siz de onlara ilişmeyiniz. Zira, Kanturaogulları (soyundan) gelen bu Türkler, ilk defa Allah’ın ümmetime verdiği mülk ve saltanatı, onların ellerinden çekip alacaklardır...”⁵⁴

Halife **Ebubekir**’den nakledilen hadis: “Ümmetimden bir kısmı Dicle (...) kıyısında Basra adı verilen ovada konaklayacaktır. Sonra halk çoğalacak ve burası da Müslüman şehirlerinden biri olacaktır. Ahir zaman olduğunda, geniş yüzlü, küçük gözlü Kantura oğulları gelip nehrin diğer bir yerine konaklayacaktır. Bunun üzerine şehir halkı üç kısma ayrılacak; bir kısmı öküzlerinin peşine takılıp kırlara kaçacak ama mahvolacaktır. Bir kısmı da canının derdine düşüp dininden dönecektir. Üçüncü kısma gelince, evlad-û ayalini (aile ve çocuklarını) arkalarına alıp onlara karşı savaştacaktır. İşte onlar, şehitlik mertebesine ulaşacak olanlardır...”⁵⁵

Abdullah bin Büreyde’nin rivayet ettiği hadis: “Sizler, şüphesiz çekik gözlü bir kavim(olan Türkler)le çarpışacaksınız. Onlar, sizleri üç defa sürüp kovalayacaklar ve sonunda sizlere Arabistan yarımadasında yetişecekler, ilk istilada onların önünden kaçanlar (mutlak bir felaketten) kurtulacaktır. İkinci takipte, bazılarınız kaçıp kurtulacak ve bazılarınız ise helak olup gidecektir. Üçüncüsünde ise, onların istilasının kökü kesilecek(sona erecek)tir...”⁵⁶

⁵³ **Zekeriya Kitapçı**, *Hiz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı*, s. 88’den aktaran **Aydın**, age., s.52.Türk-İslam araştırmacısı **Kitapçı** alıntılarını Buhari’deki rivayetlere dayandırıyor.

⁵⁴ **Kitapçı**, age., s. 110’dan aktaran **Aydın**, age., s. 52.

⁵⁵ Age., s.156’dan aktaran **Aydın**, age., s.53.

⁵⁶ **Kitapçı**, *Yeni İslam Tarihi...*, c. 1, s. 184’ten aktaran **Aydın**, age., s. 53.

“...Nefsim yedi kudretinde olan Allah’a yemin ediyorum ki, onlar (Türkler), atlarını Müslüman mescitlerinin direklerine bağlayacaklardır...”⁵⁷

Anlaşılacağı üzere Türklerle savaş, Peygamber’in gözünde “*bir kıyamet alameti*” olarak görülüyor. Bu haliyle Türkler, İslamiyet’in yayılmasının önünde önemli bir engel ve potansiyel bir düşman, daha doğrusu bir “*bela*”dır.⁵⁸

Halife **Ömer**’in; “Türkler ne yaman bir düşmandır. Onların (düşmanlarına) verecekleri ganimet çok az, alacakları ise pek fazladır”⁵⁹ değerlendirmesi ile **Muaviye**’nin değer yargısı aynıdır: “İdarendeki araziye Türklerin akın ve yağma ettiklerinden, bunun üzerine onların arkalarından takip kuvvetleri sevk ettiğinden ve bu takipçilerin yağma denilen şeyleri geri almış olduklarından bahsedip duruyorsun. Anan sana matem tutsun! Sakın bir daha böyle bir harekette bulunma! Türkleri kışkırtma ve onlardan sakın bir şeyler almaya çalışma! Çünkü ben, Resulullah’tan işittim, buyurdular ki: ‘*Türkler yavşan otu biten yerlere, yani Arabistan’ın aşağı kesimlerine kadar ilerleyeceklerdir*’...”⁶⁰

Konu üzerinde biraz durmamız gerekecek.

Bir: Genelde aktarılan Peygamber hadislerinde “*çarık yüzlü, çekik gözlü bir kavim*”den söz edilmekte; ancak, kavmin adı konulmamaktadır. Tanımı yapılan kavim Türkler midir, yoksa Orta Asya’daki göçebe ve karmaşık etnik toplulukların topyekûn ismi midir, yeterince belli değildir!

İki: Hadis ve rivayetlerdeki kavim adının Türk olarak telaffuz edildiğini varsaysak bile; bunlar, Moğol-Türk, Tatar-Türk vs olabilir. Yani onlar, “Avrasya steplerinde dolaşıp duran; henüz Türklük unsurları ön plana çıkmamış *proto-Türkik kümeler* halinde, o vahşi bozkırlarda kendilerine yer yapmamış, tam yerleş-

⁵⁷ Age., s. 185’ten aktaran **Aydın**, age., s. 53.

⁵⁸ **Aydın**, age., s. 50-54.

⁵⁹ **Nuaym bin Hammad**’dan aktaran **Kitapçı**, age., s. 194’e gönderme yapan **Aydın**, age., s. 50.

⁶⁰ **Kitapçı**, age., s. 196’dan aktaran **Aydın**, age., s. 50.

memiş, dolayısıyla komşu uygarlıkların (Çin'in) kayıtlarında adları geçmeksizin, kabileler halinde dolaşan topluluklardır.”⁶¹

Üç: Hal böyle olunca, Arapların, “**Türk**” diye işittikleri ve belki de hiç karşılaşmadıkları (ya da nadiren, tesadüfen şurada burada tanıdıkları) bu kavim hakkındaki önyargı ve değerlendirmeleri; o dönemin koşullarında “*ırkçılık*” diye damgalanamaz. Olsa olsa, kavim ile kabilenin, etnik topluluğun çok ilkel/kaba bir kavmiyetçi bakış açısıyla, kendinden olmayan kavim, kabile ve etnik topluluklara bakmasıdır. Bu bakış açısının kökü, ilkel toplumlara kadar uzanır ki, o dönemlerde kendinden olmayanlar düşman, dev, cin, öcü ve hatta hayvan mertebesinde görülebiliyordu. Eh, kulaktan dolma bilgilerle önyargılar da buna eklenince, Türklerin “*bela, potansiyel düşman, Yecüc-Mecüc*” tipinde yaratıklar diye tanımlanması kaçınılmazdır. Bu, aynı zamanda, o dönem Müslümanların, daha uzak diyarlarda yaşayan kavimler hakkındaki bilgilerinin ne kadar kıt ve yüzeysel olduğunu da gösterir.

Dört: Türklere ilişkin tanımdan yola çıkarsak, İslam ileri gelenleriyle yöneticilerinin başka kavim ve halklara bakışının, “*son derece ideolojik ve gayet siyasi olduğu*” ortaya çıkar. Buradaki ideoloji ve siyaset, İslam dininde ifadesini bulup somutlaşmıştır. Çünkü, sadece İslam devletini peşi sıra yönetenler değil; aynı zamanda **Taberi, Bağdadi, Belhi, Beyzavi, Mervazi, Nesefi, Nüveyri, İbn-ül Esir, İbn-ül Faqih** gibi İslam tarihçi ve âlimleri de benzer değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Hemen hepsi, siyasi ve ideolojik kaygılarla, o tarihlerde “*Putperest, Ateşperest, Paganist, Budist, Şamanist*” olan Türkleri, Allah indinde son din kabul edilen İslamiyet’in yayılması önünde engel ve tehdit unsuru olarak görebilmişlerdir.

Sözgelimi, *Hadis* ilminin ünlü isimlerinden **Aliyü'l Kari**, şöyle yazmaktadır: “Türklerde insanlığa has yumuşaklık ve çeşlebi insanlara mahsus merhamet yoktur. Belki onlar, başka bir tür insan cinsidirler. Onlara insan değil de nesnas (uzun kuyruklu bir

⁶¹ **Halil Berktaş**, “*Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi*”, *Türkiye Tarihi: Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, c. 1. s. 93.

maymun cinsi) denilse daha uygundur. Türkler, ‘Yecûc ve Mecûc artıkları ve onların kardeşleri ve temsilcileri olduklarını’ söylemekle, ne menem insanlar olduklarını beyan etmektedirler. Bununla beraber, hiçbir şek ve şüphe edilmemelidir ki onlar, son derece zararlı ve fesad ehlidirler. İslam ülkelerine ve Müslümanlara verdikleri zararın haddi hesabı yoktur. Allah, onların yüzlerini kıyamete kadar bize göstermesin...”⁶²

Asım Efendi ve Ahteri Mustafa Efendi gibi Türk kökenli yazar ve âlimleri de buraya dâhil ettiğimizde, meselenin içyüzü iyice anlaşılmaktadır.

Bu durumda, sosyalist araştırmacı **Aydın**, haklı olarak şu çıkarılamayı yapıyor: “Türkler hakkında onca kötü değerlendirme ve söze rağmen, **Zekeriya Kitapçı** gibi hem Türklük hem de şeriatçılığı savunan birinin, Peygamber’in, ‘*diğer milletlerin aksine, hilafet ve saltanat için Türkleri aday olarak gösterdiği*’ yolundaki değerlendirmesi, eğer cehalet veya iyi niyet ürünü değilse, insanımızı aldatmaya yönelik çıkarıcı bir yaklaşımdır; gerçek İslam’ı tahrif etme örnekleriyle dolu müşriklik anlamına gelir...”⁶³

a) Arap-Türk Karşılaşmaları

Orta Asya Türk tarihi üzerine araştırmalarıyla tanınan **Ümit Hassan**, Türk (veya Türkik) kavimlerle Arap-İslam ordularının karşılaşmalarının kronolojisini veriyor:

* 642-652 : İlk Arap-Hazar savaşları.

* 651 : Halife Osman zamanında İslam güçlerinin Kafkasya’dan ilerleyerek Hazar başkenti Belender’e gelişleri, İslam ordularının püskürtülmesi ve Hazarların güneye, Ermeni bölgelerine inişleri.

* 693 : İslam kuvvetlerinin Ermenilerle ittifak yaparak Hazarlara karşı seferi.

⁶² Aliyü’l Kari’nin *Mirkat-ül Mefatih* adlı eserine gönderme yapan Aydın, age., s. 55.

⁶³ Aydın, age., s. 54-55.

- * 706 : Kuteybe bin Müslim'in Maverâünnehir'e girişı.
- * 707-714 : İslam orduları ile Hazarlar arasında savaşlar; önceleri Arap, sonraları Hazar başarıları.
- * 709 : Kuteybe bin Müslim'in Buhara ve ardından Semerkant'ı zaptı.
- * 712 : Arapların Fergana ve Şaş'a girişleri.
- * 713 : Kül Tigin'in Semerkant İslam ordusuyla çarpışarak geri çekilmesi.
- * 714 : Arapların Turfan ve İsficab'a girişleri.
- * 717 : Arapların, Türklere karşı Çinlilerden yardım istemesi.
- * 721 : Baga Tarkan komutasındaki Türkeş (Türgiş) güçlerinin Semerkant'a karşı yürümesi.
- * 721-726 : Arapların "Yevm-ül atş" (Susuzluk günü) dedikleri Emevi Arap orduları ile Sulu komutasındaki Türgiş (Türkeş) güçlerinin karşılaşması; Arapların yenilmesi.
- * 728 : Sulu'nun Buhara'yı (Araplardan) zaptı.
- * 729-730 : Sulu'nun Araplara karşı bazı yeni başarıları.
- * 737 : İslam ordularının Sulu'ya karşı başarısı.
- * 737 : İslam kuvvetlerinin (Musevi) Hazarları yenerek, onları Müslümanlaştırması; İslam'ı kabul etmiş gibi görünen Hazarların, sonraları Arap baskısı kalkınca bu dinden vazgeçmeleri.
- * 745-755 : İslam komutanı Ebu Müslim'in Amuderya ve Sıriderya üzerine ilerlemesi.
- * 805-807 : Halife Me'mun zamanında Abbasi sarayında Türk muhafız birliği kurulması; Mısır'a, yerel muhafız olarak Türklerin gönderilmesi.

Arap-Türk ilişkilerinin bu basit tarihçesinden sonra, şimdi olayı hikâye edebiliriz.

Halife Osman zamanında Horasan'dan Türkili'ne doğru ilk akın, **Muhammed bin Cerir** adlı komutanın 2700 kişilik bir kuvvetle Fergana önlerindeki Kaşan'a kadar ilerlemesiyle gerçekleşti. Arapların orada Türklerle yapılan savaşta yenildikleri rivayet edilir. Bir rivayete göre, Horasan'a gönderilen **Umeyr bin Osman bin Sa'ad**, Fergana'yı fethetmiştir. Ancak, o günkü şartlarda bunun imkânsız olduğu görülüyor.

Arap kaynaklarına bakılırsa, **el Ahnef bin Kays**, Kuhistan'a girdiğinde Heytaller (Eftalitler: Akhunlar) ile karşılaşarak onları yendi. Aynı zamanda Basra ve Horasan valisi olan **Abdullah bin Amir**, Herat'a giderek oranın merzubanı ile şu şartlarda anlaştı: Allah'tan sakınılması, Müslümanlara iyi davranılması, idaresi altındaki toprakları ekip biçmesi ve Herat, Buşenc ve Badgis halkının yıllık bir milyon dirhem cizye/haraç ödemesi.

Ancak Herat halkı, daha sonra bu anlaşmayı tanımayarak başkaldırdı (650-51). Herat'a yeniden sefer düzenlenip halkı zorla itaat altına alındı.

Abdullah bin Amir Basra valisi olduğu sırada, Sasani hükümdarı **Yezdigird Beyhak**'ta idi. İslam ordularının ilerlediğini duyan Yezdigird, Belh'e kaçtı; oradan Soğd ve Çin hükümdarlarına mektup yazarak yardım istedi. Arap komutan **el Ahnef** Belh'e yönelince; Yezdigird, Türk hükümdarına sığındı. Türk hakanı, Sasani hükümdarıyla birlikte Ceyhun nehrini geçerek, Horasan'a girdi, Belh'e doğru ilerlemeye başladı. 652 yılının sonuna doğru, Türk kuvvetleri Araplar önünde yenildi ve Yezdigird öldürüldü.

El Ahnef, Taliqan ile Faryap'ı işgal edip Toharistan'ın başkenti Belh'e doğru yürüdü. Bunu duyan Toharistan halkı, Müslümanlara karşı ordu toplamaya başladı. Cüzcan, Taliqan, Faryap şehirleri ile diğer mıntikalardan gelen insanlarla 30 bin kişilik bir ordu oluştu. Çağaniyan halkı ile Fergana Türkleri de onlarla birleşti. Ordunun komutanı **Tokan Şah**, Ceyhun ırmağını aşip Belh'e vardı. Arap ordularıyla uzun süren çarpışmalardan sonra durumu görüşen Türk hakanı, "ne galip ne mağlup" olarak geri çekilme kararı aldı. Bazı tarihçiler, Tokan Şah ile olan yapılan bu savaşı, **Türklerle Arapların ilk karşılaşması** olarak sayarlar. Oysa ilk Türk-Arap münasebeti, Kuhistan bölgesinde Heytallerle olan karşılaşmadır.

Horasan valisi **el Rebi' bin Ziyad** 671'de Belh'de çıkan isyanı bastırdıktan sonra, Kuistan'daki Heytalleri (Eftalit Türklerini) mağlup edip Ceyhun ırmağına kadar ilerledi. Sasani beylerinden olan **Nizek Tarhan** Araplar karşısında tutunamadı.

Horasan fetihlerinin tamamlanmasından sonra sıra Maverünnehir bölgesine geldi. Horasan valisi **Ubeydullah bin Ziyad**

674'te Ramiseyn, Beykent ve Buhara üstüne yürüdü. Buhara hükümdarı **Kabac (Kıbac) Hatun** Türklerden yardım istedi. Uzun süren kuşatmadan sonra kent düştü, 2000 Türk esir alınıp Basra'ya gönderildi ve halk vergi vermeye mecbur edildi.

675 yılında Horasan valiliği yapan **Said bin Osman bin Affan** (Üçüncü halife Osman'ın oğlu) komutanlarıyla birlikte Soğdlularla karşılaştı, onları yenip Semerkant'a sığınmak zorunda bıraktı. Kent halkından rehine alınarak barış kabul edildi. **Said**, kenti yağmalamakla yetinmeyerek 30.000 kadarını esir aldı; Horasan'a kadar sürükleyerek götürdüğü esirleri pazarda sattı. Halife **Osman**'ın oğlu sayısı 50-80'ni bulan Türk soylusuna yaptığı kötü muamelenin bedelini ödedi. Esir soylular bir fırsatını bularak **Said**'i hançerleyip Medine'de öldürdüler.

Semerkant seferi sırasında **Kabac Hatun** yeni valiye bağlılığını dile getirdiyse de Soğd, Kiş ve Nesef'teki yerli kuvvetlerin Araplara karşı direnişe geçmelerini fırsat bilip onların safına geçti. Yeni vali tekrar Buhara'yı zaptetti ve Semerkant halkına boyun eğdirerek çocuklardan rehine aldı; Tirmiz şehrini işgal etti. Huttal halkı üzerine yürüyen ilk komutan oldu ama bu durumunu koruyamadı.

680-681 yılları arasında Horasan valisi olan **Selm bin Ziyad** Ceyhun ırmağını birlikte geçen ilk Arap yönetici olarak bilinir. Semerkant'a doğru yola çıkan Selm; Buhara kraliçesinin isyanını duyunca, yeniden Buhara'ya gidip **Kabac Hatun**'a boyun eğdirdi. Nakit para yerine halkın malına el konup, vergi adı altında yaklaşık 10 milyon dirhemlik haraç alındı. Selm'in karısı **Ümm Muhammed bint Abdullah**, Soğd hükümdarının karısından ödünç aldığı mücevherleri geri vermedi. Hocend'e sevk edilen ordu yenilirken, Soğd topraklarındaki yağma olayında bol miktarda ganimet alındı.

690'lı yıllar; Buhara ve Semerkant bölgesindeki Arap yöneticilerin hem merkezle, hem de kendi aralarındaki anlaşmazlık ve çatışmalarla geçmiştir.

Zalim **Haccac** Basra ve Horasan genelvalisi olduğundan, **Ebu Said el Mühelleb bin Sufra**'yı, 698'de Horasan'a vali tayin etti. **El Mühelleb**, 699'da Maveräünnehir'de Keş ve Nesef

halklarına savaş açtı. Bir sonuç elde edemeyince, Soğdu **Tarhan**'u rehine alarak barış yaptı.

Kumis yoluyla Horasan'a giden, yeni Horasan valisi **Kuteybe bin Müslim** Merv'e ulaşınca, 705'te Çağaniyan hükümdarından pahalı hediyeler ve şehrin altın anahtarını aldı.

Kuteybe, Toharistan taraflarını fethetmek için çıktı. Oranın hükümdarı **Nizek Tarhan** ile sulh imzaladı. 706 yılında ırmağı geçti ve Buhara çevresinde anlaşılmaya uymayan Beykent üzerine yürüdü; Buhara, Tumuşkent, Kerminiye'ye kadar ilerledi. Bir yıl sonra Buhara şehrine girdi ve pek çok mal ele geçirerek Arap ailelere tahsis ettirdi. Bu kentten aldığı 50 bin esirden takviye kuvvetler oluşturdu. Soğd ve Toharistan'da ilerleyerek **Nizek Tarhan**'ı öldürdü. Keş, Nesef ve Nahşeb'i işgal etti.

Kuteybe, Buhara'nın fethinden sonra Merv'e dönerken, Taliqan/Talekan'da dört fersahlık yolu (yaklaşık 24 km) astığı kişilerle doldurdu, Faryap şehrini yerle bir etti.

711'de Semerkant üzerine bir sefer daha düzenleyip, Soğd hükümdarı **Ğurek**'le şiddetli çatışmalara girdi. Yılda 2 milyon dirhem cizye ödenmek şartıyla bir anlaşma imzaladı. Şehirde bir cami yeri ayırıp orada namaz kıldı. Müslümanlardan bir cemaati oraya yerleştirdi.

Harizm (Harezmi) hükümdarı, kardeşi **Hûrzad**'a karşı, **Kuteybe**'den yardım istedi. **Kuteybe** fırsatı kaçırmadı; Hûrzad'ın üzerine yürüyüp 4000 esiri katletti.

712'de, 20 bin kişilik takviye kuvvetle Şaş ve İsbicab (İsficab) şehirlerine akın düzenlendi. Araplar geri dönünce, halk yeniden isyan etti. 714 yılında ise Fergana ve Kaşgar arasındaki ticaret yolunu ele geçirmek üzere bir sefer daha düzenlendi. **Kuteybe**, Çin sınırına dayandı. Burada hükümdar ile anlaşma yaptığı rivayet edilir. **Kuteybe**, Emevi halifesi Süleyman'a muhalefetten ötürü cezalandırılacağını düşündüğünden, isyan için Horasanlılardan yardım istedi. Ancak halk, kan dökücü **Kuteybe** ve ailesini öldürdü.

İzleyen dönemde Horasan valisi olan **Yezid bin Mühelleb**, Harizm ile Cürcan arasında bulunan Dihistan halkı (Türkleri?) üzerine yürüdü. Mevali ve gönüllüler dışında 100 bin kişilik

kuvvetle şehri kuşattı. **Sulu Tekin**, bazı şartlarla şehri teslim edebileceğini duyurdu. Ancak, yeni vali Yezid, şartlara uymadı; kenti tam manasıyla yağmaladı ve **Taberi** rivayetine göre 14 bin kişiyi kılıçtan geçirdi.

Yezid, Cürcan seferine çıkmadan önce, isyancı halka gözdağı vermek için, yerlilerin akacak kanıyla dönecek değirmen taşının öğüteceği undan yapılacak ekmeği yiyeceğine dair yemin etti. Gececeği yolun sağına ve soluna dört fersah (24 km) mesafeye darağacı diktirerek, yakaladığı insanları astırdı. Halktan 12 bin kişi, Cürcan vadilerinden biri olan Enderhiz'de kılıçtan geçirildi. **Yezid**'in Allah'a verdiği söz gereğince, toplam 40 bin kişi katledildi.

Yezid bin Mühelleb'in zulmü dillere destan oldu; yerli halk kaynamaya başladı ve huzursuzluk had safhaya vardı. Durumu gören Emevi halifesi **Ömer bin Abdülaziz**, Yezid'i azletmek zorunda kaldı.

721-722 yılları arasında Horasan valiliği yapan **Said bin Amr el Haraşi**, Türklerle işbirliği yaptıkları gerekçesiyle halka çok şiddetli davrandı. Zulmünden kaçan halk, memleketi terk etti. Said, onları Hocend'de kuşatıp yakaladı ve tüccarlar dışındaki herkesi, özellikle asker ve asilzadeleri kılıçtan geçirdi. **Said**, Türklere (Türgiş-Türkeşlere) karşı kısmi başarılar elde ettiyse de esas olarak onlar karşısında yenilip geriledi. Yenilginin acısını ise halktan çıkarmaya baktı.

723-24'te **Müslim bin Said bin Amr el Kilabi**, Afşin'e kadar ilerledi ve 6000 köle verilmesi kaydıyla halkla anlaştı. Şaş'a kadar ilerleyen Müslim, **Sulu Tekin** komutasındaki Türkeşlerin büyük gücü karşısında geriledi ve ricat sırasında büyük kayıplar verdi. Arap tarihinde *Yevm-ül Atş* (Susuzluk Günü) diye bilinen bu olayda, işgalci kuvvetler Hocend'e kadar çekildiler. **Müslim**, Fergana'ya geldiğinde, ne kadar ağaç ve ev varsa hepsini kesip yıktırdı.

Vali **Esed bin Abdullah** zamanında (724-726) Türklere karşı başarılar elde edilemedi. Araplar ilk kez, özellikle Gur dağları ve Huttal mıntıkasında ciddi askeri kayıplar verdiler.

728'de vali atanan **Eşres**, Semerkant ve Maveräünnehir halkını İslam'a davet etti ve bundan böyle kendilerinden cizye alınmayacağına dair teminat verdi. Ancak, haraç vergisinde azalma

oldu. Bunu gören **Eşres**, yeniden cizye (gayrimüslimlerden alınan kelle vergisi) almaya başlayınca; bölge halkından 7000 kişi, buna karşı gelerek Semerkant'ın birkaç fersah gerisine çekildi. Semerkant, Buhara ve Soğd halkından Müslümanlığı kabul edenlerden önemli bir kısmı, eski dinlerine döndü. İsyancıları bastırmak için, hapisteki Türkler salıverildi ve Türkler Türkleri kırmaya başladılar.

729'da vali olan **Cüneyd**, Maverâünnehir'e bağlı Beykent yakınlarında Türklerle karşılaştı; onları mağlup etti ve hakanın oğullarından birini esir aldı. 730 yılı, bölgedeki çeşitli isyanların bastırılmasıyla geçti. Semerkant ve Buhara halkına yeniden boyun eğdirildi. İsyancıların belkemiğini Türklerin oluşturduğu söylenir.

735'te Türkeşler, Ceyhun ırmağı üzerinde Arap kuvvetlerine saldırdılar. Araplar zor bela kendilerini kurtardılar. Bir yıl sonra ise Hakan Sulu yenildi. Bu arada Toharistan'ın Tebüşkan Kalesi'ne giren Araplar, hoşnutsuz bazı Arap kabileleri dâhil, yerli halktan çok kimseyi çoluk çocuk demeden katlettiler; bir kısmını da esir alıp Belh pazarında sattılar. Teslim olan soylulardan 50'den fazla insan katledildi; bazısının ise el ve ayakları kesildi.

739-740 arası, Horasan sorumlusu **Nasr bin Seyyar**'ın Türklerle savaşması ve Semerkant'tan Usruşana bölgesine doğru akın düzenlemesi dönemidir. 741 yılında ise Soğd halkıyla yeni bir anlaşma imzalandı.⁶⁴

b) Horasan'da Abbasi Yöneticiler

740'lı yıllar; Horasan ve Maverâünnehir bölgesi, Emevi ve Abbasi sülalesi arasındaki rekabet ve çatışmalara tanıklık eder. Bu nedenle, bölge halkı genelde yeni bir muhalefet odağı oluşturan Abbasilerin çevresinde toplanmaktadır. Simge isim, **Ebu Müslim Horasani**'dir. Dandanakan, Merv, Toharistan ve Belh şehirleri Abbasilerin propaganda ve faaliyet merkezleridir.

⁶⁴ Olaylara ilişkin bilgiler için bkz., **Recep Uslu**, *Hicri I. ve II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*; **Erdoğan Aydın**, age., **H.A.R. Orta Asya'da Arap Fütühatı**.

742 yılından beri Horasan'da Abbasiler adına faaliyet gösteren **Ebu Müslim Horasani**, dönemin yöneticisi ve Emevi yandaşı **Nasr bin Seyyar** ile 747-48 yılları arasında savaşa tutuştu. Nasr 749'da Rey'de ölünce, **Kahtabe bin Şebib** şehre girdi. Ardından Nihavend, İsfahan ve Kum'u fethetti. Emevi valisinin bulunduğu Kûfe üzerine yürürken, Fırat ırmağında boğuldu. Kahtabe, Nasr yandaşı Hanzala ordusundan 10 bin, Nasr'a yardım eden Cürcan ahalisinden 30 bin kişiyi daha önce katletmişti.

Kahtabe'nin Rey'i aldığını duyan **Ebu Müslim**, Merv'de halktan biat aldıktan sonra Nişapur'a hareket etti.

Horasan valisi **Ebu Müslim**, Abbasi egemenliğini yayıp sağlamlaştırmak amacıyla 750-1 yılında **Ebu Davud Halid bin İbrahim** komutasındaki bir kuvveti Huttal ve Fergana'ya gönderdi. Ebu Davud, kale komutanı ve dihkanlardan yakaladıklarını Ebu Müslim'e gönderdikten başka, Horasan'daki Keşşlilerle savaşıp prensleri Uhrid'i öldürdü. Buhara ve Soğd halkı, Ebu Müslim'e biat etti.

754-5 yılında, Abbasi halifesi Ebu Cafer el Mansur tarafından öldürülen Ebu Müslim'in yerine, **Ebu Davud Halid İbrahim el Züheyli** vali oldu. Ancak vali, 757-58 arasında ordusunda çıkan isyan sırasında duvardan düşerek öldü.

Abdülcabbar bin Abdurrahman el Ezdi, 758 yılı sonu itibarıyla Horasan valisi oldu. Aynı yıl azledilerek, yerine oğlu **el Mehdi** tayin edildi. El Mehdi, Taberistan bölgesinde fetihlerde bulundu. 760 yılında, **Hazim bin Huzeyme**'yi yerine atayıp geri çekildi ve Irak'a döndü,

Ebu Avn Abdülmelik bin Yezid el Ezdi (763-766) ile **Ebu Melik Useyd bin Abdullah el Huzai** (767) ölünceye kadar Horasan valiliği yaptılar. İkisini, **Hazim bin Huzeyme**'nin valiliği izledi. O da isyancı Üstadsis ile uğraştı.

Komutanlardan **Humeyd bin Kahtabe**, 769 senesinde Kâbil üzerine yürüdü. El Muqanna isyanını bastırmak üzere valilik makamına getirilen **Muaz bin Müslim**, bu devrimci hareketi bastırdıktan sonra 778'de azledildi; yerini **el Müseyyeb bin Züheyr el Dabbi**'ye bıraktı. Vergi oranını arttıran bu vali, halkın şikâyeti üzerine geri alınıp **Ebu'l Abbas Fadl bin Süleyman el Tusi** (782-3) tayin edildi.

Halife Harun el Reşid, 787-8'de **Cafer bin Muhammed bin el Eşas**'ı Horasan valisi yaptı. Cafer, Kâbil'den sonra Sanhar'a sefer yaptı ve çok ganimet aldı. Bir süre için Horasan'dan ayrılan Cafer'in yerine oğlu **Abbas** geçti

791'de **Gitrif bin Ata**; bir yıl sonra **Hamza bin Malik el Heysem el Huzai**; ardından Bermeki ailesinden **Fadl bin Yahya el Bermeki** bölgeyi (Rey, Sicistan dâhil) yönettiler.

Bu arada 20 bin Acemden oluşan *el Abbasiye* adlı özel birlikler Bağdat'a gönderildi. Yanı sıra *el Kerbiyye* adlı kuvvetler oluşturuldu.

Mansur bin Yezid bin Mansur el Himyeri, 795'te yöneticilik yaptı. Ertesi yıl **Ali bin İsa** görevi devraldı. (808-811) Rakiplerine karşı acımasızlığıyla ün salan Ali, zalimliğiyle tanınıyordu. Şikâyet ve isyan üzerine azledildi; ardından öldürüldü.

Herseme bin A'yen, 809'da halife adaylarından el Me'mun adına hareket etti.

807 yılında isyan bayrağını kaldıran **Rafi bin Leys** ise iki yıl sonra Türk tarafına gitti.

Bu yıllar, aynı zamanda iki halife adayı olan **el Me'mun** ile **el Emin** mücadelesine tanıklık eder.

Cigavey ve Tibet ile Kâbil beyi, itaatten çıktılar. Horasanlılar direnişe geçtiler. Medineli **Ali Reza bin Musa bin Cafer ibn Ebi Talib**, veliahd tayin edildi. Horasanlıları memnun etmek için yapılan bu tayin, bölge halkının siyah renk yerine yeşil giysileri seçmesine yol açtı. Karşı çıkanlar ise **İbrahim bin el Mehdi**'ye biat etmek istediler (817-8). Halife el Me'mun'un güvendiği vezir **Fadl bin Sehl**, bölgede dönen entrikaları haber verdi ve işkenceyle ifadeler aldı, bunun üzerine de öldürüldü. Halife de onun katillerini öldürttü. Yerine **Hasan bin Sehl** tayin edilince, **Gassan bin Abbad** da Horasan valisi oldu. **Tahir bin el Hüseyin** ise doğu mintikası valiliğine getirildi (821). Tahir, iki yıl sonra hutbelerden **el Me'mun** adını sildirip, yarı bağımsız bir konumda bölgeyi yönetti.⁶⁵

⁶⁵ Bilgiler için bkz., Uslu, age., s. 86-98.

c) Türkeli Fethinin Analizi

Tarihsel olayları sergiledik, artık bir analiz yapabiliriz.

a) Horasan'ın fethi, genelde serhat akıncılarının yokladığı, ardından düzenli orduların kuşatıp işgal ettiği kentlerin hikâyesidir. Bilinen katliam, yağma, talan, çapul hareketlerine ve yer yer esir alınması gibi olaylara rağmen, Maverâünnehir bölgesinde hedeflenen askeri politikaya benzemez.

b) Horasan'ın fethinin tamamlanması; bu bölgenin askeri karargâh ve merkezi üs olarak kullanılarak Maverâünnehir'e doğru yağma, talan ve yayılmacı siyasetlerin hayata geçirilmesi anlamına gelir.

c) Maverâünnehir'in ticaret yolu (tarihi İpek Yolu) üzerinde olması; Buhara ve özellikle Semerkant'ın göz kamaştırıcı ticari zenginlikleri, Arap akınlarının bu bölgeye din, iman ve cihad adına değil; düpedüz yağma, talan ve köle yakalayabilmek gayesiyle girdiklerini gösterir.

d) Bölgedeki katliam ve zulmün haddi hesabı yoktur. Bunu sadece Soğd, Çağaniyan veya genelde Türkişlerin direniş, isyan ve karşı seferlerine bağlamak yeterli olmaz. Durum şudur: Araplar, yayılmacı siyasetlerinin kurbanı olmuş; genişledikçe, boyunduruk altına alınan kavimlerin sayısında önemli artışlar kaydedilmiştir. Böylece çok geniş bir alanda, sayısız kavim ve halkı denetim altında tutmak güçleşmiştir. Arap tahakkümünden hoşnut olmayan kabile, kavim ve halkların sayısal grafiği yükselmiştir. Halkla kaynaşamayan yöneticilerin önlerindeki tek seçenek, kılıç zoruna başvurup habire kelle uçurmaktır. İslam da buna cevaz verdiğinden, din şiarı altında yapılagelen bu cinayetler; henüz Müslümanlaşmamış çeşitli inanç mensupları (Budist, Zerdüşt, Şamanist vs) veya şeklen Müslüman olup ruhen eski inancını sürdürenler; sadece Araplara karşı değil, aynı zamanda İslam'a karşı da başkaldırmışlardır. Bölge valisi **Kuteybe bin Müslim**'in dillere destan zulüm ve katliamları, bu çaresiz siyasetin ürünüdür. Bu nedenle, Budist ve Zerdüşt inancının sembolleri, yerli halkların korku dolu bakışları arasında yerle bir edili-

yor; üst üste yığılarak yakılıyordu. Eritilen bu sembollerden (heykel, ikon, put vs) 50 bin miskal altın ve mücevher elde edilmiş; 250 bin miskal ağırlığında, gözleri inciden bir heykel bulunup yağmalanmıştır. Halk hem askeri, hem dini açıdan tam anlamıyla terörize edilmiştir.⁶⁶

e) Vali ve komutan **Kuteybe**'nin ölümünü izleyen yıllarda Asya'daki Arap fetihlerinin durumu şöyleydi: Aşağı Toharistan'la Çağanyan, Arap yönetiminin bir parçası durumuna gelmişti. Artık düşme ve çökme aşamasında bulunan Toharistan ile **Xuttal Kumâd** (Huttal Kumaz) gibi Maverâünnehir illerine birer beylik, prenslik ve emirlik gözüyle bakılıyordu. Ancak, Arap etkisi ve nüfuzu hâlâ zayıf idi. Soğdiyan'dan Buhara'ya sürekli akınlar düzenleniyor ve aşamalı biçimde sömürgeleştirme siyaseti izleniyordu. Soğd, henüz düşman ülke konumunu sürdürüyordu. Semerkant ve Kiş kuvvetleri ileri karakollar aracılığıyla korunuyordu. Buhara ile iletişim, daha hafif karakollar vasıtasıyla temin ediliyordu. Harezm, devamlı bir sömürge oluvermiş ve askeri bir yönetim işbaşına getirilerek ihmal edilebiliyordu. Yak-sart(Seyhun)ın öteki yakasındaki krallıklar, kuzeydoğu Türklerinin yardımı ve Çin'in yerinde müdahaleleri sayesinde, güçlü ve bağımsız direniş odakları olma konumlarını koruyorlardı. Usruşana, Arap ordularının boyunduruğunda olmamakla birlikte, geçiş yollarını önleyecek durumda değildi. Bölgedeki mevcut hükümdar sülaleleri, hanedanlıklar, beylikler ve özetle egemen sınıflarla soylular sömürge ülke halklarının göstermelik temsilcisi ve mülki idarenin aracı olmak üzere yerlerinde bırakılmışlardı. Ancak, gerçek idare ve mali denetim, fiili olarak Arap valilerinin elindeydi.⁶⁷

f) Kuteybe, özellikle bölgeyi idare etmede, önemli ölçüde “*böl yönet*” siyaseti izliyor; sınıfsal konumlarından yararlandığı Fars dihkanları veya Müslümanlaşmış İranlıları yanına çekebiliyor; boyunduruk altındaki diğer halklara karşı kullanabiliyordu.

⁶⁶ Aydın, age., s. 71.

⁶⁷ Gibb, age., s. 48-49.

Örneğin Semerkant seferleri sırasındaki 20 bin kişilik öncü kuvvetin önemli bir kısmı Harizm ve Buhara'dan gelme İranlılardı. Bu siyaset, ileride İranlılar arasında eski kültür ve inançlarına dayanan yepyeni bir kavmiyetçilik duygusunun uyanmasına neden olacaktır.⁶⁸

g) Sömürge siyaseti genelde iskân sömürgeciliğine dayandırıldı. Bölgeye Arap kabilelerinden 50 bin aile yerleştirildiği gibi, yerli halktan onbinlercesi, Irak ve Arabistan'a gönderilip cami inşaatlarında çalıştırıldı veya Abbasi devrinde olduğu gibi, Irak'taki devrimci isyanları bastırmak üzere vurucu kuvvet olarak kullanıldı. **Kuteybe**, İranlılarla Arapları, Kuveysilerle Yemenli Arapları kaynaştırmayı başaran bir yönetici olarak da anılır.

h) Sömürgecilik siyaseti, Müslümanlaştırma siyasetiyle atbaşı gidiyordu. Sözgelimi, Emevi döneminde Horasan'a ilk dinsel fikir çıkartması yapan kişi, Kur'an tefsiri yazmakla ünlü **el Dahhak bin Müzahim**'dir. Kuteybe, Soğd hükümdarı **Ğurek**'i kuşatıp teslim alınca şu şartları öne sürdü: "Semerkand şehrinde bir cami yapılacak. Bir Müslüman cemaat burada yerleştirilecek. Şehir halkı 700 bin dirhem ödemenin yanı sıra Müslümanları üç gün evinde misafir edecek, putevleri ve ateşgedelerdeki mücevherler Kuteybe'ye teslim edilecek. Putlar, Arap komutanın elleriyle yıkılacak ve şehir halkından 3000 esir alınacak."⁶⁹

Merv'in sömürgeleştirilmesinden sonra buraya yerleştirilen Arap aileleri, şehir halkını Müslümanlığa ısındırmak için, küçük hediyeler dağıtmak suretiyle onları Müslüman gibi davranmaya ve Cuma namazlarını kılmaya teşvik ederlerdi.⁷⁰ Bununla birlikte bölge halkının Müslümanlaştırıldığı yolundaki rivayetler sonradan uydurmadır. Nitekim Kuşan tacirleri, Müslümanlığa ilişkin emirlere uymaktansa, yerlerini yurtlarını terk etmeyi yeğlediler. Şehir surları dışında yeni yerleşim alanları kurdular.⁷¹

⁶⁸ age., s. 26-38.

⁶⁹ Uslu, age., s. 72.

⁷⁰ Gibb, age., s. 34.

⁷¹ Gibb, age.

Buhara'dan sürülen meşhur Zerdüştî zenginler, Kuşan şehri dışındaki 700 büyük köşkte oturuyor; Cuma namazlarını kılma-
mak için direniyor; teşvik için sunulan armağanlara tenezzül et-
miyorlardı. Hâlbuki fakirler, 2 dirhemlik para için camiye koşu-
yordu. Ama maksatları namaz kılmak değil, para kazanmaktı.⁷²

Tarihin garip cilvesidir; zalim efendi, kimliğini yokedip insa-
nı kendine yabancı hale getirdikten sonra, şaşkın koyuna dönü-
şen halklar ve kavimlerin gözünde “kahraman” olabiliyor. Nite-
kim, vahşeti dillere destan **Kuteybe**, sonradan Müslüman olan
bölge halkının gözünde “şehit” mertebesine çıkartılmış; Ferga-
na'daki mezarı ziyaretgâh olarak kabul edilmiştir.⁷³

Arap kökenli olmayan tarihçi **Nerşehî** de bu şaşkın mümin-
lerden olduğundan, şöyle yazabilmiştir: “Kuteybe'nin, halkı
Müslüman yapmak için aldığı tedbirlerin tümü yerindedir. Yerli
halk arasında bu yolla İslamiyet'i yaydı ve Şeriat hükümlerine
uymaya mecbur etti. Birçok mescit yaptırdı. Küfrün izleri ve
Zerdüştiliğin alametleri silinip gitti. Şeriat uygulamasında ihma-
li görülenleri cezalandırdı.”⁷⁴

Kuteybe ve diğer Arap komutanlarının bu asimilasyon politi-
kası sayesinde ki, bölge halkları, sonraları ortaya çıkan Sasa-
ni hükümdar ve yerli beylerin çağrılarına pek kulak asmadılar.
Fakat direniş ve isyanlarını başka kanallarla (Harici, Ali yandaş-
ları ve Abbasileri desteklemek gibi) gerçekleştirdiler.

i) Arap tarihçileri “**Türk**” dediklerinde, genelde boyunduruk
altındaki hemen tüm yerli halkları kastediyorlardı. 699-711 yıl-
ları arasında Maverâünnehir ve Sogd bölgesi ahalisi arasında
Türk unsurların bulunması muhtemel olmakla birlikte;⁷⁵ bunları
Türk olarak isimlendirmek yanlıştır.

Konuya başka bir noktadan yaklaşıp bitirelim: Emevilerin son
zamanlarıyla, Abbasilerin ilk dönemlerindeki direnişler sürerken,

⁷² **Z. Kitapçı**'nın *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler*, s. 133-134'ten akta-
ran **Aydın**, age.. s. 78.

⁷³ **Nerşexî**, s. 57/4'ten aktaran **Gibb**, age., s. 48.

⁷⁴ **Aydın**, age., s. 73-74.

⁷⁵ **Gibb**, age., s. 27.

Çinlilerle Türkişler veya benzeri kavimler arasında ittifak arayışları başladı. Soğd, Toharistan ve Buhara'dan çok sayıda elçi Çin'e gönderildi. Oğluna, efendisi **Kuteybe**'nin adını veren Buhara egemeni **Tuğşad** bile, Araplardan illallah demiş ve şu mektubu yazmıştır: "...Son zamanlarda her yıl Arap haydutlarının istila ve yıkımlarından acı çekiyoruz; ülkemizde huzur yok..."

Karatekin egemeni de aynı kanıdadır: "Arap yıkım yapıyor; Toharistan, Buhara, Taşkent, Fergana hepsi Arap'a bağımlı oldu. Krallığımda hâzinelerime, depolarıma, halkımın zenginliklerine Arap el koydu..."⁷⁶

749'da, bölgedeki Emevi iktidarını devirip yönetime el koyan Abbasiler, çok sayıda Arap olmayan etnik topluluğun yardımını, özellikle Horasan ve İran halkının desteğini aldı. Abbasilerin bölgedeki temsilcisi **Ebu Müslim**, Ziyad komutasındaki bir orduyu Çin üzerine gönderdi. Taşkent tudununun oğlunun isteği üzerine gerçekleşen bu sefer sırasında, *Talas* yakınında Arap-Çin ordusu karşılaştı. İki ordu, çetin süren bir savaşa tutuştu. Çin ordusu saflarında çok sayıda Türk olduğu gibi, Taşkentlilerle Karluklar da Müslümanların yanında saf tuttular. Karlukların yıpratma taktikleri sayesinde Müslüman ordusu galip geldi.

751'de gerçekleşen Talas yenilgisi, Orta Asya tarihinde dönüm noktasıdır. Çin'in Türkistan'a doğru genişlemesi durur. Orta Asya hükümrانlığının Çinlilerden Araplara geçişini temsil eder. Türklerin tarihini önemli oranda etkiler. Buna rağmen; Buhara, Keş, Soğd ve Usruşana'daki yerli halk isyanlara devam eder. Samanoğlu devleti kurulana kadar; bozkır kökenli göçebe Türklerle, yerleşik olmalarından kaynaklanan Müslümanlaşmış Türkler arasındaki mücadele, dinsel görüntü altında sürer. Güney Türkleri ise, muhalif bir yorumla kısmen Müslümanlaşırlar.

Arap-İslam kaynakları, Talas savaşının neden ve sonuçları hakkında çok az bilgi vermektedirler. İlk bilgiyi **İbn Tayfur** (öl. 893), ikincisini **el Maqdisi**, üçüncüsünü de **İbn-ül Esir**'de bulabiliriz. Taberi, Yakubi ve Belazuri'nin eserlerinde Talas'a ilişkin tek bir cümleye bile rastlamak mümkün değildir. Anlaşılan Eme-

⁷⁶ Aydın, age., s. 73-74.

vi'nin gidip Abbasi'nin gelmesi, bu tarihçileri daha çok ilgilen-dirmekte veya Abbasi hanedanı bir şekilde korunmaktadır. Keza, İslam kaynakları Talas savaşına katılanlar arasında **“Türkler”** olduğuna dair herhangi bir kayıt düşmemişlerdir.

Talas savaşını ayrıntılarıyla anlatanlardan **E. Chavannes** ve **Liu en Lin**'in dayandıkları Çin kaynaklarıdır. Bu kaynaklara göre; Karluklar Çin ordusu saflarındayken, ihanet ederek Arapların yanına geçmişler. Başka bir yerde çelişkili ifadeler kullanılmıştır.⁷⁷ Ama, ayrıntı önemli değil; konuyu burada noktalayalım.

⁷⁷ **E. Chavannes**, *Document sur les Tou-kine (Turcs) Occidentaux*, p. 142-148 ve **Liu en Lin**, *Talas Seferi Hakkında Yapılan bir İnceleme*”, c. VIII, *T. T. Kongresi Bildirisi*, c. I, s. 414-420'den aktaran *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 3. 53-55.

D) HORASAN RİVAYETLERİ

İbn-ül Faqih el Hemedani, İran topraklarını gezip gören, onlara ilişkin efsane, rivayet ve menkıbeleri nakleden İslam tarihçisidir. *Muhtasar-ü Kitab-ul Buldan* adlı eseri* Taberistan ve Horasan'ı içeren anlatım ve gözlemlerle doludur.

Taberistan konumuz dışı olduğundan, oraya ait tek bir notu aktarmakla yetinelim: “Harezm ülkesi dışta tutulursa Babr, Taylesan, Talaqan, Deylem, Horasan halkının atası, İbrahim (Hz. İbrahim?) oğlu Asbaq(Aşbak)'tır...⁷⁸

İbn-ül Faqih'e göre Taberistan isminin aslı şöyledir: “İran Kisrasının zindanlarında çok sayıda insan birikti. Hükümdar mahkûmları öldürmek istemediğinden, yanındakilere danıştı. Onlar da, sürgüne gönderilmelerini önerdiler.

Kisra sordu: ‘*Öyle bir yer söyleyin ki, onları hapisteymiş gibi tutabilelim.*’

Bunun üzerine Taberistan dağlarının bulunduğu bir yerin adını verdiler. Hükümdar, tutsakları oraya gönderip başıboş bıraktı. Sürgün diyarında in cin top oynuyordu. Bir yıl geçtikten sonra onlardan haber almak için adam gönderdi. Elçi, gidip sürgünleri gördü; onlarla konuşup ne istediklerini sordu. Sürgün tutsaklar yanıtladılar: ‘*Tabarha, Tabarha*’ yani, ‘*Bu ağaçları kesmek için balta istiyoruz*’ dediler. Hükümdar, istenilen baltaları gönderdi; onlar da ağaçları kesmek suretiyle kendilerine barınak yapıp bölgeye yerleştiler. Ertesi yıl, hükümdar gene elçi gönderip istekle-

* Kitabın aslı Arapça olup, “*Abrege du Livre des Pays*” başlığıyla **Henri Masse** tarafından Fransızcaya çevrildi (Şam, 1973). Biz bu çeviriden alıntıladık.

⁷⁸ **İbni Faqih**, age., s.357-358.

rini sordu. Bu kez sürgün tutsaklar, ‘*Zanân! Zanân!*’ diye karşılık verdiler ki, bu da ‘*kadın istiyoruz*’ demekti. Hükümdar istenilen kadınları gönderdi. Böylece bölgenin adı, *Tabar-zanân* (Farsça balta ve kadın diyarı) olarak kaldı. Araplar, bunu *Taberistan* diye telaffuz ettiler.⁷⁹

Şimdi **İbn-ül Faqih**’in Horasan’a ilişkin rivayet, gözlem ve anılarına geçebiliriz:⁸⁰

Rivayet edilir ki **Dağfal**, **Horasan** ve **Haytal**, Alim neslindedir; Alim de Nuh oğlu Sam soyundandır. Üçü aynı gün, Babil diyarında dillerin karman çorman olduğu bir sırada başlarını alıp yola çıkmışlar ve her biri, bugün kendi adını taşıyan bir bölgede yerleşmeye karar vermiş. Gerçek şudur ki; **Haytal**, Belh nehrinin (*Amuderya: Ceyhun-FB*) öte yakasına geçerken; Horasan bu geçede kalmış. Haytalitler (Eftalitler) ismi buradan kaynaklanır.

Şerik bin Abdullah rivayetine bakılırsa; “Horasan Allah’ın sadakı(ok torbası)’dır; ne zaman ki O, bir kavme kızar, bu sadak’tan bir ok çıkarıp üstüne fırlatır.”

El Sabia der ki: “Bana öyle geliyor ki, Tanrı tarafından verilmiş bu zenaat, artık Horasan’a taşınmıştır...”

Horasan komutanlarından **Abu Muhammed bin Müslim bin Kuteybe** diyor ki: “Horasan insanı, (yabancı) propaganda ajanı (elemanı/militanı-FB) ve hanedan (muhtemelen Sasani-FB) yardımcısıdır. Arap olmayanlar arasında, en hızlı çoğalan ve en doğurgan olanlar Horasan halkıdır. Yezdigird III’ün oğlu Firuz’u öldüren onlar; Kisra bin Kubad bin Hürmüz’ü katleden gene onlardır. Bütün iktidarlar arasında en uzun ömürlü, tecrübeli, adalette en titiz davranan, en kudretli ve en akıllı vezirlere sahip olan Emevilerden iktidarı alıp, onu **Ab’ul Abbas**’a (el Sefah: kan dökücü) teslim edenler de Horasanlılardır.”

Muhammed bin Ali bin Abdullah (Emevilere karşı isyan hazırlığı sırasında Abbasilerin en zeki planlayıcısı ve örgüt ada-

⁷⁹ age., s. 358.

⁸⁰ age., s. 373-389.

mı), büyük şehirlere (amsar) gönderdiği propagandacılarına şöyle derdi: “Kûfe ile ona bağlı Sewad (Irak’taki verimli bölge) halkı, **Hz. Ali** ve evlatlarının yandaşıdır. Basra ile ona bağlı Sewad halkı, daha çok (Hz) **Osman** taraftarlığıyla tanınmış olup; ‘Allah’ım, Abdullah katil değil, maktül olsun!’ şeklinde dua eder. Bir şeye engel olmamaya bakarlar. Mezopotamya (el Cezire) halkı Haruri (Harici) sapkınlardan, vahşi Bedeviler ve Hristiyan ahlakını benimsemiş Müslümanlardan oluşur. Suriyeliler; **Ebu Sufyan** (Muaviye ailesi) familyasından başkasını tanımazlar; (bu ailenin bir kolu olan) Mervanilere itaat ederler; samimiyetten uzak ve kalın kafalı kimselerdir. Mekke ve Medineliler, hep-ten (Hz) **Ebubekir** ve (Hz) **Ömer**’in etkisini taşırlar.

Fakat, bir de şu Horasanlılara bakın! Onlarla ilgilenin, onlara bel bağlayın! Orada kalabalık bir toplum ve sağlam bir kuvvet vardır. Orada sağlam göğüsler var; basit arzuların parçalayamadığı, Atiyyenin (ücretlerin) bölüp zehirleyemediği kalpler var. İçten pazarlıklı değiller. İri ve sert bedenleriyle güçlü bir ordu oluşturabilirler: Geniş omuzları, başları, bıyıkları, sesleri, saç ve sakalları ile heybetli asker olurlar. Ürkütücü bedenlerinden enerji dolu sesler çıkar. Öte yandan, ben daha şimdiden doğuyu, dünyanın ve halkın ışığının doğduğu uğurlu yer sayıyorum: Şu yaşadığımız dünyanın bayrağı orada dikilecek, yaratıcıların ışığı oradan yükselecektir...”⁸¹

Qahbate bin Şebib (*Abbasilerin Horasan’daki dailerinden*), yukarıda adı geçen **Muhammed bin Abdullah bin Ali bin Abdullah**’ın bu sözlerini şu şekilde yorumlar: “Allah, Horasanlılardan başka taraftarımız, yandaşımız olsun istemiyor. Biz, sadece ve sadece onların sayesinde zafere ulaşacağız; onlar da ancak bizimle başarıyı elde edebilirler. Horasan’da 70 bin kılıç kınından çekelecek; yürekleri ateş parçası gibi olacaktır. Onlar kunya ve köy kö-

⁸¹ Fransızca çevirisi muhteva bakımından aynı olmakla birlikte, ifade açısından farklı cümlelerden oluşuyordu. Bu nedenle **Maqdisi**’nin *Ahsen-ül Tekasim* adlı kitabındaki rivayete dayandık. Ayrıntılar için bkz. **Faik Bulut**, *Ali-siz Alevilik*, Bölüm 7...

kenlidirler. Devlerinkine benzeyen saçları vardır. Emevioğullarının gücü karşısında asla gerilemezler. Ve biz, bu (Horasan) kuvvetini, bir gelini yönlendirdiğimiz gibi yönlendireceğiz...”

İsabe al Ğarĝari’nin dizeleri şöyledir:

*İki önemli yapı vardır;
biri Ctesiphon Eyvanı⁸²
diğeri kale-i Gumdani;
İki imparatorluk vardır;
biri Sasani, diğeri Qahtani⁸³
İnsanın hası Farisi’dir;
İklimin hası Babil’dedir.
İslam, Mekke demektir;
Kâinat ise Horasan’ın ta kendisidir.
İki bölge sağlam ve ürkütücüdür:
Buhara ile Arran Krallığı⁸⁴
Tanrı, insanları yeniden bölüklere ayırıp tasnif etti:
Sınır valileri, soylu kimseler ve dihkanlar.⁸⁵*

Horasan’ın hoş bir havası, tatlı suları, sağlığa yararlı sağlam toprağı ve lezzetli meyveleri vardır. İnsanları kusursuz zanaatkâr olup; mükemmel bedenleri, uzun boyları, güzel yüz hatları, çevik ve yürük binek hayvanları (at, deve, eşek), silahları, örgülü iç giysileri ve has kumaştan elbiseleriyle göze çarparlar. Horasan, kusursuz sanayisiyle Çin’in bir parçasıymış gibi görünür;

⁸² Ctesiphon, Sasani İmparatorluğunun Irak sınırındaki Şattülarap bölgesindeki başkenti olup dilleri destan cennet gibi “Eyvanı” denen hasbahçesiyle meşhurdu.

⁸³ Qahtani veya Kahtaniler, İslam öncesi Arapların soy atalarından birisinin adıdır.

⁸⁴ Arran Krallığı, eski Ermeni krallığı toprakları içinde, bugünkü Azerbaycan-Erivan-Iğdır bölgesini içerir.

⁸⁵ Dihkan: Sasani dönemi İranı’ndaki toprak ağaları.

halkı ticaret erbabıdır; zeki ve çalışkandır. Bilime ve hukuka önem verir. Komşuları **Türkler**; onların en ürkütücü, en samimi-yetsiz, husumette en amansız, vücut ve zihin rahatlığı bakımından en istikrarsız kimselerdir. Ayrıca Horasanlılar, Türk alanlarına karşı Müslümanların koruyucu kalkanları olup, onları katleder ve tutsak alırlar.

Bir Hadis buyurur ki; **‘Sizleri sessiz ve huzur içinde bırakmak kaydıyla, Türkleri kendi hallerine terk edin... Onlar size ilişmedikçe, siz de onlara ilişmeyin...’**⁸⁶

Bu konuda (Abdullah bin) **Büreyda**, Allah Resulü’nden şu sözü nakleder: “Benden sonra, (dışarıya) ordu sevk edilecektir. O zaman gelince, sen doğuya sefere çıkan orduya katıl. Sonra Horasan ordusuna gir, ardından Merv diye anılan yerin ordusunda bulun. Oraya vardığında, en merkezi şehrinde in. Çünkü, bu kent **Zul Karneyn** (Hz. Zulkarneyn yani İskender) tarafından inşa edilmiştir. Üzeyr orada niyaza durmuştur. Suları ilahi kutsamayla akmaktadır ve her birinin üstünde ışın saçan kılıç sallanmaktadır ve bir koruyucu melek durmaktadır ki, halkı kötülüklerden uzak tutabilsin. Bu hal, kıyamet gününe kadar böyle sürecektir.”⁸⁷ Sahabe’den **Büreyda** buyrulunu yapar; oraya gittikten sonra vefat eder.

Çekiştiriciler, Horasanlıları “pintilik ve şerefsizlik”le suçlamak suretiyle onları kötülerler. **Tumama**’nın sözleri bu türdendir: “*Merv’de bulunanlar hariç, her memleketin horozu, kümesindeki tavuklara gagasıyla yem üleştirir.*” Hâlbuki bu kocaman bir yalandır. Horoz horozdur; bunun Mervlisi, başka yerlisi olmaz. Merv horozunun da başka diyarlardaki horozlardan farkı bulunmaz. Horasan’da cesaret, yücelik ve soyluluklarıyla tanın-

⁸⁶ Daha önce belirttiğimiz üzere, bu hadis yanlış yere Hz. Ömer’e mal edilmiştir.

⁸⁷ Zulkarneyn/Zülkarneyn: Kur’an’ın Kehf suresinin 83-96. ayetlerinde adı geçen. Tanrı’nın sevgili kullarından biri... Peygamber olup olmadığı tartışılmış; veli makamında itibar görmüştür. Bazı kaynaklar, Zülkarneyn ibaresiyle Büyük **İskender**’in kastedildiği biçiminde yorumlar yaparlar.

mış öyle insanlar var ki, bu alanda kendileriyle yarışılmaz. Onlar, özellikle **Bermekiler**⁸⁸ kimsenin erişemeyeceği yüce bir seviyede dururlar...

Eski zamanlarda, Farslar en kudretli, en zengin, en güçlü insanlardı. Araplar, onları; “*özgür, kendi başlarına hareket eden insanlar*” (ehrar) diye tanımlardı. Çünkü, onlar tutsak alır ama esir olmazlardı; kendilerine hizmet edilir fakat hiç uşak olmazlardı. Nihayet, Allah onlara İslam dinini getirdi. Böylece şiddetini yitirmiş ateş parçası, rüzgârda soğuyan kül gibi oluverdiler; her bakımdan paramparça edildiler. İslam gölgesinde, onlardan geriye kalan sadece **Abdullah bin el Muqaffa** ve **el Fadl bin Sehl** gibi bilge kişilerdir. Ve Horasanlılar İslam dinine iyilik ve gönüllülük temelinde girdiler.⁸⁹

Denilir ki, dünya 24 bin fersahlık (144 bin km karelik) bir alandır; bunun 12 bin fersahında (72 bin km kare) Siyahlar, 3 bininde (18 bin km kare) Rumlar (Bizanslılar), 3 bininde (18 bin km kare) Farslar, bininde (6 bin km kare) ise Araplar yaşar. Ho-

⁸⁸ **Bermekiler**, Abbasiler zamanında yönetime gelen İran kökenli bir vezir ailesidir. **Halit bin Bermeki**, babasının aracılığıyla Emevi sarayına kapılandı. Horasan sorumlusu **Esed bin Abdullah**’ın buyruğuyla, 762’de Belh şehrini bayındır kıldı. **Ebu Müslim Horasani** yönetiminde Emevi iktidarının devrilip Abbasilere geçmesine katkıda bulundu. İlk Abbasi halifesinin güvenini kazanarak Divan-ül Haraç (Haraç Katipliği) başkanı oldu. Ardılı, halife **Ebu Cafer el Mansur** zamanında, Bağdat’ın kuruluşunu gerçekleştirdi. Taberistan kentini baştanbaşa güzelleştirdi. Aristokrat aile, halife **Harunreşit**’in buyruğuyla 803’te ortadan kaldırılıp mallarına el kondu. Öte yandan, **İbn-ül Fakih**’in, Bermeki ailesini koruyan; Fars kökenlileri kayıran; buna karşılık Türkleri kötüleyen ibareleri dikkati çekmektedir.

⁸⁹ Horasanlıların İslam dinine severek ve gönüllülük temelinde girdiklerine ilişkin yazarın iddiası, tarihi gerçeklere uymuyor. Örneklerini yazının akışı içinde sunduk.

rasan halkına gelince; onlar, Fars toprağının bir parçası olmakla birlikte, bu ülkeden daha geniştir.

Bir Hadis rivayeti üzerine, birisi **Ali bin Ebu Talib**'e demiştir ki: “Bu kırmızı suratlılar (Arap olmayan kavimler), senin yanında bize baskın geldiler.” **Ali**, cevap vermiş: “Allah'ın elçisinden işittim ki, onlar daha sonra, bizim daha önce kendilerine karşı yaptığımız gibi din-iman adına bizi tepeleyecekler. Eğer *Mevali* (Arap olmayanlar) arasında sözünün eri insanlar ararsanız, bunları Horasanlılarda bulursunuz. Çünkü onlar, Araplara karşı kılıç darbeleriyle mücadele edecekler. Çünkü, Allah'ın dinine (böylesine kötü muamele edenler yüzünden) kızgındırlar ve Emevi hanedanının gidişatını hiç beğenmemektedirler ve nihayet iktidarı Suriye'den alıp Irak'a taşıyacaklardır.”

Abdullah bin Mesud'dan **İbrahim bin Alqama**'ya, ondan **Zeyd bin Ebi Ziyad**'a aktarılan Peygamber hadisi der ki: “Benden sonra Ehlibeytim felaket ve kovuşturmalara maruz kalacak; sürekli takip edilecektir. Nihayet, doğudan bir kavim siyah bayraklarla çıkıp gelecek ve hak hukuk arayacaktır Hiçbir menfaat gütmeksiniz, o mücadele edecek ve zafer kazanıp istediğini gerçekleştirecektir O, iktidarın, sadece dünyada adaleti egemen kılacak Ehlibeytimden birine verilmesine razı olacaktır. Aranızda o zamanı görecektir O, karda emeklese dahi, o kavmin yanında yer alsın!”

Rivayet olunur ki, Peygamber, bir mektup yazarak **Hanis bin Abdullah bin Huzafa**'yla Kisraya (Sasani hükümdarına) gönderdi. Peygamber mektuba, kendinden bahsetmekle başlamıştı. Mektubu okuyan **Kisra** kızıp onu yırttı ve bir miktar toprağı Resulullah'a gönderdi. Bunun üzerine Peygamber buyurdu ki; “Kisra, mektubumu yırttı. Ama o, halkıyla birlikte paramparça olacaktır. Bana bir miktar toprak göndermiş; varsın olsun! Demek ki, biz (onun) toprağına da sahip olacağız!..”

Hikmet-i Hûda'yı görüyor musunuz? Gelişmeler, Resulullah'ın öngörülerini nasıl doğruladı!.. Kisra ve kavmi paramparça oldular, toprakları zapt edildi. Kuşkusuz onlar, karanlığa savrulmuş olup, yeryüzünden silindiler...

Ali bin Muhammed el Medaini (ünlü bir İslam tarihçisi) Horasan fethinin el Tabeseyn(Tabes ve Gürin)'in zaptıyla başla-

dığını belirtir. Bu iki mekân Horasan'ın kapısı olup, **Abdullah bin Budayl bin Warqa** tarafından fethedilmiştir.

Rey şehrinden Damgan'a 80 fersahlık (480 km) mesafe vardır; Damgan Nişapur mesafesi de aynıdır. Rey ile Nişapur arası 160 fersah(360 km)tır.

Nişapur da Horasan'ın bir ilidir. Quhandiz (eski bir kale?) diye bir kalesi var. Çeşitli şehirlerin yanı sıra Zam, Beharz, Guwayn ve Beyhaq, Nişapur iline bağlıdırlar. Nişapur, aynı zamanda her biri 160 köye sahip 12 ilçe/bucak arasında (kanton gibi) idari merkezi bağrında toplar.

Nişapur ile Serahs arası 40 (240 km); Serahs ile Horasan'ın başşehri Merv arası ise 30 fersah(180 km)tır. Bu şehir, **Merv-ü Şahican** ismiyle bilinir; çünkü, hükümdar mülküdür ve (*şah*) ile (*can*) sözcükleri birleştirilip “Şahmcan, Şahın ruhu” deyimini elde edilmiştir. Bir adı da “Ruhun Neşesi”, Xoşican'dır. Aynı zamanda **Merv-i Rûz** (Çıplak Merv) diye isimlendirilir. Çünkü hiçbir dikili direği, kurulu damı yoktur; yani çıplaktır. **Kisra**, kentin inşası için Sewad (İran ile Irak'ın Şattülarap bölgesi) bölgesi halkını oraya göndermiştir.

Rivayet olunur ki; Sasani hükümdarı **Ardeşir**, Nabati krallığını denetimine aldığı anda, onların güzelliği ve esprilerini pek beğenerek şöyle demiş: “Günün birinde başıma bir iş gelirse, bu insanların yeniden iktidarı ele geçireceklerinden hiç kuşku yok.” Bu yüzden, Nabatileri zorla askere almış, birliklerine katarak Horasan seferlerine göndermiş. Bu durumda Merv halkı, aslen Nabatilerdendir. Bu arada, aşağı tabakadan durumu elverişli olmayanlar hariç, Nabatiler, Kisra'nın emriyle çeşitli diyarlara gönderilip dağıtılmışlar.

Yüce Allah'ın kelamında, “... *Ve sen şehirlerin anası ve civarındakileri korkutasın diye (o kitabı) gönderdi ki...*”⁹⁰ diye buy-

⁹⁰ Fransızca tercümesinde bu ayet için el Maide 92. sure kaynak gösterilmiş; oysa doğrusu, el En'am 92 olacaktır.

rulur. **Qatade**'ye göre, bu “*şehirlerin anası*”ndan maksat; Mekte, Hicaz ve Horasan'daki Merv'dir.

Tahmurat hükümdar olduğunda, Merv'deki Quhandiz ile Musa kavminin yaşadığı diyardaki Babil ve İraneyn şehirleri ile Hindistan'da bir dağ tepesinde bulunan Afraq (Awq?) kentini inşa etti. Rivayet edilir ki, **Tahmurat**, Quhandiz'i, 1000 işçiyle kurdu, yiyecek içecek satılacak bir çarşı yaptırdı. Akşam olunca, her işçi tüm yiyecek ve diğer ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek bir dirhem alıyordu ve aynı dirhem ertesi gün kendisine ücret olarak geri dönüyordu. Kent inşaatı bittiğinde hesap kitap yapıldı; sadece 1000 dirhem harcanmıştı.

Merv'de, *Kay Mazuban* adında, harika bir yapı vardır. Halk, bu yapının kendileri için bir çeşit tılsım olduğunu ve uğur getirdiğini ileri sürüyordu; her nedense sonradan yıkıldı.

Pek duyarlı, iyi eğitilmiş ve hemşerilerini yakından tanıyan Horasanlının biri, günün birinde Halife'nin huzuruna çıkar. Halife ile bu Horasanlı arasında şöyle bir diyalog geçer:

- Horasan ahalisi arasında en doğru sözlü olanlar hangisidir?
- Buharalılar sultanım.
- Peki, ekmek ve tuz vermede en cömert olanları?
- Cüzcan halkıdır.
- En konuksever olanlar neredendir?
- Semerkant'tan.
- İyilik ve güzelliğe en az boyun eğip kendilerini en fazla beğenenler kimler?
- Harezmliler.
- En öngörülü ve derin bilgeler nereden çıkar?
- Merv-i Rûz'dan.
- En makul insanlar nerede yaşar?
- Tus (İmam Rıza yandaşları) ile Nesa'da.
- Tartışma ve münakaşalarda en sert olanlar kimler?
- Serahs yerlileri.
- Karar verme, örgütlenme konusunda en zayıfları kimler?
- Nişapur halkı.
- En az hasut ve kıskanç olanlar hangi şehirdendir?
- Herat'tan.

- Yaradan’a karşı en fazla bilgisiz ve cahil olanlar nerelidir?
- Busanglı’dır.
- En iyi nişancılar nereden çıkar?
- Harezmi bölgesindeki Cürcanya’dan.
- En keskin göze ve görüşe sahip olanların yaşadığı şehir neresi?
- Merv.

...⁹¹

(Abbasi halifesi) **el Me’mun** der ki; “Merv’de, soylular ile halkın eşit olduğu (yararlandığı) üç şey vardır: Barang kavunu, buz katılmamış her daim serin sular ve yumuşak pamuk....”

(Tarihçi) **Belazuri**’nin aktardığına göre, Horasan dört ana bölgeye ayrılmıştı: İlki, İranşehr olup; Nişapur, Kuhistan, iki Tabes (el Tabeseyn), Herat, Busang ve aynı zamanda Tabaran diye anılan **Tus** şehirlerini kapsamakta idi. İkincisinin içinde Merv-i Şahican, Serahs, Nesa, Baward, Merv-i Rûz, Talaqan, Harezmi, Zamm ve Amul (son ikisi Amuderya ırmağı kıyısındadır) ve Buhara kentleri bulunur. Üçüncüsü, Amuderya ırmağının 8 km doğusuna kadar uzanarak Faryab, Cüzcan, yukarı Toharistan (Taliqan), Huttal (yani Wıdış), el Quwadyan, Hast, Andaraba (Kâbil’e geçiş mintikası), Mumyan, Bağlan, Waliğ (Muzahim bin Bistami’nin memleketi), Hımk’ın kasaba ve köyleri, Badahşan (Tibet’e geçiş bölgesi), Belh’in doğu yanına düşen Tirmiz, Sağaniyan, Zamma, aşağı Toharistan, Hulm, Simingan şehirlerini içerir. Dördüncüsü, daha çok Ceyhun ırmağının öte yakasında bulunan Buhara, Sas, Turarband, Soğdiyana (ki Kiss/Kiş, Nesaf, Rubistan, Usruşana, el Muqanna hareketinin kalesi durumundaki Sanani, Fergana, Sanım, Semerkant, Abarkat, Banakat ve Türkleri içine alır) şehirlerinin, bulunduğu bölgedir.

⁹¹ Bundan sonrası çalışma alanımıza girmeyen sıkıcı ayrıntılarla dolu olduğundan daha fazlasına yer vermeye gerek duymadık.

Semerkant'ta dört kapı bulunur: Kiş Kapısı, Çin Kapısı, Uşruşana Kapısı ve Demir Kapı. Semerkant ile Uşruşana arası 20 küsur fersah/120 kilometredir. Hocend, Uşruşana'nın dağlara doğru sağ yanına düşer; Bamyân ise Kâbil'e açılır.

Merv'den iki ana yol geçer: Biri Şaş'a, diğeri Belh ve Toharistan'a gider.

Nûbahar Tapınağı ile Belh'in Hikâyesi

Belh şehri, **Zulkarneyn** tarafından kurulmuştur. İçinde *Nûbahar* (adlı eski Budist tapınağı-FB) bulunur. Bermekiler tarafından yapılmıştır. Eski *Satraplardan* (büyük prensler) olan Bermekiler, her zaman Belh'in en soylu sülalesidir. O zamanki dinleri gereği, putlara taparlardı. Kureyş devrindeki putatapanların kutsadığı, Mekke'deki Kâbe'nin çizimi örnek alınarak yapılan Nûbahar Tapınağı, Kâbe ile rekabet için yapılmıştır. *Nûbahar*, Farsçada "*ilkbahar*" anlamına gelir. Eski Fars halkı, hac ziyareti için bu tapınağa gelip, tavaf eyler; adaklar sunardı. Hac sırasında ipekli kumaşlar giyip, tapınağın kubbesine bayraklar dikerlerdi. Bunun adı, *al asbat idi*. Kubbe 100 dirsek çapında olup, yuvarlak revaklarla çevrelenmişti. Tapınağın çevresinde, rahip ve din hizmetkârlarının yaşadığı 360 oda bulunurdu. Her hizmetkârın yılda bir kez yapacağı hizmet günü olurdu ve o hac mevsimi gelmeden önce bu hizmetini tamamlardı.

Başrahip, **Barmak/Bermek** diye adlandırılırdı ki, "Mekke Kapısı" (*Bab Mekke*) ve "Mekke Yöneticisi" (*Bar Mekke*) anlamını taşırdı. Bu görevi üstlenen herkese *Barmak* unvanı verildi. Çin ve Kâbil hükümdarları bu dine (Budizm) inanırlardı; Hac ziyareti için şehre geldiklerinde, bu ana tapınağın önünde secdeye varırlardı. Barmaklara (başrahip), *Nûbahar* çevresinde bulunan toprakları, yedi yüz akarsuyu ve *Ruzdaq* adı verilen Toharistan kantonunu vermişlerdi. Aynı zamanda *Zuwan* diye adlandırılan bu bölgenin yüzölçümü 8 km kare idi. Kanton bölgesindekiler onların köleleri sayılırdı.

Barmaklar, peşi sıra bu büyük arazinin sahipleri olarak kaldılar. Halife **Osman** devrinde Horasan fethedilince, bu imtiyaz-

ları ellerinden alındı (ve Nûbahar tahrip edildi). Başrahiptik görevi, Bermeki sülalesinden **Halid bin Bermek**'in dedesi **Barmak**'a geçmişti. Osman zamanında, rehinelerle birlikte Merv kentine gönderildiğinde, halktan Müslüman olmasını istedi; kendisi de İslam dinine girip **Abdullah** adını aldı ve ailesinin yanına döndü. Onurlu *Barmak* unvanı çocuklarından birine geçtikten sonra, hükümdarın biri, **Barmak**'a mektup yazarak; “İslam'ı seçmekle kendini nasıl tehlikeye attığına işaret etti” ve onu çağırdı. Fakat **Barmak**, hükümdarı şöyle yanıtladı: “Eğer İslam'ı seçtiysem, bu hür iradem ve onun üstünlüğüne inandığımdan oldu. Din değiştirmemde herhangi bir baskı ve menfaatin etkisi yoktur. Hatalı bakış açısına sahip ve erdemini kaybeden ata dede dinine artık dönmeyeceğim.”

Buna kızan hükümdar, ordusuyla birlikte **Barmak**'ın üzerine yürüdü. **Barmak**, kendisine şu mektubu yazdı: “Benim barış ve huzura bağlılığımı biliyorsun; eğer diğer bey ve hükümdarları sana karşı olmaya çağırırsam, bana yardım edecekleri muhakkaktır. O halde, durduğun yerde dur; yoksa ben senin üzerine geleceğim.” Hükümdar, **Barmak** ile barış imzaladıktan sonra geri döndü.

Adı **Nizek Tarhan** olan aynı hükümdar, **Barmak**'ın peşini bırakmadı; onu gözetledi, her yerde izledi. Nihayet, bir gece kendisiyle birlikte on çocuğunu katletti. Sülalede, **Halid bin Barmak**'ın babasından başka kimse kalmadı. Annesi, Halid'in henüz çok küçük olan babasını alarak bölgeden Keşmir'e kaçtı. Baba **Barmak** büyüdü; astroloji (yıldız ilmi), tıp ve benzeri bilimleri öğrendi, *putatapar* olarak kaldı. O sırada ortaya çıkan veba, Belh halkını kırdı geçirdi. İnsanlar, eski dinlerini terk edip Müslümanlığı benimsedikleri için başlarına bu felaketlerin geldiği yolunda yorum yaptılar. **Barmak**'a mektup yazıp, kendisinden, aralarına katılması ve ata dedesinin yaşadığı (kutsal) mekânda oturmasını istediler. Baba **Barmak**, Nûbahar tapınağının işlerini yürütmekle görevlendirildi ve işte o zaman “*barmak*” unvanını aldı. Bu arada Sağaniyan hükümdarının kızıyla evlendi. Bu eşinden el Hasan (**Barmak** künyesini alan zat), Halid, Amr, Ümm Halid adlı çocukları oldu. Süleyman bin Bermek ise,

Buharalı bir başka karısından doğmuş olan çocuğudur. Buhara Emiri'nin **Barmak**'a armağan sunduğu bir cariye ise, Kaal bin Bermek, Ümmü-l Kasım ve başka bir kız çocuğu doğurdu. Süla-
leye ait hikâye, anlatmakla bitmez. Fakat biz, Nûbahar Tapınağı münasebetiyle bu ayrıntıya girdik.

Semerkant kentinin (Büyük) **İskender** tarafından kurulduğu söylenir... Ifriqis oğlu **Samir** (veya **Şamr**) adlı biri (komutan) tarafından yakılıp yıkıldığından, ona atfen *Samir-kand* adını almıştır. Sonra, Samiroğlu **Tubba'a el Aqran** tarafından yeniden ve eskisinden daha güzel biçimde yapılmıştır. **Tubba'a**, Semerkant'tan Çin içlerine akınlar düzenleyip hükümdarı öldürür ve Tibet şehrini kurar. Burada kendi arkadaşlarından oluşan bir askeri garnizon kurar. Onların evlatları hâlâ şehirde yaşamaktalar. Akıncı ruhlu muhteşem süvarilerdir...

El Esmâi'nin rivayetine bakılırsa, Semerkand kapısının üzerinde, Himyeri (Arabistan'ın eski halkı) dilinde şu ibare yer alır: “Bu kentten San'aya 1000 fersah (6000 km); Bağdat ile Ifriqya'ya 1000 (6000 km); Sicistan ve denize 200 fersahlık (1200 km) mesafe vardır.”

Soğdiyana ülkesi şu yerleri kapsar: Karmaniye, Dabusi, Semerkand, Usruşana, Sas, Nehşab, Ustukrat, Anudikat, Sam, S.r.k, Binkat, Nukat, Nuskat, Tunkat, Tukkat, Wasiğ, Burnamed.

Yeryüzünde hiçbir kent, Semerkant kadar sağlığa yararlı ve güzel manzaralı değildir...

...

Tahiri sülalesinden **Abdullah bin Tahir**'e bağlı bölgelerden olup Horasan bölgesinin (kent ve kırsal alanlar dâhil) arazi vergisi 440.847.000 dirheme yükselmişti. Ek olarak 13 yük hayvanı, 2000 koyun, 2022 esir, 1300 kürek ve demirden sacı saymak gerek.

Türkler farklı kategori ve boylara ayrılırlar: Tuguzguz(Dokuz Oğuz)lar Türk kavmi içinde en geniş topraklara sahip olup, Çin ile Tibet arasında yerleşmişlerdir. Harluh(Karluk)lar, Guzz(Oğuz)lar,

Bağnak(Peçenek)lar, Tarkaş(Türgeş?)lar, Arkuşlar, Hifgahlar, Hirhiz(Kırgız)ler. Türk şehirlerinin sayısı 16'dır. Tuguzlar, Türklerin Araplarıdır.

Türklerin koyunları, dört yavrudan azını doğurmazlar; bu sayı beş ve altıya çıkar ki, doğurganlık bakımından köpeklerle benzerler. İki veya üç kuzu doğuran koyun nadiren bulunur. Türk koyunları çok iridir; büyük yağlı kuyrukları yerde sürünür...

Türkler usta atıcıdırlar. **Türkler arasında yaygın inanç, Zındıklık'tır.** Türklerin bir merakı ve ilgi alanı da, isteklerine göre kar veya yağmur yağdırmada kullanılan bir taşın varlığıdır. Türkler arasında çok ünlü olan bu taşı, kimse göz ardı edemez. Taş, Tuguzguzların hükümdarının yanında olağanüstü biçimde korunur ve Türklerden başka hiçbir kral buna sahip değildir. Rivayet edilir ki, güneşin çıktığı diyarlarda bulunan gazeller, bu taş aracılığıyla avlanırlar.

İsmail bin Ahmed'in anlatımına göre, Türkler, savaştıkları insanlara bu taşı çevirirler; sonra kar yağdırmak suretiyle öyle bir soğuk hava yaratırlar ki, düşmanlarının hepsi ölür...

IV. BÖLÜM

ARAP FÜTUHATI ZAMANINDA HORASAN*

HORASAN TANIMI

İslam tarihi öğrencileri, İslam imparatorluğu coğrafyası hakkında değerli araştırmaları olan Prof. **V. Minorsky**'e minnettardır. Görünen o ki, Doğu İran özellikle **Minorsky**'i ilgilendirmiştir. Diğer araştırmacılarla karşılaştırıldığında bu böyledir; çünkü İran'ın doğusu, İslam imparatorluğunun ilk devirlerinde önemli bir rol oynamıştır. Zaten ben de, meselenin bu yanıyla ilgileniyorum.

“**Horasan**” denince, harfi harfine “*Doğu yurdu, Doğu toprağı*”⁹² anlamı akla gelir; zaman zaman İran'ın doğusundan Çin sınırına kadar bölgeyi kapsar; başka anlamıyla da, bildiğimiz “*Horasan yurdu*”nun bir parçasını oluşturur. (Tarihçi) **Yakut**, Arap coğrafyacıların Horasan tanımında kötü yönlendirildiklerini gözlemler. Çünkü, onlar, o zamanki Arap yöneticilerinin denetimi altındaki tüm bölge ve diyarları; “*Horasan*” deyimi kapsa-

* **M.A. Shaban**'ın “*Khurasan at the Time of the Arab Conquest*” (Arap Fütuhâtı Sırasında Horasan) adlı makalesinden çevrilmiştir. Orijinali için bkz; *Iran and Islam*, s. 479-490. Çeviride muhtevaya bağlı kalınmış, ancak serbest bir çeviri dili kullanılmıştır. Ara başlıklar tarafımızdan konulmuştur. Yazının akışında açılan parantez içindeki sözcükler bize aittir.

⁹² Horasan'ın bir anlamı “Doğu Yurdu” olabilir; ancak daha uygun adı “Güneşin Yurdu”dur. Bu, oradaki antik kültür ve inancın ruhuna daha uygundur.

mına almışlardı. Bununla birlikte Araplar, deyimın kullanılmasındaki uyumsuzluğu (ve kusuru) fark etmiş olacaklar ki; “*Horasan ve Maveräünnehir*”, “*Horasan ve Maşriq*” veya daha basit bir ifadeyle “*el Maşriq*” (tüm doğu ülkeleri) ibarelerini⁹³ kullanmaya başladılar. Mademki Horasan diye anılan bu topraklar, kimi zaman bağımsız/ayrı yöneticilerin denetiminde olmasına rağmen, siyasi egemenlik düzleminde ele alınıyordu; o halde, deyimın kendisinde eleştirilecek fazla bir şey olmasa gerek. Ancak, doğudaki Arap fetihlerinin izini sürmeye kalktığınızda problem karşınıza çıkıyor. Bu durumda, işin özü; bölgenin siyasi coğrafyasını, politik kuruluşlarındaki tüm o farklılıkları, hükümdar ve halkların çeşitli çıkarlarıyla birlikte ele almakta yatar. Arapların fetihler ve sömürgeleştirme sırasında karşılaştıkları problemler ile izleyen dönemdeki gelişmeleri anlayabilmek açısından, bu son derece önemlidir.

Arap fetihleri sırasında, Murğab ırmağının Sasani imparatorluğunun doğu sınırını oluşturduğu⁹⁴ konusunda genel bir onay söz konusudur. Diğer bir deyimle, Sasanilere bağlı Horasan bölgesi; sadece Nişapur, Kuhistan, Merv ve Merv-i Rûz illerinin Murğab nehrinin batı yakasına düşen kesimini kapsıyordu: Doğrusu, son iki şehir, Sasanilerin doğu sınırının dış karakolu gibiydiler.⁹⁵ Belirtelim ki, Nişapur’un zaptı konusunda gayet ayrıntılı rivayetlere yer veren Arap kaynakları, *Merv* ve *Merv-i Rûz* fethine gelince *Rustaq’dan* söz etmekle yetinirler; ya da en fazla, son iki şehirden her birinin ayrı ayrı hikâyesini anlatırlar.⁹⁶

⁹³ **Yaqut**, *Mu’cam-ül Buldan*, ed. Wüstenfeld (Leipzig, 1924), II, 409-10; **İbn Xurdadbih**, *el Mesalik ve’l Memalik*, ed. **M.J. de Goeje** (Leiden 1889), 18.

⁹⁴ **J. Marquart**, *Eransahr*, in *Abhandlungen der Königlichen Gessellschaft der Wissenschaft zu Göttingen*, III (1901), 74-5; **H.A.R. Gibb**, *The Arab Conquests in Central Asia* (London 1923) I.

⁹⁵ **Yakubi**, *el Buldan*, ed. **M.J. de Goeje** (Leiden 1892), 278; **Belazuri**, *Futuh-ül Buldan*, ed. De Goeje (Leiden 1866), 403-5; **İbn Sa’ad**, *el Tabakat-ül Kabir* (Leiden 1905-21), V, 33; **İbn Havqal**, *Surat ül Ard*, ed. **J.H. Kramers** (Leiden 1938-9), II, p. 434; **E. Chavannes**, *Documents sur les Tou-kiu-e (Turcs) occidentaux* (St Petersburg 1903), 251.

⁹⁶ **Belazuri**, *Futuh-ül Buldan*, 406.

İbn Xurdadbih, *İsbahbadh* anlamına gelebilecek *Padhusban* (Horasan genel valisi) unvanına yer vermiş olsa bile, Horasan'ın Araplarca fethine ilişkin rivayetlerde Sasanilerin genel valileri veya hükümdarlarının adlarına rastlanmıyor.⁹⁷ Sadece *merzuban* ve yanı sıra *kanarang* unvanlarını bulabiliyoruz ki, her ikisi de, miras yoluyla Nişapur bölgesini yöneten ve muhtemelen Sasani Öncesi devirdeki bir sülaleden gelen (yerel) yöneticilere verilen unvandır.⁹⁸ Eğer, **A. Christensen**'in “*bu küçük unvan, aynı zamanda ‘bölge valisi’ anlamını içermektedir*” yolundaki fikrini kabul edersek, o halde *kanarang* unvanına sahip kişinin sadece Nişapur değil, aynı zamanda tüm Horasan bölgesinin valisi olduğu sonucuna varabiliriz.⁹⁹ Serahs ve Abiward'de olduğu gibi, Merv ve Merv-i Rûz'da da *merzubanların* olduğunu görüyoruz. Yerel soylular arasından seçilen *merzubanlar*, kendi illerini idare etmekle görevlendirilmişlerdi. Merv ve Merv-i Rûz, serhat illeri olduklarından, orayı yöneten *merzubanların* sınırı koruma gibi askeri yükümlülükleri de vardı.

Kanarang, Badgis'ten kalkan Eftalitlerin saldırılarına maruz kalan toprakları savunmak türünden askeri görevleri üstlenebiliyor; bu yüzden, daha orta yerde olan Tus kentinde karargâh kuruyordu ki, Arap fetihleri sırasında şehir, yöneticisinin adıyla birlikte anılıyordu.¹⁰⁰ Sasanilerin merkezi hükümeti çökünce, her *merzuban*, bağımsız oluverdi ve yeni istilacıların gözünde, bölgesinin adına hareket edip söz söyleyen bir temsilci konumuna geldi. Çoğu, Araplara direnmedi; yeni rejimde hükümranlıklarını güvence altına alan Araplarla barış anlaşmaları imzalamaktan memnun kaldılar.

Dihqanlar, Sasani devri Horasan bölgesinde olduğu gibi imparatorluğun diğer mintikalarında da, yerel soyluları (eşraf, mütegal-

⁹⁷ **İbn Xurdadbih**, *el Mesalik....* 18.

⁹⁸ **Marquart**, *Eransahr*, 74-5; **A. Christensen**, *L'Empire des Sassanides*, in *Memoires de l'Academie des Sciences et des Lettres de Danemark*, 7th ser., 1 (1907) I, 27; **V. Minorsky**, *Encyclopaedia of Islam*, Article ‘Tus’.

⁹⁹ **Christensen**, *L'Iran sous les Sassanides* (Copenhagen 1936) 102 n.3.

¹⁰⁰ **Marquart**, *Eransahr*, 74-6; **Belazuri**, *Futuh-ül..*, 334; **Yakubi**, *Tarih*, ed. **M.T. Houtsma** (Leiden 1883), II, 129.

libe) oluşturunyorlardı. Esas görevleri, toprak taksimatı yapmak ve vergi toplamaktı. Sasani sistemi uyarınca, *dihqanlar* da sipahiler (savaşçılar), rahipler, sivil memurlar gibi vergiden (kelle vergisi) muaf tutulmuşlardı. Verginin ağır yükü, aynı zamanda orduda piyade olmakla yükümlü köylülerin omzuna yüklenmişti. Şehirlerdeki burjuvazi (*esnaf*, *tüccar*) daha iyi bir durumdaydı; kelle vergisi ödemekle birlikte askerlik yapma mecburiyetleri yoktu.¹⁰¹

Arapların Horasan fethini izlerken, Murğab ırmağının Sasani imparatorluğunun doğudaki son sınırı olduğunu hep akılda tutmak lazım. Çünkü Araplar ilk elde “*küçük Horasan*” (Sasani egemenliğindeki bölge) diyebileceğimiz diyarı işgal ettiler; doğuya ilerleyip Murğab ırmağına dayandıklarında, başka kavimlerle denilmese bile tümüyle farklı hükümdarlarla (kral, prens, bey, vali vs) çatışmalara girdiler. Her halükârda, bu hükümdarların buyruğundaki halklar, esasında *İrani* kökenli olmalarına rağmen, tarihsel gelişimleri birbirinden ayrı olup; her halk, farklı toplumsal, kültürel ve siyasal bir arka plana sahiptiler. Bu yüzden, çok geçmeden Araplar şunu fark ettiler: Doğu seferleri sırasında yeni açılan cephelerde düşmana direnenler (*bu farklı topluluk veya yerel hükümdarlar*), Sasani imparatorluğunun ordusundan geriye kalan kuvvetlerden daha iyi bir organizasyona ve düzene sahiptiler. Merv şehrinin Arap ordularının karargâhı merkez üssü ve daha sonra Arap yöneticilerinin başşehri haline getirilmesi, Arapların bu olguyu kabul ettiklerinin bir işaretidir.

Araplar, başlangıçta, Sasanilerin yaptığı gibi Murğab nehrini, doğu sınırı olarak tahkim etmek; buradan kalkarak zaman zaman akınlar yoluyla orduyu oyalama taktiğine başvurmak niyetindeydiler. Fakat taktik değişti; kendilerinden çok önceki batılı istilacıların izinden giden Araplar, sadece Maverâünnehir’in Ceyhun sınırına dayanmakla kalmadılar; iki nehrin daha doğusunda olan Seyhun’a varıp orayı bir uydu bölge haline getirdiler. Çünkü bu havza, çok daha eskiden *Græk-Baktriya*, *Kuşan* ve *Eftalit* imparatorluklarının serası olmuştu. Araplar, önceki istilacıların yapmadıkları bir şeyi daha gerçekleştirdiler: Bölgeyi imparatorluklarına kattılar ve zamanla burası, İslam uygarlığının büyük merkezini oluşturdu.

¹⁰¹ Christensen, *L’Iran sous les Sassanides*, s. 107, 315, 316.

HİNT-AVRUPA KÖKENLİ EFTALİTLER

Çin kaynaklarının, anılan bölgelerin tarihine belli oranda ışık tutmuş olmasına ve bu alanda pek çok araştırma yapılmasına rağmen; hem bölge, hem de burada yaşayan halkların tarihi, hâlâ bazı tarihçilerce spekülasyon konusu olmaktan kurtulamamıştır.¹⁰² Tarihin erken dönemlerinden itibaren, “*İrani kökenli göçebe kabilelerin Ortasya’dan batıya, daha doğrusu ‘dış İran’a sür-git göçleri devam etmekteydi.’*”¹⁰³ Bu göçebe kabileler, sonradan yerleşik hayata geçtiler. Bazıları yerleşik hayat içinde tümüyle asimile olmadıysa da yarı göçebe durumda kaldı. Burada bizi ilgilendiren, kabilelerin son göç dalgasının ana kolunu oluşturan Eftalitlerdir.

Yeri gelmişken, **R. Girshman**’ın “*Les Chionites-Hephtalites*” adlı, belgelerle donatılmış eserinden edindiğim bilgiler nedeniyle minnet duygularımı ifade etmeliyim. Bu titiz çalışma sayesinde, çok az bilinen bu kavim hakkında belli görüşler oluşturabiliyoruz. Muhtemelen, *Eftalitler* ilk kez, geç dönem *Kuşanların* orduları arasında gözüktüler. Şimdi, onların *Indo-European (Hint-Avrupa)* kökenli oldukları, adlarını kendilerine bu ismi veren atalarından veya belki de imparatorluklarının kurucularından aldıkları yönünde genel bir kabul vardır.¹⁰⁴ Eftalit imparatorluğunu, Baktria ve Kuşan imparatorluğundan ayıran ve bölgenin tarihi ile gelişmesinde büyük etkisi olan bir unsur söz konusudur: Güneye doğru akınlarında, kimi zaman Hindukuş dağlarının

¹⁰² **W.M. McGovern**, *The Early Empires of Central Asia* (Chapel Hilli 1939), supplementary notes, 471-483.

¹⁰³ **R. Grousset**, *The Civilization of the East* (New York 1931-35).

¹⁰⁴ **R. Ghirshman**, *Les Chionites-Hephtalites* (Cairo 1948), 74, 115 ff.

kuzeyinde durmak zorunda kalan önceki imparatorlukların tersine, Eftalitler; dağ silsilesinin güneyi ve kuzeyini içine alan iki bölgeyi aynı zamanda işgal ettiler. Eftalit kabilelerin iki ana kola ayrıldıkları görülür: *Eftalit* adını taşıyan kuzeyli kabileler ile *Zabuliler* adını alan ve bundan ötürü yerleştiği bölgeye Zabulistan denilen güneyli kabileler.¹⁰⁵

Zabuli ismiyle anılan bu güneyli Eftalitler, Hindistan'dan güneydoğuya doğru sürekli ilerlerken; kuzeyli Eftalit kabileleri, batı yönünde istilalarını sürdürüp Sasanilerle çatıştılar. Yaklaşık yarım yüzyıllık bir çatışmanın ardından, nihai zaferi Eftalitler kazandı; böylece Pers ülkesinin gerçek efendileri haline geldiler ve yarım yüzyıl boyunca burayı ağır haraca (üstelik nakdi haraç) bağladılar.

MS 6. yüzyılın ilk yarısında *Eftalitler*, Soğdiyana (Soğd ülkesi), Ceyhun havzası ve Hindukuş dağlarının kuzey ile güney mın-tıkalarına yayıldılar. Kuşan devrinde bu bölgede hayli gelişkin olan ticaretin, Eftalitler zamanında da aynı şekilde sürdüğüne ve imparatorluğun ana gelir kaynağını oluşturduğuna ilişkin yeterli kanıt bulunuyor. Soğdlar da bu ticarete önemli rol oynadılar.¹⁰⁶

Sasanilerin Eftalitlerin yaşam ve kültürleri üzerindeki katkıları inkâr edilemese de, Budizm bu imparatorluğun egemen diniydi. Buna rağmen, bu kavmin dinsel hoşgörüsü nedeniyle, Zerdüştilik, Manilik ve hatta Hristiyanlık gibi diğer dinler de halk tarafından benimsenir oldu. Çinli hacı **Yuan Chwang**'ın (gezi yazılarını kaleme aldığı) zamanında *Budizm*, Demir Kapı'nın güneyinde güçlü iken, *Zerdüştilik* bu bölgenin kuzeyindeki Soğdlar arasında giderek yaygınlaşıyordu.¹⁰⁷

Nihayet, Seyhun nehrinin öte yakasında yükselen yeni bir kuvvetle, adını koyarsak *Ban Türkleri* ile ittifak yolunu arayan Sasaniler, Eftalit boyunduruğundan kurtulma yolları aradılar. İki müttefik, MS 563-68 arasında Eftalitleri bozguna uğratmayı ba-

¹⁰⁵ Ibid, 128.

¹⁰⁶ Ibid, 129-130.

¹⁰⁷ Ibid, 67, 129-130; T. Watters, *On Yuan Chwahg's Travels in India* (London 190-5), I, 95.

şardı ve imparatorluğu, kısa bir süre için aralarında yeniden paylaştı; *Ceyhun nehri, hanlılarla Türkler arasında sınır olarak kaldı*. Sasaniler, elde ettikleri bu toprakları uzun boylu koruyamadılar. Zayıflama sürecine girmiş Sasanilerin karşısında yükselen gücü oluşturan *Türkler*, egemenliklerini Hindukuş dağlarının kuzeyindeki Eftalit topraklarını da içine alacak biçimde güneye doğru genişlettiler. Böylece güneydeki Eftalitler, kuzeyli kardeşlerinin akıbetinden kurtulmuş oldu. Ta ki daha sonra başlayacak Arap fetihlerine karşı iki yüzyıldan fazla süren kararlı direnişlerinde son darbeyi yiyene kadar.¹⁰⁸

Eftalitlerin Hindukuş'un kuzeyinde bozguna uğramaları, onların tarih sahnesinden kaybolması anlamına gelmez. Daha önceki halkla yan yana, muhtemelen bu halkın içinde asimile olmak suretiyle varlıklarını sürdürdüler. Asimile olmadıkları ve yarı göçebe toplulukların baskın oldukları bazı alanlarda, kendilerine ait prenslikler/beylikler kurarak, büyük olasılıkla Türkler tarafından teşvik edilerek kuzeydoğu sınırlarından Sasanileri rahatsız etmeyi sürdürdüler.¹⁰⁹

Doğrusu, MS 630 yılında, Hindistan üzerinden Demir Kapı'nın güney kesimindeki tüm Eftalit topraklarını gezen Çinli hacı **Yuan Chwang**'ın anlatımlarına bakılırsa; Eftalit bölgeleri, Türklerin egemenliği altına girmiş ve her biri kendi başına buyruk 27 beyliğe/prenslığe bölünmüştü.¹¹⁰ Fakat merkezi hükümetten yoksun olmaları ve Türkler arasında sıkça baş gösteren iç çekişmeler/çatışmalardan ötürü, bu prenslikler adeta yarı bağımsız bir konumda kalmışlardı.¹¹¹

Batı Türklerinin en büyük oğlu **Yagbu**, *Şad* unvanını alarak genel komutan olarak atanmıştı. İkametgâhı Warwaliz yakınlarında olup, büyük olasılıkla **Huo** (Qunduz/Kunduz) beyliğinde bu-

¹⁰⁸ **Belazuri**, *Fütuh...*, 402; **Ghirshman**, op. Cit., 133.

¹⁰⁹ **Gibb**, *The Arab Conquests in Central Asia*, 3; **Ghirshman**, *Les Chionites-Hephtalites*, 96.

¹¹⁰ **Watters**, *Yuan Chwang*, 1, 102. **Gibb**, bu beyliklerin sayısı için “30’dan fazla” diyor.

¹¹¹ **Chavannes**, *Documents*, 263-264,299.

lunuyordu ve Belh şehri onun yönetimindeydi. MS 630'dan itibaren, Çin hükümetinin Batı Türklerine yönelik entrikaları, bu sonuncusunun yıkımına neden olana (658) kadar geçen sürede, bölgede genel bir anarşi ve kargaşa hâkimdi. Eski (Türk) Şad'ın bir oğlu, titiz ifadeyle **Toharistan** diye bilinen bölgede Yagbu hanedanını kurup yönetti. Beylik sınırları içindeki diğer şefler (yöneticiler), muhtemelen, fırsatı yakalamışken yeni prenslikler kurmayı düşünenler, *Yagbu* hanedanlığını hami (koruyucu) olarak kabul ettiler. Ancak Yagbu'nun hükümranlılığı/hamiliği, esasında biçimsel ve nominal (isimsel) olmaktan öte bir şey değildi.¹¹²

Çinli kaynakların bildirdiğine göre, Çin hükümeti, 661'de Hotan ve Pers arasındaki toprakları biçimsel bakımdan kendisine kattıktan sonra, söz konusu beylikleri 16 yerel hükümet şeklinde ve kendi hâkimiyeti altında yeniden örgütlemek istedi. Ama Tibetlilerin Orta Asya'daki ilerleyişini büyük bir tehlike olarak gören ve bu ilerlemeyi durdurmak için büyük çaba sarf eden Çin hükümetinin bu girişimi başarısızlığa uğradı.¹¹³ Türklerin, hükümranlılık altındaki topraklara müdahalesi, askeri yöneticilerin tayini ve vergi almakla sınırlandıysa da, Çin hükümetinin müdahalesi diplomatik manevralardan başka bir şey değildi. Dolayısıyla prenslikler, Toharistan Yagbularının kâğıt üzerindeki hükümranlılığını/hamiliğini kabul etmek suretiyle büyük oranda bağımsız beylikler halinde yaşayabilecek önlemler aldılar.¹¹⁴

Toharistan'ın o tarihte ne olduğunu tam anlamıyla belirlemek güç olmakla birlikte *Toharistan beyliği*, diğer beylikler arasında en merkezi konuma sahip olanıydı. Prof. **Gibb**, Toharistan adının, Arap kayıtlarında kötü anlamlandırmalarla dolu oluşuna ve özensiz biçimde kullanılışına dikkatimizi çekiyor. **Barthold**, Toharistan'ın iki anlamda kullanıldığını belirtiyor: *İlki* ve dar anlamda olanı; Belh'in doğusu, Badahşan'ın batısı ile Ceyhun ırmağının güneyini içine alan mıntıkadır. *İkincisi* ve geniş düzlem-

¹¹² **Watters**, *Yuan Chwang*, I, 75-6, 106-9; **Gibb**, *Arab Conquests*, s. 8.

¹¹³ **Chavannes**, *Documents*, 214, 278.

¹¹⁴ *Ibid.*, 263, 264, 287, 299.

de olanı ise; Ceyhun ırmağının iki yakasını kapsayacak biçimde kullanılır.¹¹⁵

Çin kaynakları, **Barthold**'un geniş tanımından daha geniş bir belirlemeye giderler. **Yuan Chwang**, Tu-hou-lo/Tohara'dan söz ederken; bu bölgeyi, *Tsung-ling*'in doğusuna, Pers arazisinin batısına, Hindukuş dağlarının güneyine ve Demir Kapı'nın kuzeyine uzatır. Ceyhun ırmağı, bölgenin ortasından geçerek doğudan batıya akar.¹¹⁶ “Murğab nehrinin direkt doğusuna düşen toprakların hepsi, Arap fetihleri sırasında Toharistan'ın bir parçası olarak görülüyordu” diyen **Belazuri**'nin Toharistan kelimesini aynı anlamda kullandığını görürüz.¹¹⁷

Toharistan (Tuharistan) ve *Tohara* hakkındaki pek çok araştırmaya rağmen, tatmin edici bir sonuç alınabilmiş değil.¹¹⁸ *Tuhara* halkının hangi kökenden geldiği meselesi bu makalenin konusu olmamakla birlikte, bu topluluğun çok eski zamanlarda bölgeye göç etmiş *İrani halklardan* olduğu görülüyor. Arap istilaları zamanında Tohara halkı, bölgede yerleşik kavimlerin bir parçasını oluşturuyordu. **Gibb**'in de yerinde gözlemlediği üzere, Çin yıllıklarında ticari girişimcilikleri ve yatırımlarıyla tanınıyorlardı.¹¹⁹ Buradan yola çıkarak, aynı adla tanınan Toharistan beyliğinin sınırlarını belirlemek gerekirse şöyle denebilir: Belh'in doğusu ve Badahşan'ın batısıyla Ceyhun'un güneyi arasındaki bölge. Bu belirleme, Arap istilası sırasında *Yagbu Toharistanı* olarak bilinen ve “vâsi” konumunda olan prenslik tanımıyla çelişir.

Toharistan beylikleri arasında, çeşitli *Eftalit prensliklerinin* önemli bir konumu bulunuyordu. Fakat, işin zor yanı bunların yer ve sayılarını belirlemektir. **Nizek Tarhan**'ın son faaliyetleri-

¹¹⁵ **Gibb**, *Arab Conquests*, 8; **Barthold**, *Encyclopaedia of Islam*, Article ‘Tukharistan’.

¹¹⁶ **Watters**, *Yuan Chwang*, Ol, 102.

¹¹⁷ **Belazuri**, *Fütuh...*, 406.

¹¹⁸ **W.M. McGovern**'in *Early Empires of Central Asia* adlı eserinin Dahia ve Tachari hakkındaki mükemmel notlarına bakınız, s. 479-483.

¹¹⁹ **Gibb**, *Arab Conquests*, 2.

nin de kanıtladığı gibi, Badgis'in bir Eftalit prensliği, en azından onun bir parçası olduğu kesindir. Badgis isminin Herat ve Buşanc ile birlikte anılması (veya her ikisiyle birleşmiş gibi gösterilmesi), bu prensliğin hatırı sayılır bir büyüklükte olduğunun delili sayılmalıdır. **Nizek Tarhan**, (Arap komutanı) **Kuteybe bin Müslim** ile barış imzaladığında, sadece Badgis için geçerli olan koşullar öne sürdü.¹²⁰ Bu da Herat, Buşanc ve Badgis illerinden daha fazla bir araziye kapsayan prenslikler olduğu yönünde bir düşünceye yol açabilir. Şöyle bir gerekçe öne sürülebilir: Anılan barış anlaşması, Eftalitlerin gücünün azalıp sadece Badgis'le sınırlı bir prenslik derekesine düşmesinden sonra hayata geçmişti. Fakat, Arap egemenliğine çeşitli derecelerde boyun eğen sayısız prensliklerden söz edilmesi pek muhtemeldir.

İbn Xurdadbih'in yazıp sıraladığı Horasan ve Doğu hükümdarlarının unvanlarına ait listelerden yola çıkarsak¹²¹ şu sonuca varabiliriz: Nesa prensi (Cüzcan Yahudiyesi) *Abraz* unvanını; Ğaristan prensi *Baraz-Bandeh*; Herat, Buşanc ve Badgis prensi ise *Barazan* unvanını kullanıyordu.¹²² Eftalitler tarafından basılan bazı sikkelerin MS 7. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu belirlendi. Sikkelere *BRZ* sözcüğü kazılmıştı.¹²³ O halde, "*Baraz* ve *Abraz*, Eftalit prenslerinin unvanıdır ve *Baraz-bandeh* ise *Baraz* lakaplı prenslere bağımlı daha alt bir unvanı simgeler.¹²⁴ *Barazan* sözcüğü, (Farsçada) *baraz*'ın çoğuludur demek pekâlâ mümkündür.

Nesa prensliğinin (Yahudiye) ise, Cüzcan bölgesindeki çeşitli şehirler etrafında oluşmuş çok sayıda prenslikten biri olması muhtemeldir ki; **Cüzcan-Xuda**, en kudretli prensleri olup, en üst yetkiyi elinde bulunduruyordu.¹²⁵ Herat, Buşanc ve Badgis böl-

¹²⁰ Taberi, II, 1184-5.

¹²¹ İbn Xurdadbih, *el Mesalik...*, 39.

¹²² Marquart, *Eransahr*, 67.

¹²³ İbn Xurdadbih, *el Mesalik...*, 40.

¹²⁴ Ghirshman, *Les Chionites-Hephtalites*, 23.

¹²⁵ İbn Xurdadbih, *el Mesalik...*, 39.

gesinde birçok prenslik olmalı ki; bunlardan her biri *Baraz* unvanını taşıyordu. Sonradan ortada görünen **Nizek Tarhan**, Arap istilasına karşı direnişiyle ön plana çıkan bir Eftalit prensidir.

Ğaristan, daha kudretli bir *Baraz*'a bağlı daha zayıf bir prens yönetimindeydi ki, bu prensin, Cüzcan'da ikamet ediyor olması lazım gelir. Buradan hareketle; "Cüzcan'ı da içine alacak biçimde Belh'in batısından güneye uzanan, Murğab nehrinin yukarı havzasından Merv-i Rûz'un güneyinden Ğaristan'a ulaşan; genişleyerek Herat nehri orta havzasına dek yayılan alanların hepsinde birçok Eftalit prensliği bulunuyordu" denilebilir. Bu prenslikler, Toharistan Yagbusu'na lafzen (ismen) bağlı olmalarına rağmen, kendi prensleri tarafından yönetiliyordu.

Özellikle Çin yıllıklarından alınan, zaman zaman Arap kaynaklarınca derlenip aşağıda sergilenen bilgiler ışığında, geriye kalan prensliklerin şöyle bir listesi çıkarılabilir:

* Akrun'u da içine alan Şuman. Çin kaynaklarına göre, Şuman prensi *Türk* kökenliydi.¹²⁶

* Toharistan'ın kuzeybatısına düşen Surhab vadisinde **Al Qumid** (Karatekin) ki, bunun da prensi Türk kökenliydi.¹²⁷

* **el Huttal**. Arap kaynakları, bölge prensinin *el Sabal* olarak çağrıldığını belirtiyor.¹²⁸

* Bağlan, Hulm, Simincan ve başkent Warwaliz'i de kapsayan Toharistan.

* Badahşan.

* Kuwadiyan.

* Wahan/Wakhan.

* Taliqan/Talakan/Talekan.

* Çağaniyan.

Son beş prensliğin her biri bağımsız bir prens tarafından yönetiliyor olmasına rağmen, Toharistan'la sıkı ilişki içinde olduğu görülüyor.¹²⁹ (Çinli gezginci hacı) **Yuan Chwang**, 644 yılında

¹²⁶ **Chavannes**, *Documents*, 275.

¹²⁷ *Ibid.*, 278.

¹²⁸ **İbn Xurdadbih**, *el Mesalik...*, 39; **Taberi**, II, 1224.

¹²⁹ **Watters**, *Yuan Chwang*, II, 2707.

Hindistan dönüşünde, Türk kökenli bir *Houh hükümdar* ya da prensinden söz eder. Bu hükümdar, Demir Kapı'nın güneyindeki küçük hükümetleri yönetiyordu.¹³⁰ Anılan prenslik beylerinin, Toharistan ile bir çeşit askeri savunma ittifakı yapmış olmaları mümkündür. Olguya, MS 710 sonlarına doğru **Türk Şad**'ın divan kayıtlarında işaret edilmiştir.¹³¹ **Türk Şad**, Prof. Gibb'in de belirttiği üzere, Çağaniyan hükümdarı (Çağan Huda/Çağan Xuda) olup, bizzat *Yagbu* değildir.¹³²

* Wakhan'ın kuzeyine kadar Şuğnan. Halkı göçebe topluluklar olup, Wakhan yoluyla Tibet'e giden tüccarlara baskınlarıyla ünlüydü.¹³³

* **Tirmiz Şah** yönetimindeki Tirmiz bölgesi.¹³⁴

* Ceyhun'un batı yakasına kadar olan Amul bölgesi.¹³⁵ Buradaki iki beylik, aslında sağlam kalelerden yapılmış iki şehirden ibaret olup; Ceyhun ırmağı geçişindeki ana ticaret yolunu kontrol ediyordu.

* Hindukuş kuzeyindeki Bamyān. Prensini adı **Şir-i Bamyān**¹³⁶ (*Bamyān Arslanı*) lakabını taşıyordu. Bu prenslik, Toharistan Yagbuluğunun himayesi altındaki toprakların güney ucundaydı.

Başşehir Gazne¹³⁷ ile birlikte Zabulistan/el Rukhac'da **Zunbil**¹³⁸ veya **Rubtil**¹³⁹ adlı bir hükümdar bulunuyordu ki, Çin kayıtlarında Yagbu himayesinde olduğu yazılıdır.¹⁴⁰ Kayıtlara geç-

¹³⁰ Ibid., 270-1.

¹³¹ Taberi, II. 1224.

¹³² Gibb, *Arab Conquests*, 9.

¹³³ Chavannes, *Documents*, 163.

¹³⁴ Taberi, II, 1147.

¹³⁵ Marquart, *Eransahr*, 310-311.

¹³⁶ İbn Xurdadbih, *el Mesalik...*, 39.

¹³⁷ Marquart, *Eransahr*, 250-287-9.

¹³⁸ M. Bahar, *Tarih-i Sistan* (Tehran 1314 A.H), 92n.2.

¹³⁹ İbn Xurdadbih, *el Mesalik...*, 39. Yazar; Sicistan, el Ruhhaç ve Bilad-ül Dawar hükümdarını Rubtil diye adlandırıyor.

¹⁴⁰ Chavannes, *Documents*, 291.

mesine rağmen, bunun sadece bir abartı olması da mümkündür. Özellikle konunun MS 718 yılındaki gelişmelerin seyri içinde anıldığına bakarsak, durumun böyle olması imkânsızdır. Arapların Batı Sicistan içlerine ilerleyip akınlarını yoğunlaştırdıkları bir devirde dahi, hükümdar, bağımsızlığını titizlikle koruyor ve bunu sürdürmeye devam ediyordu.

Toharistan prenslikleri hakkında belirtilenlere ek olarak, Çinli kaynaklarda adları verilmemiş başka beyliklerin de olması ihtimal dâhilindedir.¹⁴¹ Fakat, bunlar, küçük beylikler ya da büyük beyliklerin bir parçası olmalıdırlar.

Öyle görünüyor ki, Belh şehri, erken dönemlerde büyük bir öneme sahip değildi veya Arap tarihçileriyle coğrafyacılardan sonradan ona atfettikleri önemden daha düşük bir konumdaydı.¹⁴² Çinli hacı **Yuan Chwang**, 630 yılında Hindistan'a giderken, Belh nüfusunun çok az ve şehrin Qunduz'un bir parçasını olduğunu yazıyor.¹⁴³ Belh'in yerine Warwaliz kenti hükümet konağı idi ve askeri bakımdan, Belh'i savunmaktan daha kolay bir mekâna sahipti Warwaliz.

Toharistan beyliklerindeki halk kitleleri İrani kökenli olup; çok eskiden göçebe kabilelerin göç dalgaları sonucunda buraya yerleşmişlerdi. Eski Yunan Baktria uygarlığının bulunduğu bölgelere yerleştiklerinde, aşamalı biçimde asimile oldular ve çeşitli isimlerle (*Toharalar*, *Kuşanlar*, *Eftalitler* diye) adlandırıldılar. Kuşan imparatorluğu yönetiminde, *Budizm* egemen din idi ve İslam'la yer değiştirene kadar bu konumunu sürdürdü. Çünkü Eftalitler, bölgeye en son gelen topluluk idiler; asimilasyon onları tümüyle eritip yok etmedi, özellikle de Eftalitlerden kimi topluluklar Cüzcan, Herat ve Badgis'in verimli kırsal arazilerinde yerleşmişlerdi. Bu topluluklar, fetih döneminde Araplara hayli güçlük çıkardılar.¹⁴⁴

¹⁴¹ **Watters**, *Yuan Chwang*. II, 267-274.

¹⁴² **Yakubi**, *el Buldan*, 287.

¹⁴³ **Watters**, *Yuan Chwang*, I, 108-9.

¹⁴⁴ **Gibb**, *Arab Conquests*. 14n.6.

Tüm bu küçük prensliklerle siyasi kuruluşların, Sasani hükümlanlığındaki prensliklerden farklı olduğu kesindir. Belki de bu küçük prensler, silah ve askerlerinin sayesinde kendi iradelelerini halka dayatan savaş ağalarından başka bir şey değillerdi. Kuşkusuz, onca ayrı hükümet konağı ve ordunun yol açtığı harcamaların ağır yükünü halk çekiyordu. Dolayısıyla bu halk, mevcut durumun değişmesi konusunda hayli umutsuzdu. Bu tür koşullar ile bölgenin parçalanmışlığı, Arap istilacılarının işini kolaylaştırıcı bir etkendi.

SOĞD HALKI

Demir Kapı'dan kuzeye gidildikçe, bölge Zerefşan ırmağının verimli tarım alanlarına açılır. Ceyhun ile Zerefşan vadileri arasındaki büyük farklara rağmen, Soğdluların siyasi parçalanmışlığının da Demir Kapı'nın güneyindekine benzediği görülüyor. Soğd ülkesi, bağımsız birçok küçük prensliğe bölünmüş olup; her birinin ayrı prensi bulunuyordu ve bütün prensler, Çin kayıtlarında **Şao-wu** diye bilinen bir kabileye aittiler. Bunlar, eski Yunan şehir devletlerine benzeyen bir çeşit “*gevşek konfederasyon*” çatısı oluşturmuşlardı.¹⁴⁵

605-611 arasında, Şao-wu kabilesi mensubu olan ve Soğdiya-na'nın ana kenti Semerkant'ı yöneten hükümdar, Türk kraliyet (hakanlık) ailesinden bir prensesle evlendi.¹⁴⁶ Politika veya tamahkârlık dışında bir eylem olmasına rağmen evlilik, hükümdarın Batı Türklerinin uyruğuna geçmesiyle sonuçlandı. Şao-wu sülalesinin kökeni belli değildir. Fakat 6 veya 7 yüzyıllık yönetimleri boyunca, bu sülaleden gelen prenslerin hepsi kendilerini İranlılarla özdeşleştirmişlerdi. Toharistan beyliklerinin beylerinin tersine, bu prenslerin yetkileri, *dihqan* (zadegân/mütegalibe) ve zengin tüccarların kudret ve azametiyle sınırlandırılmıştı. Gibb'in de fikir verdiği üzere, “*hükümdarlık/krallık*” gerçek bir monarşiden ziyade, oligarşi sistemi içinde üst makamı simgeliyordu.¹⁴⁷

Soğdlular, harika ticari girişimci ve yatırımcı idiler; Çin ile ipek ticaretiyle çok yakından ilgileniyorlardı. Bu nedenle Semer-

¹⁴⁵ Ibid.,5.

¹⁴⁶ Chavannes, *Documents*, 6.

¹⁴⁷ Gibb, *Arab Conquests*, 6.

kant, Baykent ve Kiş şehirlerinde ticari merkezler kurmuş; Batı ile Doğu arasında arabulucu gibi faaliyet göstermişlerdi. *Suq-u Soğd* (Soğd Pazarı) Merv şehrindeki en eski mahallelerden birinin adıydı.¹⁴⁸ Anılan şehirlerin halkı, ülkede çapında olduğu gibi, Sasani dominyonlarından göçenlerle takviye edilmiş İranlı unsurlardandı. **Gibb**, Baykent'teki tüccar ailelerin Kuşan kökeninden gelmesi ihtimali olabileceğini belirterek, bu genellemede bir istisna yapıyor. Semerkant halkının tümünün birden Zerdüştî inancına mensup olmama ihtimali var; fakat, Çinli hacı **Yuan Chwang**'ın zamanında Budist olmadıkları kesindir. Bununla birlikte, Soğdlular arasında **Hıristiyanlık ve Manilik**, uzun yıllar **Zerdüştilik** ile yan yana yaşadı.¹⁴⁹

Sasani imparatorluğunun doğu topraklarında kendi idaresini ve hükümranlığını kurabilmek gayesiyle hareket eden Araplar, yaklaşık yüzyıl süreyle İran kökenli bu halk(lar)la mücadele etti durdu. *İrani kökenli bu halklar, Arap kaynaklarında yanlış biçimde Türk olarak anılıyorlar*. Doğrusu Türkler, Araplara karşı yerli halkın yardımına Türgiş iktidarı sırasında yani MS 716'da gelebildiler;¹⁵⁰ 20 yıldan fazla süren bir direnişe rağmen *Türkler*, 737'de nihai olarak dağıldılar.¹⁵¹

¹⁴⁸ **Ibn Xurdadbi**, *Ibid*, 178; **İbn-ül Esir**, *el Lubab* (Cairo 1357), I, 37.

¹⁴⁹ **Watters**, *Yuan Chawang*, I, 95.

¹⁵⁰ **Chavannes**, *Documents*, 284-285.

¹⁵¹ Burada tartışılan konu **M.A. Shaban**'ın *The Abbasid Revolution* (Cambridge 1970) adlı eserinde ayrıntılandırılmıştır.

V. BÖLÜM

TÜRKLER VE HORASAN

A) YANLIŞ TARİH TEZLERİ

Türkler ne zamandan beri Horasan'da bulunuyorlardı? Sasani ve İslam imparatorluklarının kesin sınıf bölünmelerine dayalı bir sistem üzerinde kurdukları devletler sayesinde hükmettikleri Horasan'da, Türkler var mıydı, yok muydu? Varsalar, hangi toplumsal aşamadaydılar; yoksalar, nereden gelip bölgeye nasıl ege-men oldular?

Türk Tarih Tezi, Turancılık, Türk-İslam Sentezi çerçevesinde düşünenleri bir kenara bırakın; Arap-İslam sentezcisi, Emevilik üzerinden Arap milliyetçiliği, dolayısıyla Fars düşmanlığı yapan **Mahmud Şakir** gibilerinin şu iddiası doğru mu? “Esasen Horasan halkı *Fars* asıllı değildi; bilakis Türk idi ve bilindiği üzere merkezi de Merv idi. Burası günümüzde Rusların elinde bulunmaktadır. Afganistan'ın kuzeyini, İran'ın kuzeydoğusunu ve Türkmen illerini kapsayan Horasan'ın bugün de halkının çoğunu *Türkler* oluşturmaktadır. Eskiden bu bölgede her ne kadar Farslardan bazı cemaatler ve buraları fetheden Araplardan bazı kitleler bulunuyor idiyse de, *bölgenin asıl halkı Türklerdi*. Abbasilik davasının Horasan'la ilişkisi, bu devletin zihinlerimizde hep Farslarla irtibatlı olarak yerleşmiş bulunması, Horasan halkının

Farslardan ibaret olduğu kanaat ve tasavvuruna bizi daima sevk etmiştir...”¹⁵²

Güya bilimsel takılan yazarın hatası, kitabının adından başlıyor: *Hız. Âdem’den Bugüne İslam Tarihi*. İnanç noktasından değil, tarih bilimi açısından sormak gerek: Hız. Âdem peygamber miydi? Değildi; olmadığı gibi, muhtemelen ilkel komünal toplumların bireyi olarak soyut düşünce aşamasına ulaşamadığından, “*Tanrı, Rab, Allah*” diye bir fikri de yoktu. Hadi, Âdem’in peygamber olduğunu varsaysak bile İslam ile ne ilgisi var? Nereden, nasıl ve niçin Müslüman oluyor bu Âdem? Bu anlamda, bırakın peygamber olmayı; sıradan “*dindar, inanan, mümin*” bile sayılamaz.

Fars düşmanı, Arap milliyetçisi yazarın şu iddiaları da yanlıştır: “Horasan halkı, eskiden beri Fars asıllı değil Türk kökenlidir. Abbasilerin Horasan’la ilişkileri, bura halkının Farslardan ibaret olduğu kanaatini doğurmuştur.” Hâlbuki Horasan halkı geçmişte Türk değildi; *Türkik* unsurlar bile sonradan yaklaşık 700-800’lü yıllarda bölgede boy gösterdiler. Günümüz Horasan’ında bazı *Türkler/Türkmenler* yaşamakla birlikte, halkı çeşitli etnik kökene (Fars, Kürt, Beluci, Peştun, Türk, Türkmen, Özbek) sahip insanlardan oluşur. Abbasilerin Horasan’la bağları, Farslar üzerinden değil; bu halkın da içinde olduğu tüm Arap olmayan Nabati, Süryani, İranlı, Kürt, Türk, Beluci, Peştun, Soğdlu, Harezmli gibi *mevali* diye bilinen kavimlerle bazı Yemenli kabileler aracılığıyla gerçekleşmiştir.

Türk Tarih Tezi yandaşlarının biraz da Arap-İslam sentezine karşı oluşları nedeniyle, Abbasi-Horasan halkı bağlantısından yola çıkarak, “Horasan öz be öz Türk’tür; **Ebu Müslim Horasanî** de büyük Türk komutandır” demeleri bundandır. Aslında Turancılar, Türk Tarih Tezi yandaşları ve Türk-İslam Sentezcileriyle, Fars düşmanlığıyla malûl Arap-İslam sentezcileri ve Arap milliyetçileri arasında bu noktada bir görüş birliği bulunuyor.

O halde, asıl soruya dönelim; bütün bunlar neden?

Türklerin tarihi konusunda uzman **Halil Berktaş**’a başvuralım: “Toplumumuzdaki büyük ideolojik mücadelelerin şu veya

¹⁵² Mahmud Şakir, *Hız. Âdem’den Bugüne İslam Tarihi*, c. 3. s. 447, çev. Ferit Aydın, Kahraman yay., 1993, İstanbul.

bu kanadının tavırlarını yansıtan her türlü savın, toplumsal bilimlerin diğer kollarından daha çok, Tarih alanında ve İlkçağ-Ortaçağ tarihimizde yoğunlaşmasının sebebi nedir? Kanımca bunun ardında, Türkiye'nin henüz burjuva-demokratik devrimini tamamlamamış bir ülke olması yatıyor...

Bugün, tarihin devrimlerle ilerlemediği, her şeyin kendiliğinden ve tedricen geliştiği, ya da kapitalizmin kategorilerinin ezelden beri mevcut olduğu gibi burjuva ideolojisi kökenli çarpıtmalar Batı tarihçiliğine hâlâ yansıyor da önemli bir feodalizmin yüceltilmesi cereyanı görülmüyor. Ortaçağ düzeninin, sınıfların karşılıklı yardımlaşması ve tamamlayıcılığına dayalı organik bir uyum sergilediği yolundaki geçmiş özlemcisi fikirler her milletin tarihçilerinin kendi kavminin öncüllerini yüceltmeleri ve böylece saf İngiliz, saf Fransız, saf Alman kurumsal soykütüklerinin inşası böyle bir feodalizm öncesi kabilesel aşamanın cengâverlik destanlarından türetilen ırki üstünlük iddiaları ve benzerleri gelişmiş kapitalist ülkelerin ciddi tarih yazınından büyük ölçüde dışlanmıştır.

Kendilerini Marksist sayınlara ya da saymasınlar öndegelen İngiliz ortaçağ tarihçilerinin temel teorik önermeleri yerli yerindedir. Karanlık çağlarda Cermen kabile toplumunun dar bir askeri aristokrasi ile geniş bir bağımlı köylüler kitlesine ayrıştığını, barbar krallıklarından organize feodal devlete bu sınıflaşma ile geçildiğini; manor ekonomisi çerçevesinde köylülerin artı ürününe senyörlerin el koyduğunu, buna karşılık ilkel kolektivizmden kalma köy komünü anılarının ve davranış biçimlerinin lordların, beylerin tahakkümüne belli sınırlamalar getirdiğini, geleneklerin gücünün sömürü oranlarını uzun süreler boyunca görece durağan kıldığını, aristokrasi ile serfler arasındaki mücadelenin rant biçimlerinin evriminde ilerici bir rol oynadığını, köylü isyanlarının feodal toplumun ayrılmaz parçasını oluşturduğunu, aralarındaki ikincil çelişmelere karşın *hakim sınıfın dini, dinci ve din dışı kanatlarının bu isyanlara karşı genelde el ele verdiğini...* üç aşağı beş yukarı bilir ve söyler..."¹⁵³

¹⁵³ Halil Berktaş, *Türkiye Tarihi*, c.1: *Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, s. 36-37.

a) Saltanatçı-Ümmetçi Tarihten Milli Tarihe

Berktaş devam ediyor: “Osmanlı İmparatorluğunun uzun yüzyılları boyunca bizde biricik tarih anlayışı, *saltanatçı-ümmetçi feodal tarih* anlayışıydı. Bütün kapitalizm-öncesi düzenlerin ‘aydın’ları gibi *Osmanlı uleması* da, doğrudan doğruya İmparatorluğun askeri denilen hâkim sınıfına mensuptu, yani kaderini sarayın kaderinden koparması olanaksız, bir maaşlı görevliler grubuydu. Bunların içinden çıkan vakanivüsler, ‘*Nizam-ı Âlem*’in korunmasından başka görüş tanımıyorlardı. Özgül koşulların, görece güçlü merkeziyeti doğurduğu bir Ortaçağ toplumunda, bu sınıf tutumu, her olaya yalnızca devlet açısından bakmaya, tarihin bütününe hanedanın yüceliği ve meşruiyetinin öyküsüne indirgemeye yol açıyordu. Geniş alanları yüzyıllar boyunca yöneten büyük imparatorluklar (Çin, Mısır, Bizans, İran), diğer kapitalizm öncesi siyasi organizmalara kıyasla daha katı, değişmeye karşı daha dirençli ideolojiler oluşturur. Böyle düşünsel üstyapılar, görece ayrıntılandırılmış kozmogonilerinin (evren şemalarının) merkezine, kendilerinin üstünlüğü ve benzersizliğine çok kuvvetli bir inancı yerleştirip, bunu iman ile payandalarlar.

Ortaçağ Türk devletinin, ‘*Dasıtan-ı Tarih-i âli Osman*’ın da kumaşı, dinsel dogmatizmden dokunmuştu. Artı-ürünün piyasadışı zor yoluyla ele geçirdiği üretim ilişkilerinin kutsanmasında, tayin edici rolü din oynadığından, Osmanlı vakanüvislerine göre İslam tarihi hakkında İslamiyetin kendi yorumu gerçektir ve meseleye başka türlü bakmak düşünülemezdi bile. Ulemanın, tarihi akışın sebep ve sonuçlarını ilahi kudrete atfetmeleri, işte bundandı. İslami ideoloji, çok-kavimli imparatorluğun öyle dikey ve yatay yapıştırıcısıydı ve Osmanlı Türkleri, İslam Kültürüyle öylesine bütünleşmişlerdi ki, Türklerin İslamiyet-öncesi geçmişi, Asyai kökenleri ve geçmişleri, kolektif hafızadan silinmişti...

Türk tarihyazıcılığına, yöntem açısından, en koyu dini idealizme dayandırılmış bir basit menkıbeciliğin; içerikte, İslam tarihinde bir ‘bahis’ olarak Osmanlı sülalesinin savunusunun hükmettiği 1800’lerde, emperyalist Batı’nın oryantalizmi (şarkiyat-

çılığı) ise ‘*Eurocentrism*’ (Avrupa-merkezcilik) ile esaslı surette malûldü. Bu yaklaşım, ‘hasta adam’ Türkiye ile birlikte Türklerin tarihini de sömürgeleştirmeye yönelikti. Oryantalizm, bir bütün olarak İslam tarihine ‘*Binbir Gece Masalı*’ havası içinde bakıyor; onu, belli belirsiz bir nostaljinin konusu, egzotik (yabancı), olağanüstü ve çağdışı bir olay olarak görüyordu. İslamiyet içinde Türklerin özel tarihi pek bilinmiyordu.

20. yüzyıl başı Oryantalizminin bir dalı durumundaki Türkolojiye göre, 11. yüzyılda İslam uygarlığı alanına girmelerinden önce Türkler, her türlü uygarlık başlangıcından yoksun, sadece savaşçı ve yıkıcı bir güç idiler. Bu fatihler, Bağdat’ı almalarından sonra ortaya çıkan Türk İslam devletlerine, kendilerinden hiçbir şey katmamışlardı: Söz konusu siyasi kuruluşlar, uygarlık namına gerçekleştirdikleri her şeyi, İran-İslam geleneğine borçluydular. Bu kadar geri, tipik hayati faaliyeti bu denli yağma savaşçılığından ibaret bir kavim, Osmanlı imparatorluğunu da, zapt ettiği yerlerin Müslüman olmayan nüfusundan yararlanarak ve bütünüyle Bizans kurumlarını taklit etmek yoluyla kurmuş olmalıydı...

Feodal ve sömürgeci tarih anlayışlarına alternatif, materyalist (maddeci) bir tarih yazıcılığının başlangıçlarını; 19. yüzyılın ortalarından itibaren zigzaglı bir yükseliş gösteren burjuva milliyetçiliğimiz, ancak 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yarattı. 1904 ilkbaharında yayınlanan ‘*Üç Tarz-ı Siyaset*’ makalesiyle, ‘*etnik unsur*’ kavramına dayalı bir Türk milleti ve milli devleti fikrini ilk defa ortaya attığı kabul edilen **Yusuf Akçura**, örneğin, Türklerin tarihine yeni bakışın da babasıydı...

Milliyetçi tarihçiliğimizin bilinçli temsilcisi olarak **Fuat Köprülü**, oryantalist ve feodalist tezlere tepki içinde araştırmalarını Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu sorunsalı üzerinde yoğunlaştırmış; sırf ‘*dört yüz çadırılık bir aşiret*’ maddi temelinden ‘*cihangirane bir devlet*’ çıkarılamayacağı, Bizans kurumlarının taklit edilmesinin de böyle bir sıçrayışa yeterli olamayacağı hissi, onu, çeşitli kademelerde tekrarlanan bir ‘daha önceleri ne vardı.., daha daha önceleri ne vardı?’ sorgulaması aracılığıyla, klanların başlangıcına kadar gerilere dayanan bir eklemlenmenin bütün uğraklarını gözden geçirmeye sevk etmiştir. **Köprülü**’nün yaklaşımının püf noktası, Osmanlı tarihinin ‘*ancak*

umumi Türk tarihinin çerçevesi içinde, yani sair Anadolu Beylikleri ile beraber ve Anadolu Selçuklu tarihinin bir devamı gibi telakki ve tetkik olunursa’ anlaşılabilir. Buradaki ilk yenilik, kritik halka olarak, 1930’larda hâlâ fazla bilinmeyen Anadolu Selçuklularının alınmasında yatıyordu...’’¹⁵⁴

b) Milliyetçi Tarihten İrkçi Tarih Anlayışına

Berktaş, Türk tarih tezlerindeki ırkçı anlayışların kökenini irdeliyor: “**Taner Timur**’un da hatırlattığı gibi, 19. yüzyılda Batı, Osmanlı toplumunun hemen bütün güçleri üzerinde, sadece ekonomik ve siyasi bir üstünlüğe değil, aynı zamanda ideolojik ve kültürel bir hegemonyaya sahipti. Bu baskı, Türk milliyetçiliğinin teorik kaynakları bakımından da geçerliydi. 19. yüzyıl antropolojisindeki ırkçı damardan esinlenen Batı Türkolojisi, Orta Asya Türklerine ‘*yönetici millet*’, ‘*asker millet*’, ‘*ordu-millet*’ gibi karakteristikler yüklemiş; bunları tarih dışı bir tarzda kalıplaştırıp, değişmez bir etnik tabiat içinde gizemlileştirmiş ve Osmanlı devletinin kişiliğinde çağdaş Türklere yansıtıyordu. 19. yüzyıl Türk milliyetçiliği, karışık bir gelişme içinde bu etiketleri kısmen benimsedi ve yeni doğan ulusa biçtiği kimliğe kattı...

Henüz Osmanlı İmparatorluğunun bağrındaki Türkçülük ve hatta onun görece geç dönem türü olan *İttihatçı Türkçülüğü*, bu lekeleri daha belirgin bir biçimde taşımaktaydı: Osmanlı devletinin olmadığı bir dünyayı düşünemiyor, dolayısıyla ‘*devletimizin bekası*’ saplantısını kaldırıp atamıyor, cumhuriyetçi bir demokrasiye ulaşamıyor, kâh ‘*ittihad-ı anâsır*’ formüllerinden ve kâh *Pan-Türkizmden* medet umuyor, sonuncu ülkü doğrultusunda Alman emperyalizmine alet olabiliyordu. Milliyetçiliğin bu yönleri, o kısıtlayıcı imparatorluk perspektifini toptan değiştirmekle Osmanlılıktan ve Osmanlıcılıktan esaslı bir ayrılışı simgeleyen, Kemalizm’in 1930’ların başlarına kadarki ilk döneminde, oldukça törpülendi: Yeni devlet, Misak-ı Milli tarafından, Anadolu ve Doğu

¹⁵⁴ age., s.38-42.

Trakya ile sınırlıydı; bizzat Mustafa Kemal, Turancılığı mahkûm etti; Türk Ocaklarının ‘dış Türkler’ ile ilgilenmesi yasaklandı...

Sömürgeci Batı ile imparatorlukçu yerli hâkim sınıflardan devralınmış zihni yapıların ektiği devletçilik, üstünlük iddiaları ve ırkçılık tohumları, *Kemalist Cumhuriyetin milli gururuna özel bir şekilde yansdı*. Osmanlıya karşı devrim yapılırken, Osmanlı, elbette bu yeni milli gururun malzemesi olarak kullanılamazdı; tam tersine, yukarıda anlattığımız gibi, o sırada güçlü bir Osmanlı düşmanlığı rüzgârı esiyordu ve esmek zorundaydı. Dolayısıyla Türk Devriminin önderleri, kendi devletlerine, Türklerin Osmanlı-öncesi, hatta İslamiyet-öncesi tarihlerinde, Orta Asya başlangıçlarında dayanaklar aradılar. Burada iki çelişmeli yön birbirine karıştı. Bir yandan, genç aydınların kendi zamanlarının serflerini kurtarmaya çalıştıkları 19. yüzyıl Almanya’sının bazı tarihçilerinin, ülkelerinin feodal aşamasını atlayıp daha gerilere dönerek barbarlığını yüceltmeleri, Töton kabile demokrasisinin ilkel eşitliğinde kendi demokratlıklarına bir temel bulmaya çalışmaları gibi, Kemalistler de Türk kabile demokrasisini yer yer modern Cumhuriyetin bir habercisi olarak aldılar ki bu, bir bakıma gerilikle övünmek demektir. Diğer yandan, o kabilesel düzlemde, ilkel demokrasi kavramıyla bağdaşması olanaksız bir ‘devlet geleneği’ keşfetmeye çalıştılar...

1920’lerde bu, henüz tarihin Jakobence bir çarpıtılmasıydı; keza, Orta Asya’da ‘*devlet üstüne devlet*’ kurmuşluk iddiaları da ilk başlarda anti-emperyalist ve anti-feodal endişelerden kaynaklanıyor, bizatihi devletin değil o ‘devlet’leri kuran toplumun yüceltilmesini amaçlıyordu... Çin, Sümer, Akat, Elam, Mısır, Asur, Hitit, Aka ve Girit uygarlıklarının Türkler tarafından kurulduğu, en azından onlardan kuvvetle etkilendiği yolundaki ima, o yılların bütün diğer önemli programatik metinlerinde açık ve ayrıntılı bir biçimde savunulmuş, Milli Eğitim Bakanlığı aracılığıyla ilköğretim ve ortaöğretim kitaplarına kuvvetle hâkim olmuştur; günümüzde bile ilkokuldan liseye çıktıkça yumuşatılan, tevil edilmeye çalışılan bir tarzda da olsa sürüyor... (Türk Tarih Tezi), ‘*kültür*’ ve ‘*uygarlık*’ kavramlarını birbirine karıştırıyor; bu yüzden, MÖ 7000-5000 yıllarında Orta Asya’da yüksek bir ‘*uygarlık*’ ve hemen ardından ‘*uygarlık taşıyıcısı*’ Türkik bir göç varsa-

yıyor; böylece uygarlığın, büyük nehir vadilerindeki doğal sula-
malı tarımın yarattığı görece yüksek artı-ürün, yerleşik zanaatlar
ve meta üretimi temelinde Mezopotamya, Mısır, Çin ve Hindis-
tan'daki gerçek doğuşlarını, birkaç bin yıl geriye ve anılan ko-
şulların henüz gerçekleşmediği bir coğrafyaya taşıyor; ister Hi-
titler gibi karadan (Kafkasya'dan?) geldikleri sanılsın, ister Frig-
ler gibi '*Deniz Kavimleri*' arasında yer alsın, Anadolu'nun ilkçağ
halklarını '*Orta Asya kökenli*' giderek kurdukları uygarlıkları da
göçleri öncesinde mevcut ve '*Türklere ait*' gösteriyor..."¹⁵⁵

c) Irkçı Anlayıştan Türk-İslam Sentezine

Berktaş, tarih anlayışındaki Türk milliyetçiliği ile ırkçılığın
tikanma noktasını saptadıktan sonra, adım adım Türk-İslam sen-
tezi anlayışının nasıl egemen olduğunun analizini yapıyor:

"... Akademik-profesyonel tarihçiliğimizi de içeren geniş bir
sağ kanat tarihçiliğine, nesnellik değil *gizemcilik* (mystification)
ve *kara cahillik* (obscurantism) hâkim oluyor. Çünkü her türlü
teoriyi 'tarih felsefesi' yönünde sapma ilân edip, kendilerinin
teoriyle çarpıtılmamış, 'önyargısız' gerçeği aradıklarını sananla-
rın da teorileri vardır aslında. (Bu sağ kanat tarihçiliği), tarihe bir
'*mesel*' olarak bakıyor; Türklerin eski tarihini bugüne ilişkin
kendi sınıfsal değer yargılarının bir 'gerekçesi' gibi okumaya
kalkışıyor; bunun için **Koçi Bey**, tutumuyla, geçinişi '*altın
çağ*'lar keşfetmek gözüyle tarıyorlar.

Türk Devrimi Osmanlıya karşı yapıldığından, yarım kalışı,
Osmanlıcılığın yeniden canlanışına yol açıyor; yakın kökleri
oralarda yatan Türk hâkim sınıfları için, bir zamanlar Osmanlı
devletinin kurumlaştırmış bulunduğu Ortaçağ ilişkileri ve üstya-
pılarının çözülüşünü yavaşlatmak, pratik ve elle tutulur amaç ha-
line gelince, bu '*altın çağlar*'ın birincisi ve en önemlisi 15. ve
16. yüzyılların '*Yükselme Devri*' oluyor ve sınıf mücadelesinin
(zaten tarihi, dehaların ve kahramanların yaptığı fikri için eşsiz

¹⁵⁵ age., s. 48-53.

bir uygulama alanına dönüştürülen Cumhuriyet döneminin kendisinden sonra) en çok oradan temizlemek hayati önemi kazanıyor. Bu yüzden, Kemalist türünden uzaklaşan milliyetçiliğimizin, çıkarları milli ve demokratik Cumhuriyet hamlesinin sürdürülmesine zıt zümrelerin baskısıyla materyalizmi terk edişinin en berrak ifadesini, ‘*her şeyimizin orijinalliği*’ saplantısını son kerteğe vardırان **Ömer Lütfi Barkan**’ın, ampirist, dar-hukukçu ve biçimci bir yaklaşımla geliştirilmesinde başrolü oynadığı, Kemalizm’in Aydınlanmacılığına oldukça ters bir Osmanlı hayranlığı; Metternich dönemi gericilerinin Alman feodalizmine tapınma tarzına paralel bir şekilde, yitirilmiş bir organik uyum alemi olarak hasretle anılan Osmanlı klasik düzeninin hiçbir tasnife uymayan mutlak benzersizliği ve Osmanlı devletinin sınıflar üstü tarih dışılığı teorisini meydana getirmektedir.

İmparatorluğun *biricikliği/tekçiliği* (uniqueness) hakkında eskiden beri var olan zihni yapıların -deyim yerindeyse- tozunu alan, parlatan ve tekrar ortaya süren bu merkezi iddiadan geriye gittikçe, karşımıza derece derece, ikincil önemdeki başka ‘*altın çağ*’larda çıkıyor. Fakat, bunların hepsi, artık Osmanlı devletinin yüceltilmesine tâbi kılınmıştır; bu eklemlenmenin, Türklerin tarihinin bütününe ilişkin, aşkın çerçevesini ise, ‘*Türk Tarih Tezi*’ değil ‘*Türk-İslam Sentezi*’ oluşturuyor. ‘*Türk-İslam Sentezi*’ görüşü, 1930’ların resmi ‘Tezi’ni yutmuş ve eritmiştir; çünkü *birincisi*, ‘Türk Tarih Tezi’nin ‘*Anayurttan* (Orta Asya’dan) *ilk göçler’in* ürünü saydığı ilkçağ Anadolu uygarlıklarından, Osmanlı Yükselme Devrinde odaklaşan bir anlayışa ulaşamaz. *İkincisi*, hangi kronolojiyle olursa olsun, İslam-öncesi Türkik-Orta Asya kültürleri, her ne kadar terminolojik zorlamalarla ‘devlet’leştirilmelerinden bir alt-tema düzeyinde vazgeçilmese de, reel ilkeliklerinden ötürü doludizgin bir devlet fetişizminin esas konusu olamazlar. *Üçüncüsü*, Kemalist Devrimin kapitalizm ile Ortaçağ arasında bir uzlaşmayla tıkanması, ideolojik planda, *din ile bağın değişik bir düzeyde yeniden kurulmasıyla ifade edilmiştir*. Türkiye gibi bir Müslüman Akdeniz ülkesinde, geniş kitleleri etkileyebilecek düşünce, saf bir ırkçılık değil, ancak din veya din ile ırkçılığın ağırlıklı bir karışımı olabilir. Dolayısıyla, İslamiyet-öncesine kıyasla dönemin vurgulanması gerekli ve mantıklıdır...

Eski tip Turancılığın değil, asıl bu anlayışın, yakın dönemin siyaset sahnesinde, çağdışı zümrelerin çıkarlarının özel muhafızlarını, ümmet ruhu, çıplak zor'un yüceltilmesi, ataerkillik, efsunlu bir dille fısıldanan 'büyükler'in ve 'töre'nin simgelediği hiyerarşiye kayıtsız şartsız itaat gibi feodal davranış normlarıyla cihazlandırarak örgütlemeye başrolü oynadığı; teröre ve mezhep kırımlarına girişme cüretinin, önemli ölçüde '*cihad*'dan ve '*şer*'i *icazet*'ten alındığı görülmüştür. 1930'ların başlarındaki özgün şekilleriyle 'Türk Tarih Tezi' ve Türk-İslam Sentezi' çizgilerinin karikatürleşmesi sonucu, genel sağcılaşıma havasında, tarihçilerimizden bazıları aşırı Orta Asyacılıkta yoğunlaşırken, daha çok halk hareketlerinin ve Sünnilikten ayrılmaları lanetleyen bir tassaşubunu benimseyip, adlarına sahip çıkmaya devam ettikleri Y. Akçura ve F. Köprülü'lerin eserlerinden, İslami bağınazlık ve her durumda saray taraftarlığı yönünde uzaklaşmışlar; böylece 1930'ların sonları ile 1940'larda, '*Şamancı Türkçüler*'/ '*İslamcılar*' bölünmeleri baş göstermiş, hatta örneğin 1402 Ankara Savaşı'nın nasıl yorumlanacağı etrafında, '*Timur'lular*' ile '*Bayezit'çiler*' arasında tartışmalar çıkmıştı.

Ancak Nazi ırkçılığının yenilgiye uğradığı, ABD-Demokrat Parti ortaklığının seçmen kitlesine daha fazla din kanalından seslenme ihtiyacı duyduğu İkinci Dünya Savaşı ertesinden başlayan bir gelişme içinde, bu akımlardan ikincisi (Türk-İslam Sentezi), tarihçilik düzleminde de diğerine üstünlük sağladı. Kuşkusuz bu, gerici milliyetçiliğin ırkçılık damarının tümüyle yok olmasına yol açmadı. '*Türk-İslam Sentezi*' görüşü, '*Türk Tarih Tezi*'ni -1985'te başlatılan yeni **Milli Tarih** ders kitapları yazımı seferberliğine kadar, Milli Eğitim Bakanlığı'nın ilk ve orta öğretim üzerindeki denetim alanı hariç- her yerde geriletirken, onun Orta Asya ırkçılığı yönünü kendi 'sentez'inin 'Türklük' ögesi olarak transfer etti ve sindirdi. Dolayısıyla 'Türk Tarih Tezi'nden kopan Orta Asya müfrezesi, ırkçılık bayrağını artık özerkçe değil, 'Türk-İslam' ordusunun birleşik komutası altında taşıyor...'156

156 age., s. 59-62.

B) ORTAASYA'DA TÜRK VARLIĞI

Berktaş'ın "Türk Tarih Tezi" ile "Türk-İslam Sentezi" sahiplerine yönelttiği bu eleştirileri özellikle uzun tuttuk ki; Türklerin Orta Asya ve Horasan'daki varlıklarına doğru bir yaklaşım gösterebilelim. Aksi takdirde, resmi tarih anlayışının dışına çıkamadığımız gibi, kendimizi şu kör noktalara çivileriz:

* Türkler, MÖ 7000-5000 yıllarında Orta Asya'da yüksek bir uygarlık kurmuş ve bunu başka diyarlara taşımışlardır.

* En azından MÖ 3. yüzyıla kadar gerilere giden, izlenebilecek bir "Orta Asya Türklüğü" vardır.

* Orta Asya göçebe kavimlerinin hepsi, aslında "Türktür"ler; saf ve üstün bir ırkı meydana getirmektedirler.

* Millet ve devlet bilinci, başından beri Türklerde vardır.

* Diğer halklarla karşılaştırıldığında, Türkler, devlet kurma konusunda üstün bir yetenek sahibidirler.

* Türkler, en eski çağlardan beri hep devlet kurmuş ve Orta Asya'daki varlıkları boyunca devletli olmuş ve yaşamışlardır.

* Bu bakımdan Türkler, "efendi millet" olarak doğmuşlardır.

* Türkler, başından beri tek tanrıciydılar.

* Bu nedenle çok kolay Müslüman oldular. Hak dini İslam'ın kılıcı olarak büyük rol oynamışlardır.

Tüm bu iddialar doğru mudur? Günümüzde bazı çokbilmişlerin "*Özgün Türk İslamı*" söylemi veya Cumhurbaşkanı danışmanı da olmuş eski bakanlardan **Namık Kemal Zeybek**'in ağzından "*Yesevi İslamı*" diye bize yutturulmaya çalışılan şeyin aslı nedir? Ya da "*Alevilik de Sünnilik de, Türklere has bir Müslümanlıktır; ikisinin arasına ayırım koyanlar derslerini alacaklardır*" lafını tekrarlamaktan usanmayan, "*Yavuz Sultan ile Şah İsmail'i barıştırmaya*" kalkan DSP lideri **Ecevit** neye dayanarak

böyle söylüyordu? Kimlere mesaj veriyordu? Kürt ve Türk kökenli Alevileri hedef kitle seçen bu egemen sınıf temsilcilerinin tarih bilgisi mi kıttır, yoksa “resmi tez” çerçevesinde mi hareket ediyorlar? **Demirel**’in “Adriyatik’ten Çin’e kadar Türklük” meseli neye dayanıyor? “Aleviliğin Orta Asya kökenliliği” ve “öz be öz Türklüğü” menkıbesi nereden kaynaklanıyor?

Özet cevap: Tümü de gerici tarihçiliğin zaman zaman ırkçı, çoğunlukla “*Türk-İslamcı*” önermesidir bunlar.

Yüzyılımızın ikinci yarısında elde edilen verilerle karşılaştırıldığında bile, bu önermelerin gerçeklerle bağdaşır herhangi bir yanının olmadığı görülecektir.

Bir kere, “*Orta Asya’dan Balkanlara uzanan bir Türk milleti*” hiç olmamıştır.

Turancılarla şimdiki “Türk-İslam Sentezcileri”nin iddia ettiği gibi “*saf bir Türk ırkı*” Orta Asya’nın bilinen tarihinin ilk zamanlarında, kabilelerin birbirinden görece ayrı yaşaması beklenebilecek aşamasında bile kanıtlanamıyor. Çeşitli kavimler arasındaki sürekli ilişkiler, göçler, savaşlar, vb, nedeniyle, Asya steplerinin göçebe otlatıcı (pastoralist) halkları, ekonomik yaşantılarının ortaklığı zemininde, tarihlendirilemeyecek kadar erken bir insanlık şafağından itibaren, *değişik ırkların bir karışımını* oluştururlar.¹⁵⁷

“Örneğin, bugün Hun mezarlarından çıkan insan iskeletlerinin incelenmesi, *16 Türk Devleti* broşürünün “*süper Türk imparatorluklarının birincisi*” saydığı konfederasyonun yöneticisi durumundaki *Hun aristokratlarının büyük çoğunluğunun Moğol soyundan* geldiğini ortaya koyuyor. Bununla beraber, daha sonra “*Türk*” adıyla tarih sahnesinde görülecek kavimlerin ataları da Hun konfederasyonu içinde yer alıyordu. *Türkik diller konuşan kavimler*; yalnız Moğollarla değil, Ari ırktan, sarışın ve mavi gözlü kavimlerle, gene Ari ırktan İrani kavimlerle, Slavlarla, Ural-Altay kavimlerinden Samoyedler ve Tunguzlarla da habire karışmış ve kültür alışverişinde bulunmuşlardır. Nitekim bugün

¹⁵⁷ age., s.68. Ayrıca bkz; *The Cambridge History of Iran*, V, edited by J.A. Boyle, Cambridge University Press, 1968, London.

Türklerden sayılan *Kırgızlar*, *Ari ırktan gelen*, daha çok sarışın ve mavi gözlü bir halktırlar ve *Türkik bir dili sonradan konuşmaya başladıkları* bilinmektedir. Özbekler kümesi de, batıya göç eden Moğolların bir kısmının Batı Türkleri ile karışıp onların dilini benimsemeleriyle ortaya çıkmıştır. Diğer yandan, 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya akıp bu diyarın Türkiye diye anılmasına yol açacak *Sir-i Derya Oğuzları* dahi, tarihte ilk defa “*Türk*” adıyla tanınan Göktürkler ile akrabalığı olmakla beraber, farklı bir kavimdir.¹⁵⁸ Orta Asya'daki eski Türk toplumu üzerine araştırmalarıyla tanınan **Ümit Hassan**'ın vurguladığı gibi, Oğuzların, Orta Asya serüveni içerisinde zamanla Türklerden sayılmaya başlanmış olduğu düşünülmelidir.

Türkik göçebe dalgalarının sonuçları bakımından en önemlisiyle Maverünnehir'den İran'a, oradan Anadolu'ya ta 11. yüzyılda geçen *Oğuzlar* bile, ancak Küçük Asya'da birçok başka kavimle karıştıktan, apayrı bir tarih ve kültür içinde yoğrulduktan sonra 19. yüzyılın sonlarından itibaren *Türk* adıyla bir millet haline geldiler.”¹⁵⁹

Demek ki MÖ 1000 civarında, ilkçağ uygarlıklarının tunç alet ve silahlar kullanan, henüz parayı ve felsefeyi bilmeyen birinci neslinin artık büyük ölçüde miadını doldurmuş bulunduğu bir sırada, Avrasya steplerinin göçebe toplumları daha kendi tarihlerinin başındaydılar; ama kaderlerinde, sonraki iki bin yıl içinde bir yandan pek çok uygarlığın gelişimine son derece şiddetli müdahalelerde bulunmak, diğer yandan bu müdahaleler içinde kendilerini uygarlık platformuna çıkarmak vardı. *Türkler*, daha doğrusu *proto-Türkik* kümeler de, işte bu vahşi kırdaki bir yerde, kendilerine yer yapmamış olarak, dolayısıyla komşu uygarlıkların (Çin'in) kayıtlarında adları geçmeksizin, kabileler halinde dolaşıyor olmalıydılar.”¹⁶⁰

Gerici milliyetçiliğin önermelerinin aksine, Orta Asya'da Türk devletleri yok, ama *Türkler* içinde sınıflaşma vardır. *Kara-*

¹⁵⁸ age., s.69; *The Cambridge History...*

¹⁵⁹ age., s.72.

¹⁶⁰ age., s. 93; *The Cambridge History...*

hanlılar (MS 10-11. yüzyıl) muhtemelen devletler veya devlete çok yakındılar. Fakat Türklerin kurduğu gerçek ve tartışmasız devletler deyince, Büyük Selçukluları, Anadolu Selçuklularını ve Osmanlıları düşünmek gerekir. Daha öncesi, devletli topluma, feodal topluma geçebilmek için, sınıflara bölünmenin derinleşmesi yoluyla yapılan hazırlıktır.¹⁶¹

Öte yandan, zaman ilerledikçe ve mekân Maverâünnehir’e yaklaştıkça, üretici güçler temelinde kritik ilerlemeler ile bunların toplumsal sonuçları sıkı bir bağlantı içinde görülüyor. *Uygurların* 9. yüzyıldan sonraki Beş Balık-Turfan bölgesi (bugünkü Doğu Türkistan) yaşantıları, böylece, demir metalürjisine dayalı zanaatların gelişmesine, hattâ bu yüzden demirin dışsatımının yasaklanmasına, ticaretin canlanmasına ve belli bir şehirleşmeye tanık olmuştur. **Claude Cahen** gibi ciddi batılı tarihçilerin de “*İlk Türk-İslam devleti*” saydıkları Karahanlıların 932 yılında, yerleşik hayata ve tarıma geçişin ilerlediği Çu ırmağı havzasını ve bitişik bölgeleri kucaklaması, buralarda köylerin, kasabaların ve şehirlerin ortaya çıkmış olması, keza tipiktir. Dini üstyapıda, yerleşik hayata ve tarıma geçen unsurları önemli oranda içeren *Karluk ve Oğuzlar*, İslamiyet’i ilk kabul eden Türkik kavimlerini meydana getiriyorlar. Siyasi üstyapıda, 1156-1160’larda Karahanlı devletinin Karlukların tamamını askerlikten tecrit edip yerleşik hayata geçmeye zorladığı, bu yüzden kanlı mücadelelerin patlak verdiği, *İslam Ansiklopedisi*’nin ilgili maddesinde de anlatılıyor.

Kaşgârlı Mahmut’un *Divan-ı Lugat-il Türk*’ünde, Karahanlılarda “*aybitiği*” diye, askerler ile iaşelerinin ve benzeri hususların kaydedildiği bir defter tutulduğunu açıklıyor. Demek ki Karluk tabanının askerlikten tecrit edilmesi, özel bir silahlı “kamu gücü”nün teşkiliyle el ele yürümüştür. Kuşkusuz bütün bunlar, direnmesiz gerçekleşmiyor: *Karahanlı hâkim sınıfı Sünni İslam’a sarılırken, tabana Bâtınilik* sirayet ediyor ve Ulema, bunlara karşı devletten şiddetli tedbirler alınmasını istiyor. Aristokrazi ile toprağa iskânı istenen Karluk çoban halkı arasındaki çatışma, dini kisvelere bürünmeye başlıyor ve gene *İslam Ansiklo-*

¹⁶¹ age., s. 95.

pedisi bu mücadeleleri, “*devletin temelini sarsan ve sülaleyi yok olmaya sürükleyen sebep*” diye niteliyor.

Barbarlık ile uygarlık arasında uzunca bir temas döneminin etkileri, komşu İslam ülkeleriyle ticaret yaptıkları bilinen Sir-i Derya Oğuzları hakkında, **İdrisi**’nin “Oğuzların şehirleri çoktur” gözlemini yapmasını izlemekte. Bir diğer Arap tarihçisi, **Mesudi**, Oğuzları, muhtemelen Türkçe adlarıyla *bey*, *el* ve *gün* sınıflarına karşılık olmak üzere, “*el ali*” (*yüce, soylu*), *el evasıt*” (*orta tabaka, esnaf, zanaatkâr*) ve “*el esafil*” (*baldırı çıplaklar, en alttakiler*) diye ayırıyor... Ve bu sınıf mücadelesinin dini kılıpları, Sünni Oğuz aristokrasisi ile göçebe Oğuz kitlelerinden beslenen Bâtını mezhepleri arasındaki çelişmede bir kere daha tekrarlanıyor. **Tuğrul** ve **Çağrı** Beylerin kurduğu Büyük Selçuklu devleti, **Ümit Hassan**’ın da dikkati çektiği gibi, başından itibaren Sünni İslam’ın bağınaz savunucusu kesilecektir.¹⁶²

a) **Maveraünnehir ve Horasan’da Türkler**

Emevi halifeliği zamanında İslam devleti, 8. yüzyılın ilk çeyreğinde, Orta Asya kabileselliğinin batı uçlarındaki *Türkik* kümelerle yoğun temasa geçmiş ve şiddetli çarpışmalardan sonra, son tahlilde yeni dinin (İslam) bozkır aristokrasisinin sınıfsal-ideolojik ihtiyaçlarına cevap vermesi nedeniyle, kendi istikrarlı sınırlarının ötesinde bir Müslüman kuşak yaratabilmişti.¹⁶³

MS 8. yüzyıldan itibaren, Batı Türkistan’da tarımın ve yerleşik hayatın yayılması, İslamiyet’in kabul edilmesiyle el ele yürüdü. Toprağa giderek daha fazla sahiplik eden aristokrasi ve tüccarlar, komşu İslam devletinin hâkim sınıflarının ideolojisi olan Sünniliği benimsediler. Sir-i Derya Oğuzlarında, boylar şeklindeki kabile teşkilatlanması, 10. yüzyıl başlarında artık kan bağı-nı değil, aynı beye tâbi olan toplulukları ifade ediyordu. Toplum; yüksek, orta ve aşağı sınıflara ayrılmıştı. Kölelik önemsiz du-

¹⁶² age., s. 95-98.

¹⁶³ age., s. 104.

rumdaydı; esas sömürülen kitleyi, çoban halk meydana getiriyordu. Oğuz soyluları, kalabalık özel maiyetlere sahiptiler. Türk aristokrasisinin etrafında yavaş yavaş bir Sünni ulema zümresi toplandı. İslam dünyasındaki sınıf mücadeleleri, askeri demokrasiden devlete geçiş içinde bulunan göçebe ve yerleşik Türk topluluklarında da belirmeye başladı...

Gerek nüfus artışı ve otlakların daralması, gerek daha doğudan gelen kavimlerin baskısı, gerekse aristokratik önderliklerinin girişimi sonucu, Sir-i Derya Oğuzları 11. yüzyılın ortalarından itibaren dalgalar halinde Yakın Doğu'ya göç ettiler.

Fakat bu arada, Türk komutanlar, 9. yüzyıldan itibaren Arap-İran egemen sınıfları arasındaki kavgalara (merkezi devletin zayıflaması ve büyük *ikta* sahiplerinin görece bağımsız hareket etmelerinin yarattığı sınıfsal/siyasal çelişkilerin yol açtığı kavgalar) karışmaya başladılar. Türk aristokrat ve savaşçıları, İslam devletinin gerek merkezi, gerekse taşradaki kollarına hizmet arz ettiler. Bunlar, bozkırda pişmişliklerinden gelen askeri yetenekleriyle parladılar; Abbasilerin Emevileri devirmesinde rol oynadılar; İktaları (büyük toprak parçaları, beylikleri) sahiplendiler. Bu tür komutanlar aracılığıyla Türkler, hem İslam devletinin asıl alanı içinde sülaleler başlatma girişiminde bulundular, hem de o alanın yanı başında, böyle bir devşirme komutan soyuna dayanan Gazneli “*pretorien devlet*”ini 10. yüzyılda, kitlesel bir Türkik temele dayanan, bozkır aristokrasisinin içinden çıkma Karahanlılar siyasi heyeti ile aşağı yukarı aynı sıralarda yarattılar.¹⁶⁴

7. yüzyıldaki Arap istilasından sonra İslam devletinin kuruluşu gibi, Selçuklu devletinin İran'da (dolayısıyla Horasan'da) kurulması da, toprak üzerindeki “üstün haklar”ın istilacıların eline geçmesi, eski hâkim sınıflar ile ittifak ve kaynaşma, aşiretler halkının adım adım silahtan tecridi zemininde gerçekleşti.

Fethedilen ülke, eski bir İslam memleketi olduğundan ve Şeriat, (istila-öncesi) özel mülkiyeti koruduğundan, sınırlı alanlarda miri mülkiyet tesis edebilen Selçuklular, gerek bu devlet top-

¹⁶⁴ age., s. 104-111.

rağından, gerekse eski maliklerinin elindeki topraklar üzerindeki “*üstün vergi*” haklarından, Türkmen aşiret beylerine ikta dağıtmaya başladılar. Bununla beraber, iktalarına aşiretleriyle birlikte yerleşen, aşiretlerinin soyaçekimsel reisliği konumunu terk etmeyen beylerin sultan ile ilişkileri çok gevşekti. Onlar, kendilerini, neredeyse sultan ile eşit görüyor, aşiretlerinin gücünü elde tutmaktan vazgeçmiyorlardı.

Hâkimiyetlerini yaymak için halifelikle ve İslam diyarlarının eski, yerel hâkim sınıf unsurlarıyla birleşen Selçuklular, Karahanlılarda ve Sir-i Derya Oğuzlarında belirmiş bir saflaşmanın uzantısında, ***Sünniliği korumaya ve yaymaya giriştiler***. Devletin bütün imkânlarını ***Sünni ulemanın*** eline verdiler. Bâtını mezhep ve tarikatlara karşı, devlete ve halifelige hizmet edecek ideolojik, dayanaklar yaratmaya çalıştılar. **Melikşah**’ın son zamanları, Bahreyn ve Basra’daki Karmati hareketlerinin yanı sıra, Bâtını ayaklanmalarının canlanmasına da sahne oldu. “*Haşşaşin*” diye anılan İsmaili teşkilatı, Kazvin havalisindeki Alamut kalesini ve diğer bazı müstahkem mevkiileri ele geçirdi; merkezi devletin önde gelenlerine karşı suikastlar tertipledi. Eski Hürremi, Mazdaki, Karmati hareketlerinin bir devamı olarak görünen Bâtıniler; köylüler, göçebeler, yoksul zanaatkâr çırakları arasında taraftar buldular. Selçuklular ise, Bâtınilere karşı Yakın Doğu’nun bütün hâkim sınıf kesimleriyle ittifak yaptılar.¹⁶⁵

Başta Horasan olmak üzere Maverâünnehir ve tüm İran’a yayılan dini kisveli sınıf mücadeleleri, günümüzde Anadolu Aleviliği olarak anılan İslam dışı akımın zemin hazırlayıcısıdır. Ezilen mevali.(boyunduruk altındaki Arap olmayan halklar) ile Sünniliği benimsemeyen ve hatta hiç Müslüman olmayan farklı etnik, kabile ve topluluklardan insanların katıldıkları bu mücadeleleri sadece. Türk, sadece Acem, sadece Arap veya sadece Kürt olarak nitelemek tarih bilimine aykırıdır.

¹⁶⁵ age., s. 113-114. İsmaililer hakkında daha fazla bilgi için bkz., **Faik Bulut**, *Hasan Sabbah Gerçeği*.

b) Horasan'daki Türk Varlığının Analizi

Horasan'da Türk varlığının analizinden önce, genel bir çerçeve çizmemiz gerekiyor. Şöyle ki:

a) Türkler, devlet kurmakta diğer birçok kavme kıyasla oldukça geç kaldılar.

b) Türklerin Orta Asya'da meydana getirdikleri "heyet"lerin büyük kısmı, devlet değil, kabile federasyonları veya konfederasyonları idi; yani bir çeşit ön-devlet, devlet zeminini yaratan organizasyonlardı.

c) Türkler, 10-11. yüzyılların Karahanlılar-Büyük Selçuklular eşiğinde devlete, içlerindeki sınıflaşma ve sömürü "hazırlığı" sayesinde sıçradılar.¹⁶⁶

d) Sağcı, ırkçı ve Türk-İslam Sentezcilerinin öne sürdükleri, "*Orta Asya uygarlığın anayurdu*" görüşü tümünden safsatadır. Hâlbuki Orta Asya'nın tarihteki gerçek rolü; "*Son Buzul Çağı'nın bitimini izleyen dönemlerde, göçebe barbarlığın uzun süre tükenmeyen pınarı*" olmasında yatar.

e) MÖ 2500 civarında, yeryüzündeki ilk uygarlık alanları (Mısır'da Nil, Mezopotamya'da Fırat-Dicle, Hindistan'da İndus-Ganj, Çin'de Sarı Nehir vadileri gibi), henüz minicik adacıklardı; dört bir yanlarını çevreleyen barbarlık deniziyle kuşatılmışlardı. Fakat Mezopotamya, Hindistan, Çin uygarlık beşiklerinin birbirine doğru büyümesi ve birleşmesiyle, Asya'nın güney üçte birini uygarlık doldurdu. Böylece uygarlık kemeri, daha kuzeydeki ve iç bölgelerdeki göçebe otlatıcı barbarlık âlemini sıkıştırma; zaman içinde nüfusu artan o atlı göçebeler âleminin med dalgaları da, bir uygarlık genişlemesi değil, barbar kavimsel genişleme/patlama denemeleri olarak, (Çin gibi) yerleşik devletlerin sınırlarında çatlamaya başladı.

Bu patlamalar, kısmen uygarlık alanlarına taarruz, kısmen de uygarlıkların baskısından kaçış şeklini aldı. Ancak tarihin seyri içinde, ikinci eğilim önem kazandı. Burada, Çin'in ağırlığını gö-

¹⁶⁶ age., s. 87.

rüyoruz. Hun, Göktürk, Uygur ve Moğol aristokrat elitlerinin Çin karşısında bu kadar kompleksli olmaları, boşuna değildi. Göçebelerin öykülerinde Çin'in zenginlikler ve iğvalar, hileler ve tuzaklar diyarı olarak kapladığı yer, devletler arasındaki bir çelişmeyi değil, kandaş toplum ile uygar toplum, kandaşlık ile uygarlık arasındaki çelişmeyi yansıtır.¹⁶⁷

f) Her halükârda, bütün o Massagetlerin, Kimmerlerin, İskit/Sakaların, Sarmatların, Hunların, Sienpilerin, Toba/Tabgaçların, Juan-Juan/ Cücen/ Avarların, Kıtayların, Kırgızların, Tatarların, Moğolların, Göktürklerin, Uygurların, Türgiş/ Türkeşlerin, Oğuzların ve daha nicelerinin... atlı olmanın çevikleştirdiği oynak ilişkileri, ortalarda dönüp duran, alt alta üst üste boğuşan keşmekeşi, birbirlerine ve Çin'e (sınırına, duvarına) vurup vurup dağılmaları içinde, giderek doğudan batıya doğru bir yer değiştiriş, Avrupa Hunları'nda, Beş Balık-Turfan yöresine göçen Uygur boylarında, Sir-i Derya kıyılarında toplanan Oğuzlarda, tekrar tekrar gözlenebiliyor.¹⁶⁸

Yeri gelmişken belirtelim; anılan kavim ya da toplulukların tümünü Türk sayan ırkçı, milliyetçi anlayışlar yanlıştır. Büyük çoğunluğunun kökeni karmaşıktır. Bir kesimi Ari veya Hint-Avrupa boylarından, belli kesimi ise henüz Türk denilemeyecek ama "*proto-Türkik*" olarak adlandırılacak kavimlerinden oluşur.

g) Uzak Asya bozkırlarının uç noktalarından, özellikle Çin uygarlık duvarına çarpıp dalga dalga gelen bu barbar göçleri sırasında, her kavim kendisine göre daha batısında olanı; yani Massagetler İskitleri, İskitler Kimmerleri; Hunlar Batı Hunlarını; Batı Hunları, Slavları, Gotları ve Cermenleri kıpırdata kıpırdata ilerliyordu. Göçün iki anayolu vardı: I) Kuzey geçidinden; yani Ural dağları ile Hazer Denizi arasındaki 'Kavimler Kapısı'ndan Avrupa'ya gidenler ile Hunlar; II) Hazer Denizi güneyinden İran'a, Mezopotamya'ya ve Anadolu'ya ulaşacak olan Oğuzlar.¹⁶⁹

¹⁶⁷ age., s. 87-91.

¹⁶⁸ age., s. 91-92.

¹⁶⁹ age., s. 92.

Maveraünnehir ile Horasan; İran, Mezopotamya ve Anadolu'ya geçiş kapısı olduğuna göre, Türklerin Horasan'daki varlıkları nasıl izah edilebilir? Sorunun büyük bir kısmına, özellikle **Berktaş**'ın değerlendirmeleri yanıt veriyor. Geri kalanı ise şöyle özetlenebilir:

Bir: Sınıflaşmaya uğramış ve devlet kurma aşamasına gelmiş Türk toplulukları, özellikle *Oğuzlar/Selçuklular*, 11. yüzyılın ilk yarısında İran dünyasında boy gösterince, Perslerin köklü yerli kültür ve davranışları karşısında asimile olmakta güçlük çekmediler; Perslerin yerleşik despotik aygıtlarını, yönetim araç ve kurumlarını, toprak sömürü biçimlerini, ordu sistemini kendilerine uyarlamasını bildiler. İran geleneğindeki *tanrı-kral* motifini Sünni İslam'la sentezleyip, kabile kökenli reislik makamından kabileler üstü hanedanlığa yükselmesini bildiler.

Kabile töreleri bir yana bırakılıp, yerine *İslam Şeriatı* ile payandalanmış hükümdarlık/krallık yasalarının oturtulması, gerçekte İran ve Horasan tarihinin son 900 yıllık bir serüvenini oluşturur ki; bütün bu çağlar boyunca bölgede devrinler ve iktidar bunalımlarına yol açmıştır.¹⁷⁰

İki: Türk istilaları sırasında İran dünyası, Horasan, günümüz Afganistan'ı, Ceyhun ve Seyhun ırnaklarının havzalarını kapsayacak kadar genişti. Selçuklu yönetimi zamanında bu siyasi coğrafyada bir değişiklik olmamakla birlikte, 11. yüzyılın başlarında Doğu İran denince şu bölgeler akla gelirdi: Ceyhun nehrinin ötesi, Harezm, Maverâünnehir ve Fergana.¹⁷¹

Üç: Afganistan'ın doğusundaki halk, *Türkik* unsurlardan oluşuyordu. Bu topluluklardan *Oğuzlar* ve *Halac/Khalajlar*, otlatıcı göçebeler olarak, Kâbil ile Büst arasındaki yüksek yaylalarda yaşıyorlardı. Hicretin birinci yılının erken dönemlerinde (yaklaşık 600'lü yılların ikinci yarısında veya son çeyreğinde) İslam orduları Afganistan topraklarına ulaştıklarında, anılan iki toplulukla karşılaşmışlardı.

¹⁷⁰ *The Cambridge History of...*, s. 1-3.

¹⁷¹ *age.*, s. 3.

Dört: Türkik topluluk, küme veya kabilelerin; Gazneliler, Gurlar, Harezmşahlar devrinde *etnik* bir birlik arz ettikleri söylenebilir ki, bu da yaklaşık MS 1000’li yıllara tekabül eder,

Beş: Maverâünnehir ile Harezm bölgesine Türkik unsurların sızmaları da erken dönemde başlamıştır. Maverâünnehir ve hele Soğdiyana bölgesinin; sıradağlardan, akarsu havzalarından ve geniş otlaklardan oluşan arazi yapısı, burayı siyasi açıdan kırıl-gan ve istikrarsız kılmıştır. 7. ve 8. yüzyıllarda Araplarla İranlı-ların savaş alanına dönüşmüş; Batı Türklerinin kuzeyden akınla-rına şahit olmuştur. Arap istilasından korunmak isteyen yerel yö-neticiler, Türk savaşçıları sık sık yardıma çağırmışlardır. Bü-yük olasılıkla, yardıma çağrıldığı belirtilen *Türk* savaşçıları, Ma-verâünnehir kıyılarına yerleştirilmiş Türkler arasından askere alınan birliklerdir.¹⁷²

Altı: Türklerin hepsinin otlatıcı göçebe veya ormanda avcı kümeler olduğunu söylemek mümkün değildir. Moğolistan’daki Orhun ve Selenga vadileriyle Issık-Göl civarında yaşayanlar, ta-rımla uğraşan Türkik topluluklar olup, uzunca süre sakin bir ha-yat sürmüşlerdir. Harezm ve Maverâünnehir çevresindeki köy ve hatta kent halkı arasında Türki unsurlara rastlamak olasıdır. Ki-milerinin çiftçilikle uğraştıkları da söylenebilir.

Yedi: El İstahri(951)’nin yazdıklarına bakılırsa, Seyhun’un öte yakasıyla Karakum bozkırlarındaki Oğuzlar ile Karluklar, besledikleri hayvanları belli hayvan pazarlarına götürüyor ve sı-nır boylarında yerleşik bir hayat sürüyorlardı.

Sekiz: Harezm, Maverâünnehir ve Horasan bölgelerindeki İran kökenli hanedanlar yönetimi, 11. yüzyılın ilk çeyreğinde ku-rulmaya başlandı. Örneğin, *Buhara Samanileri*, bu mıntıkayla birlikte iki bölgeyi daha yönetmeye başladılar. İlk yönetici, Ab-basilerin Horasan valisinin yerel yöneticisi durumundayken; İkincisi, halifelige bağlı ama başına buyruk bir emir konumun-daydı. 10. yüzyılın son on yılında İrani kökenli Samaniler; Kara-hanlılar ve Gazneliler gibi Türk kökenli hükümdarların, peşi sı-ra saldırılarına maruz kaldılar.

¹⁷² age., s. 4.

Artık, ağırlıklı olarak “*Türk devletleri*” diyebileceğimiz yapıların Horasan’la ilişkilerine geçebiliriz:

Karahanlılar: *İlighanlar* olarak da bilinen *Karahanlılar*, büyük olasılıkla Ötüken’deki Uygur kabile konfederasyonunun yıkılmasından sonra, batıya doğru göçen Yagmalar ve Karlukların bir karışımı olup, *Karahanlı* ailesinin ilk saptanabilen hükümdarı **Bilge Kül Kadir Han**’dır. Onun zamanında Şaş (Taşkent) bölgesi halkı İslamiyet’i kabul etmiştir. İki oğlundan **Oğulcak Kadir Han** zamanında yeğeni **Satuk Buğra Han**, Karahanlılara sığınmış **Ebu Nasr** adlı Samani şehzadesi veya İslam Sufi vaizleri ile karşılaşması sonucunda, Müslümanlığı kabul etmiş; amcasıyla giriştiği taht kavgasını kazanmasından sonra da hâkim olduğu bölgelerde İslamiyet’i resmen ilan ederek, 840’da “*Türk-İslam*” devletini kurmuştur. Samanilerle Horasan ve Maverâünnehir üzerinde egemenlik mücadelesi veren Karahanlılar, **Satuk Buğra**’nın yerine geçen oğlu **Musa** döneminde, çoban halkın geleneksel inancı Şamanizmi 960 yılında yasakladı. Samanilerin çökmesinden sonra, Buhara ele geçirildi ve **Gazneli Mahmut** ile yapılan ittifak sonucu Samani devleti 1005’te ortadan kaldırıldı. Bundan sonra, Karahanlılarla Gazneliler arasında bölgede egemenlik mücadelesi başladı. Sonraki onyıllarda Doğu Karahanlı ve Batı Karahanlı diye ikiye bölünen devletin, Selçuklular ve Moğol kökenli Karahıtaylarla mücadelesine tanık oluyoruz. Karahanlı devleti, 1211 yılında tarihe karıştı.

Gazneliler: 955’te Samanoğullarının Herat valiliğine atanan **Alp Tekin**’in Mayıs 962’de Samanoğullarının hâkimiyetini tanımakla birlikte, ayrı bir devletin temellerini atmasıyla kuruldu. Ölümünden sonra, kölelerinden olup önemli görevlerde bulunan Türk kökenli **Sabuk Tekin** döneminde genişledi. Sabuk Tekin 997’de ölünce, **Gazneli Mahmut** diye bilinen büyük oğlu, kardeşi **İsmail**’i bertaraf ederek ertesi yıl tahta oturdu ve Bağdat’taki Abbasi halifesinden “sultan” ünvanını aldı. Mahmut’un 1030 yılında ölümü üzerine, **Mesut**, ağabeyi **Sultan Muhammed**’i devirerek tahta çıktı. Selçuklularla yapılan Dandanakan Savaşı’nda (1040) yenildi ve ertesi yıl öldürüldü. Gazneli Devleti, 1187’de Gur’lulara tutsak düşmesiyle ortadan kalktı.

Gazneli Mahmut, Samani valilerinin yönettiği Horasan'ı topraklarına katarak, 999'da bağımsızlığını ilan etti ve bunu Bağdat'taki Abbasi halifesine onaylattı. **Mahmut**, ömrünün son yıllarını Horasan ve Irak-ı Acem diye bilinen Huzistan/el Cibel bölgesinde geçirdi. Horasan'da halka kan kusturan Selçukluları ağır bir yenilgiye uğrattı; başta Rey olmak üzere birçok kenti zapt etti. Belh'e giderken yolda hastalanıp 1030 yılında öldü.

Selçuklulara ilişkin analizi başka bölümde yapmayı düşünmekle birlikte, her üç Türk devleti için şunu söyleyebiliriz: Öncelikle hükümdarlar, yani aristokrat sınıf ile ikta sahipleri Sünni İslam'ı benimsemekle kalmayıp; onun bağınaz bir mensubu oldular. Deyim yerindeyse “*Hak dini İslam'ın kılıcı*” rolünü oynayarak, ilk elde kendi tabanlarını oluşturan çoban halkın benimsediği Bâtını mezheplere, akımlara karşı amansız bir savaş yürüttüler. “*Şii yüzyılı*” içinde Horasan ve Maverâünnehir bölgesini boydan boya saran Şii ve tüm Bâtını (Babeki, Mazdaki, Hürremi, İsmaili, Kar-mati) akımların can düşmanı kesildiler. Kıyım üstüne kıyım yaparak, Horasan bölgesinde “*Sünniliğin zaferini*” ilan ettiler.

Gazne hükümdarı **Mahmut**'un, Şii Büveyhilere karşı mücadelesi; Hindistan'daki *İsmaili-Bâtını* yandaşları üzerine sefer düzenlemesi; merkezi Mısır'da bulunan *İsmaili* mezhebinden Fatımilerin destek arayışlarını karşılıksız bırakıp Abbasi halifeliğine arka çıkması; buna karşılık Abbasi devletinden, Karahanlılarla kendi aracılığıyla ilişki kurulmasını istemesi¹⁷³ buna örnek gösterilebilir.

On: Kaşgarlı Mahmut'un *Divan-i Lügat-il Türk* adlı eserinin hemen başındaki ibareler; bağınaz Sünni Türk aristokrat ve hükümdarlarının, hem çoban Türk kabile ve kavimleri, hem de diğer halklara karşı “*İslam'ın kılıcı*” rolüne nasıl soyunduklarının itirafıdır:

¹⁷³ Dr. Musfir bin Salim bin Aric el Ğamedî. “*Alakat-ül Karahaniyin bi Türkistan ve Bled-i Mevaraünnahr bildual-il İslamiye el Mücavire ve Devruhum fı Neşr'il İslam 992-1089* (Karahanlıların Türkistan, Maverâünnehir ve Komşu İslam Devletleriyle İlişkileri ve İslamı Yaymadaki Rollerini), *Mecellet-ü Camiat-ü Ümm-ül Qura*, Mekke, H. 1411.

“Ben, Yüce Allah’ın, devlet güneşini Türklerin burçlarında parlattığını, feleklerin (gezegenlerin) dairelerini onların üzerinde döndürmüş olduğunu; onlara Türk adı verdiğini ve yeryüzünde onları egemen kıldığını; çağının hükümdarı yaptığını, dünyadakilerin yönetim dizginlerini onların eline teslim ettiğini, onları herkese egemen kıldığını; onları Hakk ile güçlü kıldığını, onların yanlarında istediklerini elde edenleri Allah’ın yücelttiğini ve bu kimseleri, kötülerin şerrinden güvenli kıldığını görünce... Ben, Buhara’nın sözüne inanılır imamlarından birinden ve Nişaburlu bir başka âlimden kesinlikle duydum, her ikisi de senetleriyle (belgelerıyla) bildiriyorlardı ki, Peygamberimiz (SAV), kıyamet belirtilerinden ve karışıklıklardan ve Oğuz Türklerinden söz ederken buyurmuştur ki; **‘Türk dilini öğreniniz, çünkü onların egemenlikleri uzun sürecektir’...**”¹⁷⁴

Karahanlı (İlighanlı) hükümdarlarından **Ebu Mansur Arslan Han**’ın, Gazneli **Sultan Mahmut**’a gönderdiği mesaj, bu bakımdan açıklayıcıdır: “Senin (Bâtıniler ve putperestlere karşı gerçekleştirilen) Hind gazalarıyla, bizim de (Müslüman olmayan) Türklerle meşgul olmamız, birbirimizle mücadeleyi bırakmamız, hem Müslümanlar hem de İslamiyet yararınadır”¹⁷⁵

Onbir: Mavearünnehir ve Horasan’a 11. yüzyılda inen Türklerden Müslümanlığı kabul edenlerin (kılıç zoruyla veya ikna yoluyla) sayısı giderek artıyordu. Fakat, anılan iki bölge dışında kalan ve geniş anlamıyla Türkistan topraklarında yaşayan Şamanist, Budist, Maniheizt veya Hristiyan Türkler o kadar kalabalıktı ki, Müslümanların bunlara oranı denizde damla misali denecek kadar azdı. **Kaşgarlı Mahmut**’un yukarıdaki sözleri, biraz da kılıç zoruyla Müslümanlaştırma edebiyatının gerekçesini oluşturuyor. **Kaşgarlı Mahmut**’un şiir ve hikâyelerine bakılırsa; Uygurlar ve onlara ait Beş-Balık (Balığ), Can-balığı, Hoça, Yenibalığ ve Sülmi şehirleri halkı, en koyu kâfir (Eşedd-ül Kefer) sayılıyordu. Onlara dair Müslüman Türklerin gaza şiirlerinde şu

¹⁷⁴ Aktaran **Ümit Hassan**, “*Osmanlılık Öncesinde Türklerin Kültür Kökenlerine Bir Bakış*”, *Türkiye Tarihi: Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, c. 1, s. 324.

¹⁷⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 6, s. 242.

sözler geçer: “*Seller gibi aktık; şehirler üstüne vardık; puthanelerini yıktık, üzerlerine pisledik; Uygurlar tarafına giderek Minkling ilini basıp askerlerini biçtik...*”¹⁷⁶

Horasan ve Maverâünnehir’e inen Türkik kavimler, kabileler ve boyların çoban halkı, Sünniliği değil; belki de farkında olmaksızın sınıfsal bir tutum olarak Bâtıniliği seçtiklerinden; Horasan savaş alanı ve kriz bölgesi, daha doğrusu, “*devrim ocağı ve harekât üssü*” olma konumunu hep sürdürüyordu. Öte yandan, Horasan ve Maverâünnehir’in yerli halklarının genelde *İrani* (Fars, Beluci, Peştun, Kürt, Soğdlu, Çağani, vs) kökenli olduğu ve Türkleşmedikleri; tersine, Bâtını akımları benimseyerek, bir yerde kavmiyetçi dini bir zeminde “**Türk-İslam**” devletlerine karşı direndikleri, verilerle destekleniyor.

Oniki: Türk-İslam’ın iki keskin kılıcı Karahanlılar ile Gazneliler zamanında Horasan’da adeta ot bitmedi. İşgalcilerin bastığı her yer kurudu gitti, imar faaliyetleri ya hiç görülmedi ya da devde kulak kabilinden bir konumda kaldı. Gazneli tarihçi Utbi yazıyor: “Habire vergi toplamaktan başka hiçbir faaliyet yapılmaz oldu; kurak toprağın emdiğini emdi yöneticiler. (Halktan alınacak) yeni gelir kaynakları için girişimler başlatılırken, hiçbir yapıcı önlem alınmadı. Birkaç yıl sonra, gidip alınacak hiçbir şey kalmadı Horasan’da. Bir (dışının veya ineğin) memesine su serperseniz, ondan sütün katresini almanız veya yağın izine rastlamanız imkânsızdır...”¹⁷⁷

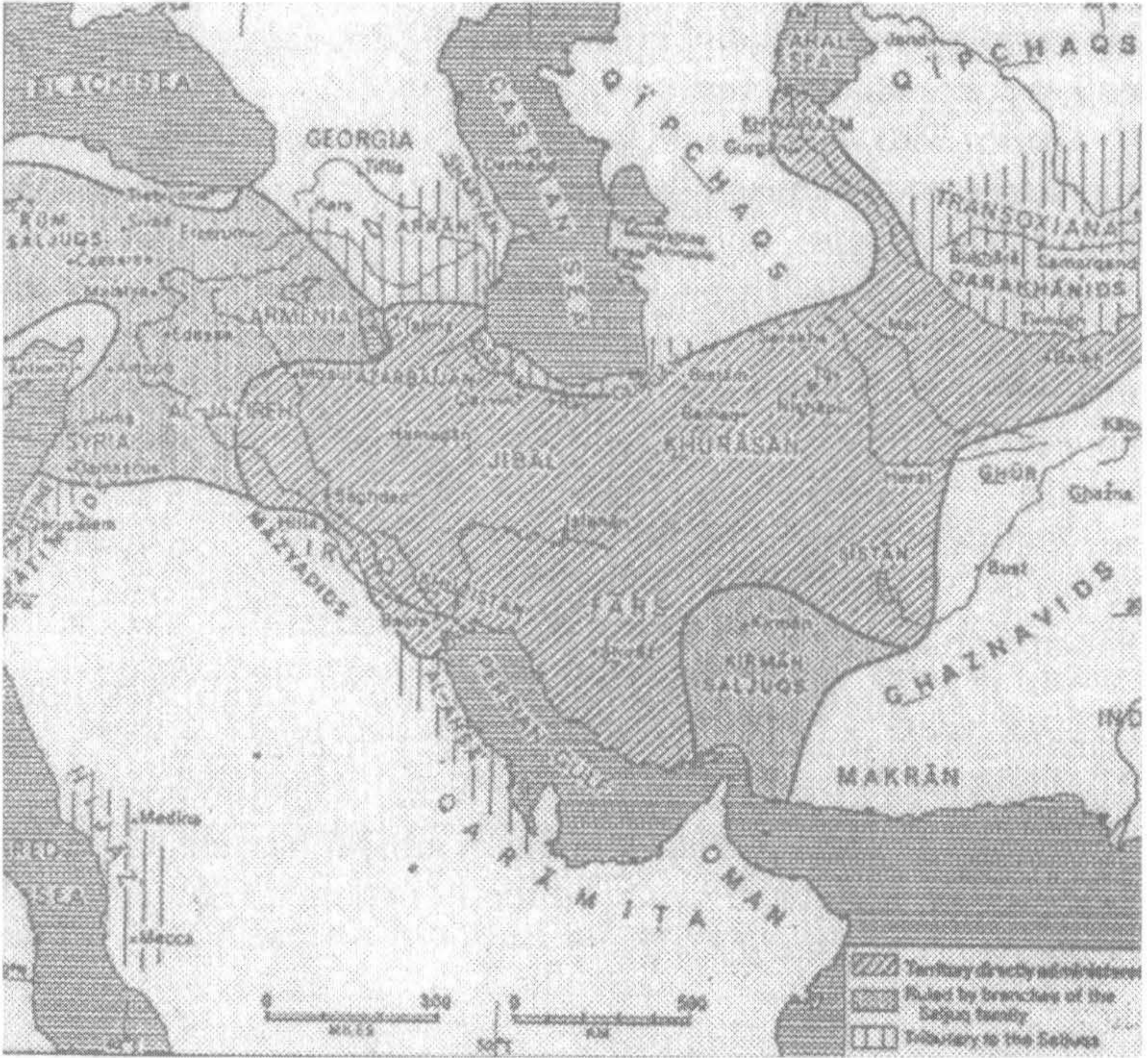
15. yüzyıl tarihçilerinden **Mirhond** (Mirkhwand), Selçuklu-Gazneli savaşlarından ötürü Horasan’daki Nişapur için şöyle yazar: “Bölge harap oldu. Tıpkı tertipli birinin saçlarının perişanlığı veya sevilen birinin mahzun gözleri gibiydi bu memleket. Nişapur diyarı, şu otlatici çoban sürüleri (Türkmen Oğuzlar) tarafından viraneye döndü...”¹⁷⁸

¹⁷⁶ **Kaşgarlı Mahmut**, *Divan-ı Lügat-ül Türk*, c. I. s. 103, 288, 362, 377’den aktaran *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi...*, s. 36.

¹⁷⁷ Utbi, *el Tarih el Yemini*, c. II, s. 158-159; Bosword, *Ghaznavid*, p.65, ff 86-89’dan aktaran *The Cambridge History of...*, s.14.

¹⁷⁸ **Mirhond**, *Ravdat-ül Safa*, IV, 102’den aktaran *The Cambridge History...*, s. 20.

Onüç: Anılan nedenlerle, boyunduruk altındaki Horasan halkı, hâkim sınıflar veya yabancı işgalciler arasındaki savaşlarda elverdiğince taraf tutmadı. Fillerin kapaşması sırasında ezilen karıncaların durumuna düşmekle birlikte; ehven-i şer (kötünün iyisi) kabilinden, *kendilerine görece daha yararlı olabilecek tarafa pasif destek verdi*. Mesela, bölgeye yıkımdan başka bir şey getirmeyen bağınaz Sünni Gazneli hükümdarlara hiç sıcak bakmazken; onlara kıyasla memlekette belli imar faaliyetlerine girişen, yerel kültürle birlikte İslam'ın gelişmesi için ortam hazırlayan Karahanlı hükümdarlarına karşı daha ılımlı bir tutum sergiledi.

Melik Şah (485 - 1092) Döneminde Selçuklu İmparatorluğu.

VI. BÖLÜM

HORASAN: DEVRİM VE İSYAN OCAĞI

A) NİÇİN HORASAN?

Emevi döneminde hızlanan Arap istilaları sonucunda, Horasan halkı; Arap kavmiyetçiliği ve İslam Şeriatı bağnazlığının, baş hedefi oldu: Kültürel değerleri tamamen altüst oldu; inançları baskı altına alındı veya yok edildi. Köylüler, ağır vergi yükleri (haraç, cizye, öşür) altında ezildiler. Hem ideolojik hem de iskân sömürgeciliği yoluyla Araplaştırma siyasetinin denekleri haline geldiler.

İslamiyet'i benimseyen aristokrat ve hanedanların kurdukları Türk-İslam devletleri (Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular vs), Bağdat merkezli halifeliğin talepleri doğrultusunda, “gazavat” adı verilen yağma ve talan savaşlarında başka inançlardan halkları imha etmek veya sürgüne göndermek; kendi tabanındakilerle çoban halkı tebalaştırmak, köylüleştirmek, silahsızlandırmak için “*Sünni İslam'ın kılıcı*” rolüne soyundular.

Kaşgarlı Mahmut, Müslüman Türklerin, putperest soydaşlarıyla (Türkik topluluklardan Uygurlardan başka ve Karluklara yakın Yagbular) çetin muharebelerini şiirsel bir dille ifade ediyor: “Begeç Aslan Tekin Gazi komutasındaki 40 bin kişilik Müslüman Türklerin ordusu, putperest veya Şamanist inançtan Türk

kökenli kavimlerin topladığı 700 bin kişilik orduyu iman gücüyle yenmiştir. Aslan Tekin, ‘Kâfir Basmilleri’ de bozguna uğratmıştır. Bu gazavatlar sırasında Müslüman Türk Komutan **Aslan Tekin** şöyle demiştir: ‘Tan atarken yürüyelim, Büdrec’in (kâfir Türklerin oluşturduğu ordunun komutanının) kanını isteyelim, Basmil beyini yıkalım; yiğitlere toplanmak gerek’...”¹⁷⁹

Horasan’ı yöneten yabancı işgalciler (Emeviler, Abbasiler) ile yerli işbirlikçileri (eski Sasani prens, emir ve beyleriyle toprak ağaları) ya da sonradan Müslüman olup, İslam imparatorluğu himayesinde yerel devletler kurmuş Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular arasındaki iktidar kavgaları, çıkar çatışmaları ve toprağın yeniden bölüşümüne ilişkin savaşların ardı arkası kesilmiyordu. Horasan, çatışan fillerin ve boğuşan kaplanların arenası gibiydi. Ceremesini ise boyunduruk altındaki halklar ile ezilen kitleler çekiyordu.

Horasan hakkında bir araştırma yapan İslami kesimden **Recep Uslu**’nun saptamaları, yazının akışı içinde değineceğimiz isyanları ele alan çeşitli analizlerle çakışıyor: “Emeviler, Horasan’a büyük önem veriyorlardı. Çünkü burası, ekonomik bakımdan her zaman iyi gelir getiren bir yer olduğu gibi, pek çok rejim muhalifi kişi ve grubun da toplandığı bir yerdi...

Valilerin Horasan halkıyla münasebetleri hakkında kaynaklarda net bilgiler yoktur. Ancak bazı olaylar, konuya ışık tutar mahiyettedir. Mesela, ele geçirilen bölge halkına aman verildikten sonra, onlara teslim olanlara zulmedilmesi, idarecilere güveni sarsan bir davranış olmuştur. Zaman zaman bu tür davranışlarda bulunmuş idarecilerin bölge halkına verdikleri sözlerinde durmamaları, *Mevali*’yi ve Horasan halkını çok etkilemiştir. Nitekim Semerkant isyanı, yine böyle bir karara karşı verilen bir tepkidir...

Valiler bölgeden topladıkları haraç, cizye ve elde ettikleri ganimetten Halife’nin hissesini gönderirlerdi. Ancak, onların mal hırsları da halkın gözünden düşmelerine sebebiyet veren davranışlardandı... Valiler, zaman zaman zimmetlerine para geçiriyor-

¹⁷⁹ **Kaşgarlı Mahmut**, *Divan-ül Lügat-ül Türk*, c. 1, s. 103, 288, 362, 377; c. II, s. 251’den aktaran *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 6, s. 36.

lardı. Bu çeşit itham ve davranışlar, Horasan valilerinin azledilme sebebi idi. Bir diğer sebep ise, valilerin halka zulmetmeleridir. Bu duruma uygun en belirgin örnek ise, **Harun el Reşid** döneminde vali olan **Ali bin İsa** ile oğlunun mal biriktirmek için halka zulmetmeleri gösterilebilir. Kendi aralarındaki ilişkiler de böyle kırıcı ve hırs doluydu.

Horasan'da hilafet mücadeleleri, **Abdullah bin Hazim**'in hâkimiyeti sırasında Horasan'da (yerleştirilmiş Arap) kabilelerin kavgaları, halkın yeni idarecilere karşı güven ve sevgisini kaybettirmişti... *Merzuban*, Sasaniler zamanında şehir valilerine verilen bir unvandı. Sasanilerin yıkılmasından sonra *merzûbanlar* konumlarını korumayı bilmiş, yeni efendileri olan Araplarla halk arasında iletişimi sağlayıcı bir vazife yüklenmişlerdir...¹⁸⁰

Çerçeveyi doğru çizen **Uslu**, Horasan'daki hoşnutsuzluk ve siyasi istikrarsızlığın, dolayısıyla buna tepki olarak meydana gelen isyan ve devrimlerin nedenini, İslam'ın ortodoks anlayışından ve onu payandalayan Şeriat'tan soyutlaması; olayları, sanki bireysel davranışlarmış gibi göstermesi yanlıştır. Mesela, valilerin bölge halkıyla ilişkilerine dair net kaynak aramakta; titiz araştırma için gerekli olan bu ayrıntının, aslında Horasan'daki Arap-İslam tahakkümüne kıyasla bir teferruat olduğunu vurgulamamaktadır.

Keza **Uslu**'nun, sık sık “şu valinin kötü davranışı, halkın ona güven ve sevgisini sarstı, kaybettirdi...” türünden ifadeler kullanması, sanki Horasan halkının istilacı Araplara karşı “bir sevgi besliyormuş; ama yerel idarecilerin ara sıra uyguladıkları bazı davranışları bu sevgi ve muhabbetin yitmesine yol açmış” gibi bir izlenim veriyor. Oysa meselenin özü esası şudur: İslam Şeriatı ile payandalanmış fetihçilik siyaseti, feodal sistemin olmazsa olmaz gereklerini yerine getiriyor. Yani kavimleri ve halkları boyunduruk altına aldıktan sonra, teba'laştırıyor; *Müslüman*, *zımmi* ve *mevali* diye daha alt sınıflara ayırıyor. Onları silahsızlandırdıktan sonra “*kılıç zoruyla haraç, cizye, öşür*” ödemeye mecbur ediyor. Ayrıca *merzuban*, görünüşte ve Arap-İslam idari meka-

¹⁸⁰ **Recep Uslu**, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 103-104.

nizması içinde istilacı Araplarla yerli halklar arasında iletişimi sağlamış ve aracı rolü oynamış olmakla birlikte; aslında, Arap sömürü ve hâkimiyetini pekiştirici bir rol üstlenmiştir. Mecusilerin reisi anlamına da gelen *merzubanlar* önünde secde edilmesi, bu kesimin Arap işgaline maruz kalan halklara boyun eğdirmede nasıl bir işlev gördüğünün önemli bir kanıtıdır.

Öte yandan, merkezi hükümete uzak olması bakımından; hemen her türlü muhalif gücün kaçıp sığındığı bir coğrafya idi Horasan. Geçmişten beri çeşitli inanç ve fikir akımlarının merkezi olması da Horasan bölgesini, hem ortodoks Sünni İslam'ı temsil eden merkezi devlet (Emevi ve Abbasi halifeliği) hem de yerel hükümetlere karşı siyasi, ideolojik ve askeri üs haline getirmişti. Ezilen Horasan halkı, hangi etnik kökenden gelirse gelsin, hangi sınıf veya zümreye mensup bulunursa bulunsun, hangi bahaneyle olursa olsun, merkezi devlete itiraz eden, ona başkaldırıp kılıç sallayan hemen her muhalif kesime destek vermiştir.

Türk araştırmacılardan **Ahmet Yaşar Ocak**, konuyu doğru tahlil etmektedir: “*Zendeka* ve *ilhad* hareketleri hiç şüphe yok ki, (her bakımdan Arap-İslam tahakkümüne karşı çıkan-FB) *Şuubiye* hareketiyle yakından ilgiliydi ve bu hareketlerin toplumsal tabanını da, belirtilen sebeplerle *Mevali* (Arap olmayan Müslümanlar-FB) oluşturuyordu. Hareketlerin, Emevilerin son zamanlarına rastlamış olmasının sebebi de budur. Yine bunun içindir ki, ilk *zendeka* hareketleri, bir yandan entelektüel çevrelerde teolojik, felsefi ve edebi görünümeler kazanırken; öte yandan toplumsal hareketler olarak belirdi. Bu hareketler özellikle *Mevali* arasında eski *Mani’ci*, *Bardesan’cı* ve *Marcion’cu* çevrelerden kaynaklanıyordu. Bu bakımdan, her ikisinin, ilk önce eski İran kültürünün hâkim olduğu çevrelerde olgunlaşıp su yüzüne çıkması bir tesadüf değildir. Çünkü hem eski ve büyük bir kültürün içinden geliyor olmaları, hem de nüfus bakımından öteki zümrelerden daha kalabalık bir kitleyi temsil etmeleri itibarıyla, Fars kökenlilerin *Mevali* tabakası içinde önemli payı işgal ettiklerini söylemek gerekir...

Zendeka hareketleri, esasen, özellikleri itibarıyla zaten sosyal tepki niteliği taşıyan *Mazdekizm* ve *Maniheizm* gibi dinlere men-

sup oldukları halde, görünürde Müslümanlaşmış bu Fars kökenli *Mevali* kesiminin yeni dine (İslam'a) ve onun temsilcilerine karşı, dolaylı yoldan yürüttükleri gizli ve sürekli bir mücadele olarak yahut Mevali tabakası içindeki eski inançlarına bağlı kesim ile hâkim Arap yönetici tabakası arasındaki, inanç görünümü, ama temelde sosyal olan kavgalar olarak algılanabilir... Bu tür hareketlerin bir kısmı, siyasi iktidarın bizzat kendisini değil ama temsil ettiği ideolojiyi protesto niteliği, bir kısmı da doğrudan doğruya siyasal düzeni hedef alan İhtilalci bir nitelik taşımaktadır. Bu toplumsal hareketlerin hem Emevi, hem Abbasi döneminde eski İran gelenek ve inançlarının hâlâ güçlü bir şekilde korunabildiği *Irak* ve *Horasan* gibi bölgelerde gelişme imkânını bulabilmesi, hiç de şaşırtıcı değildir. Burada dikkat edilip gözden kaçırılmaması gereken husus, Horasan'ın daha ziyade İhtilalci hareketlerin, Irak'ın ise entelektüel düşünce akımlarının beşiği olmasıdır... ”¹⁸¹

¹⁸¹ A. Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)*, s. 16-19.

B) İLK İSYANLAR

Horasan halkının saptayabildiğimiz ilk isyan hareketi, **Hız. Ali** zamanında olmuştur. Halife tarafından Horasan valisi olarak gönderilen **Ca'de**, Nişapur halkınca kovulmuştur.¹⁸² Ali, cizye ve haraç ödenmeyi reddeden halkın üzerine bir ordu göndermiş;¹⁸³ muhtemelen **Halid bin Kurra** komutasındaki bu ordu, çarpışmalardan sonra kısmen sükûneti sağlayabilmiştir.¹⁸⁴

Muaviye devrinde Badgis, Herat, Buşenc ve Belh halkı, Araplarla yaptıkları teslimiyet anlaşmalarına uymayıp isyan çıkarttı. İsyanı bastıran Arap ordusu, bölgeyi adeta yeniden fethetti. Fetihlerin tamamlanmasından hemen sonra, **Nizek Tarhan** adlı yerel bir hükümdar, eski İrani geleneklerini diriltmek gayesiyle, boyunduruk altındaki halklar adına başkaldırıp direnişe geçti.

Horasan dışındaki **Buhara Hatun**'un başkaldırısını (675-76) da iki etnik topluluğun (Arap-İran) kavgası olarak nitelemek mümkün.

Merkezi başka yerde olmakla birlikte, Horasan bölgesine sıçrayan iki isyandan söz edilebilir:

İlki, Muaviye ile çatışmasında dördüncü halife **Ali**'yi tutan ama çok geçmeden ona karşı çıkan *Harici* isyanıdır. *Ezrakiyye* (Ezarika), *Sufriyye*, *Bayhasiyye*, *İbadiyye* gibi kollara ayrılan Hariciler; İslam yönetimine karşı isyanlarında uzunca süre Nehrevan, Kûfe, el Cezire, Zağros dağları, Huzistan bölgelerini merkez üs olarak kullanmakla birlikte; mücadele alanlarını Kirman,

¹⁸² Uslu, age., s. 117 (**Belazuri**, *Fütuh-ül Buldan*, s. 399'dan aktarma).

¹⁸³ **Abdal Husain Zarrinkûh**, University of Tehran, *The Arab Conquest of Iran and its aftermath*, *The Cambridge History of Iran*, c.4, s.26.

¹⁸⁴ Uslu, age.

Taberistan, Sistan ve Horasan'a kadar genişlettiler. Özellikle Emevi yönetiminde **Yusuf bin Haccac**'ın Irak ve Horasan valisi yapıldığı 690'lar civarında Harici direnişi, Fars ülkesi-Kirman-Kûfe üçgeninde faaliyet gösterdi.

8. yüzyıldan itibaren, Haricilerin İran topraklarındaki etkin merkezi Sistan olmuştur.¹⁸⁵ Horasan valilerinden **Abdullah bin Hazim**, Ümeyyeoğulları ile Mervanoğulları arasında Emevi iktidarı için başlayan çatışmadan istifade ederek Mekke'de başkaldıran **İbn Zübeyr**'in tarafını tuttu. Onun adına Horasan'ı yönetmeye başladı. Öldürülünce yerine geçen oğlu **Musa**, 700'lerde birbirleriyle kavgalı kabile reisleri, yerel yöneticileri ve Kâbil tarafından gelen *Haricileri* çevresine toplamayı başardı. Sayısı 8000'e çıkmış bu kuvvet, merkezi yönetim tarafından bastırıldı ve **Musa**, 704'te yenildi.

Haris bin Süreyc, 728 yılında, Horasan valisi Eşres bin Abdullah ile birlikte hareket ediyordu. Valinin önce cizyeyi kaldırıp sonra yeniden uygulaması Semerkant ve Buhara halkınca protesto edilince, **Haris**, bu konuda halka destek verdi. Horasan valisi **Cüneyd bin Abdürrahim** 733'te ölünce, uzun süreden beri Arap kabileleri arasındaki kavgalardan istifade eden **Haris**; Cüzcan, Talekan, Faryab ve Merv-i Rûz'u ele geçirip Emevi iktidarını yöneten Mervanilere karşı harekete geçti. **Haris**, Kur'an ve Sünnete uyulması, mevali haklarının korunması taleplerini ileri sürdü. Kendisi için *Harici* denildiği gibi, onun *Mürchie* görüşüne yakın olduğunu ileri sürenler de vardır. **Haris**, Hz. Ali yandaşlarının yöntemine benzer bir propaganda üslubunu benimsemişti. Şiiler ondan yana olmamakla birlikte, Belh kentinde çevresine 60 bin adam toplanması¹⁸⁶ Arap boyunduruğu altındaki Horasan halkının, sömürgeci yönetime karşı kesin tavrını göstermesi bakımından önemlidir.

¹⁸⁵ C. E. Bosworth, *Iran and Islam*, s. 47.

¹⁸⁶ Uslu, s. 121-123 (Vloten, s. 42; Welhausen, *Arap Devleti*, s. 220'den alıntı). Ayrıca, C.E. Bosworth'un editörlüğünü yaptığı *Iran and Islam* (s. 46) adlı incelemede, **Haris bin Süreyc**'in Harici olduğuna işaret ediliyor.

Haris'in üzerine gönderilen Ezz kabilesi reisi **Cüneyd bin Ali el Kirmani**, 736'da, Haris'in kabilesi Benu Berz ve Tağlebileri kılıçtan geçirdi; Arap-mevali demeden çoluk çocuk, esir ettiği herkesi Belh pazarında sattı. **Haris**, Gaib İmam Mehdi'nin ortaya çıkış haberini simgeleyen *Siyah Bayrağı* Toharistan'da ortaya çıkardı. Sonradan vali olan **Nasr bin Seyyar**, üzerine kuvvet gönderdiyse de **Haris**'in başarıları 745-746'ya kadar sürdü.¹⁸⁷

Vali **Nasr**'a muhalif olan Yemenli Hz. Ali yandaşları, **el Kirmani**'yi kendilerine emir seçtiler. El Kirmani ile arasındaki mücadelede **Haris**, *Abbasi* taraftarı olduğunu ilan etti. Arap kabilelerinden bir kısmı Haris'i, diğerleri **el Kirmani**'yi tuttu. Nihayet 745-6 yılındaki çatışmada öldü.¹⁸⁸

Sistan ve Horasan'daki Harici faaliyetleri, bölgede hiç dinmeyen köylü başkaldırılarının bir parçasını oluşturunuyordu. 8. yüzyılın sonları ile 9. yüzyılın başlarında, yöredeki *Harici* lideri **Abu Hamza** iyiden iyiye dizginlenmişti. İslam tarihçisi **Yakut el Rumi el Hemavi**, 13. yüzyılın başlarında kaleme aldığı kitabında, Sistan'da çok sayıda Harici bulunduğunu; kendi inançlarını açıkça yerine getirdiklerini ve Raqub adlı belde özellikle yoğunlaştıklarını kaydediyor. **Yakut** eserinde, Haricileri, "karşılıklı yardımda bulunan, iyiliksever insanlar" olarak tanımladıktan sonra şu tespitte bulunuyor: "Öyle diğergâm insanlar ki, yoksullara canı gönülden yardım ediliyor, zayıflar canla başla korunuyor..."¹⁸⁹

Hemen belirtelim; önce Kûfe'de, ardından Deylem ve Taberistan'da "Ehlibeyt davası"nı güden **Abdullah bin Muaviye** (Hz. Ali'nin kardeşi Cafer Tayyar'ın torunu) ile *Zeydiler*, Horasan topraklarında Emevi yönetimine karşı çeşitli muhaliflerin yanı sıra *Haricilerle* ittifaklar yaptılar. Abbasiler bile, iktidarı devirme sürecinde Horasan'daki Harici potansiyelinden yararlandılar. Çünkü Hariciler, Emevilerin yeminli düşmanıydılar ve bu

¹⁸⁷ *The Cambridge History of Iran*, c.IV, s. 51.

¹⁸⁸ Uslu, age., s. 123.

¹⁸⁹ **Bosworth**, age., s.47.

konuda uzlaşma nedir bilmiyorlardı; Emevilere karşı her harekette, kendi çıkarları açısından sıcak bakıyorlardı.¹⁹⁰

Ehlibeyt'ten **Zeyd bin Ali**, Yemen'de başlattığı isyan bastırılıp kendisi öldürülünce, oğlu **Yahya** Horasan'a gitti. Zeydiler buralarda haraç topluyorlardı. Yahya, uzunca bir süre Belh şehrinde gizlendi. Varlığından haberdar olan hükümet kendisini tutuklayıp, bölgeyi terk etmesi koşuluyla serbest bıraktı. Beyhak üzerinden Nişapur'a geçen **Yahya**, bazı tüccarların mallarına el koyunca; eyalet valisi Nasr bin Seyyar kendisine savaş açtı. Yahya, üzerine salınan kuvvetleri yenerek Herat'a geçti. Ardından gönderilen yeni birliklerle 742 yılında yapılan çatışmada öldürüldü. Cesedi Cüzcan'da asılı kaldı; tâ ki **Ebu Müslim Horasani**, başkaldırısı sırasında bu şehri ele geçirene kadar. Ebu Müslim, kayıt defterlerine bakarak, Yahya'yı öldüren ve bu muameleyi ona reva gören tüm askerleri buldurup onları işkenceyle katletti.¹⁹¹

İkincisi, Emevi karşıtı türlü çeşitli Bâtîni akım ve fırkalar olup, bir kısmı Abbasi propagandası çerçevesinde hareket eden siyasal eylemci kümeler idi. Kûfe'de, Beni Haşim'in mevlası ve Ehlibeyt yanlısı **Meysere Abdi** önderliğinde örgütlenen bu eylemci gruba **Bukeyr** (Bekr) bin **Mahan**'ın katılması, harekete büyük ivme kazandırdı. Bukeyr, Sind doğumlu olup becerikli, mevki sahibi, zengin biriydi. Hindistan'daki ticari faaliyetinden kazandığı serveti eylemcilerin emrine verdi. Meysere'nin 723-4'te ölmesinin ardından, **Bukeyr**, hareketin başına geçti. Birçok adamını Horasan'a gönderdi ama birisi dışında hepsi, eyalet valisi Esed bin Abdullah tarafından (725-6) öldürüldü. Birkaç yıl sonra, bir başka grup **Ammar bin Yezid** öncülüğünde Horasan'a gitti. 736'da kendini **Hidaş** diye isimlendiren Ammar, önemli başarılar elde ettiyse de, Merv yolculuğu sırasında yakalanıp "*Hürremiyye tarikatı mensubu olmak*"la suçlanarak tutuklandı, işkence edilerek öldürüldü.

¹⁹⁰ **Faik Bulut**, *Ali'siz Alevilik*, VII. bölüm ve devamı.

¹⁹¹ **Uslu**, age., s. 123-124 (**İbn-ül Esir**, *el Kamil*, V, 347; **İbn-ül Cevzi**, *el Muntazam*, VII, 243'ten alıntı)

738’de **Bukeyr**’i Horasan’a göndermekten başka çıkar yol bulamayan Abbasi önderliği, böyle davranmakla, **Hidaş**’ın öldürülmesinden duyduğu hoşnutsuzluğu çevreye anlatmak istiyordu. Kûfe’ye dönüşünde şüphe üzerine 741’de tutuklanan **Bukeyr** cezaevine kondu. Orada, Şii (veya Alevi) öndegelenlerinden olan **İsa bin Maqil Icli**’nin güvenini kazanıp kendisine bağladı. Çok daha önemlisi, o sırada, içli kabilesinin himayesine girmiş bir *mevla* (azad edilmiş köle, uşak veya esir) olan ve muhtemelen İran kökenli **Ebu Müslim** adında bir gençle tanışarak, ondan biat aldı.¹⁹²

¹⁹² *The Cambridge Historys.* 53.

C) EBU MÜSLİM HORASANİ BAŞKALDIRISI

a) Kimliği

Aleviler arasında “**Eba Müslüm**” olarak bilinen **Ebu Müslim Horasani**’nin kökeni hakkında pek çok spekülasyon yapılıyor: Arap, Kürt, Acem, Türk olduğu ileri sürülüyor.

İttihat Terakki ile kurulan “Alevilik = Türklük” denklemi çerçevesinde **Ebu Müslim**’in Türk olduğu yolundaki iddia, okullarda okutulan Tarih kitaplarına kadar girmiştir. “*Horasanlı Türk komutan Ebu Müslim*”’in başlattığı isyan, bu mantık örgüsü içinde övülür.¹⁹³

Ebu Müslim hakkında en eski menkıbelerden birini yazan şair **Ferdi**’nin *Hâzâ Kitab-ı Ebâ Müslim* adıyla Hicri 1325 (1873-1881) yılında taşbasması, 525 sayfalık manzum eserinden esinlenerek cenk ve kahramanlık romanı biçiminde kaleme alan **Muharrem Zeki Korgunal**, Ebu Müslim’i hem Türk hem de koyu bir Sünni gibi gösterip gerçeği tahrif ediyor.¹⁹⁴

Bir Fransız araştırmacısı, konuyu şöyle yorumluyor:

“Horasan ile Maveruaünnehir’de yaşanan Türk ve İran kimlikleri arasındaki kaçınılmaz ve içinden çıkılmaz bu karışım, Ebu Müslim konusunda da karşımıza çıkmaktadır. Zaten Ebu Müslim’in gerçek etnik kökeni, sadece tarihin bu dönemini Türklerin Bağdat Halifeliği içindeki rollerini meşrulaştırmak adına kullanan Türk milliyetçisi tarih görüşü açısından önem taşımaktadır. Ayrıca Ebu Müslim’in Türkleştirilmesi, ‘Araplar’

¹⁹³ **Nurer Uğurlu-Esergül Balcı**, *Lise /*, (1990) s. 219. Ebu Müslim hakkında daha fazla bilgi için bkz., **Faik Bulut**, *Ebu Müslim Horasani*.

¹⁹⁴ **Muharrem Zeki Korgunal**, *Ebâ Müslim-i Horasani*, 7. basım, Sağlam kitabevi, 1978.

olarak bilinen Emevilerin farklılığını vurgulamakta ve çatışmaya açıkça etnik bir yorum getirmektedir. 1980 yılında basılan bir ilkokul kitabından alınan aşağıdaki örnek bunu kanıtlamaktadır: (Orta Asya'daki istilacı) Araplar; ele geçirdikleri Türk şehir ve köylerini ateşe veriyorlar; savaş yapabilecek yaştaki erkekleri öldürüyorlardı. Bu yüzden Türkler, Araplara karşı kin besler oldular. Onlardan öç almak için içlerinde doğan kıvılcım, sönmeyen bir ateşe dönüştü. Toparlanarak Araplar üzerine yürüdüler ve onları, vatanlarından çıkardılar. Türkler, Emevi soyundan olan Arap halifeleri devirmeye karar vermişlerdi... Horasanlı Ebu-müslim, henüz yirmi yaşında bir Türk genci idi. Büyük bir ordu topladı ve Araplara karşı ayaklandı..."¹⁹⁵

Fransız araştırmacınının değerlendirmesine küçük bir ek yapılması gerekir: Günümüzde Turancılığı ve Türk milliyetçiliğini kapsayacak biçimde genişletilen Türk-İslam Sentezi görüşü şu tezi ileri sürmektedir: Ebu Müslim hareketi, bir Arap-Türk mücadelesidir. Türklüğün, Ebu Müslim'in elinden özgürlüğe kavuşmasıdır. Alevilik eşittir Türklük, Ebu Müslim de Türk komutan olduğuna göre; Kürt kökenli Aleviler, gerçekte aslını yitirmiş, kırdada bayırda benliklerini kaybetmiş öz be öz Türklerdir.

Arap tarihçilerine göre, **Ebu Müslim** "*Türk*" değildir. **Mahmud Şakir** de bunlardan biridir: "Müslümanlar Fars topraklarını fethettikten sonra, bu ülkenin ahalisi İslama girdi. Kimisi inancına bağlı, niyetinde samimiydi. Kimisi de ya eski dinlerine bağlılıkları yüzünden veya kılıç korkusuyla Müslüman görünmeye çalıştı. Fakat bazıları, İslamın aleyhinde de faaliyette bulundu. Bunlar, İslam dinini kaybedince menfaatlerini yitirdiler. İslam'a kin bağladılar... Abbasi devletinin omuzu üzerinde kurulduğu **Ebu Müslim**, hep Horasanlı olarak bilinmiştir. Gerçekte bu zat Horasanlı değil, *Fars* asıllıdır. Ona verilen **Ebu Müslim** adı takmadır. Esas ismi **İbrahim bin Osman**'dır."¹⁹⁶

¹⁹⁵ Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, s. 224 (Ferruh Sanır-Tarık Asal, *İlkokul Sosyal Bilgiler* 4, 1980, s. 210-211'den alıntı).

¹⁹⁶ Mahmud Şakir, *Hız. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, s. 447.

Tabiat-ül Devat-il Abbasiyye adlı eserinde batılı şarkiyatçı **Vambrey**'in, “*Ebu Müslim'in Türk kökenli olduğu*” yolundaki tezini eleştiren Arap tarihçisi **Faruk Ömer**, Abbasi ihtilalinin, Horasan'da oturan Yemenli Arap kabileler tarafından başlatıldığını da ileri sürer.¹⁹⁷

İranlı yazarlardan **Mesruri Geda**, Ebu Müslim'in kökenini Araplara bağlayarak, şöyle bir soykütüğü çıkarır: “Abdi Menafoğlu Haşim, Haşimoğlu Esed, Esedoğlu Cüneyd, Cüneydoğlu ikinci Esed ve Esedoğlu **Ebu Müslim**. Bu zat, Hz. Ali'nin dayısının torunudur. Ebu Müslim Horasan-İsfahan'da doğdu, Merv kentinde büyüdü. Türk olduğu söylenirse de (Arap) Haşimi soyundan geldiği ve Türkistan'da büyümüş olduğu bir gerçektir.”¹⁹⁸

Kürt çevreler ise, Ebu Müslim'in kendi soylarından olduğunu söylerler: “Tarihimizin önemli isimlerinden **Ebû Muslime Xorasanî** (Ebu Müslim), Ebdurehmen Rewandî'nin oğlu olup, 718 yılında, Kürdistan'ın Azerbaycan sınırları içinde kalmış Ma-wit köyünde doğdu. Ristaq Fayıq'ın kumandanları olan Me-gel'in çocukları İdris ve İsa'nın yanında yetişti. **Ebû Muslime Xorasanî**'nin mensup olduğu *Rewandî* aşireti, anılan bölgede hayli ünlüdür. **Majör Rawlensen**'e göre, aşiretin 12 bin dolayında nüfusu vardı. Söz konusu köylerde bin kadar aile yaşıyordu. Çok güçlü aile bağlarına sahip Piresoriler, Balekiler, Risolar ve Şerwaniler bu aşirettendir. Rewandiler; Mamgurd, Mamsa, Mamsil, Mamxal, Mamlis, Marneyi, Mamkal, Mamiski, Mam-san, Perbal ve Gelo olmak üzere 12 kola ayrılırlar.”¹⁹⁹

Ciddi bir kaynak sayılan *Encyclopaedia of Islam*'da “Abû Müslim” maddesini kaleme alan **S. Moscati**, Ebu Müslim'in kökeninin hayli karanlıkta kaldığını, büyük olasılıkla İran (Fars) kökenli bir köle olarak (mevali) Benû İcl adlı Arap kabi-

¹⁹⁷ Alıntılayan Uslu, age., s. 88'deki 619 nolu dipnot.

¹⁹⁸ **Mesruri Geda**, *Eba Müslüm'ün Tabutu*, çev: Emrullah Eraslan, üçüncü basım, s. 5, Can yay., 1995, İstanbul.

¹⁹⁹ **Selün Biçûk**'un Kürtçe yayınlanan *Welat* gazetesinin 18-24 Temmuz 1993 tarihli 74. nüshasındaki makalesi.

lesinin yanında sığıntı olarak yaşadığını, yazıyor. Yine ciddi bir araştırma olarak görülen *The Cambridge History of Iran* (İran Tarihi), **Ebu Müslim**'in Türk mü, Kürt mü, Arap mı, Acem mi olduğuna karar vermeden, bu konuda çeşitli spekülasyonlar yapıldığını belirtir. Bununla birlikte, Ebu Müslim'in İrani kökenli (İran'da yaşayan Fars, Kürt, Beluci, vb gibi etnik topluluklardan birine mensup) olduğunu kaydeder. İlgili bölümünde şu satırlar yer alır:

“Ebu Müslim’e gelince, o tarihten beri hayatı biraz esrar perdesiyle örtülüdür; adı ve kökeni konusunda çeşitli tartışmalara neden olmuştur. Eskiden beri *Arab, Türk, Kürt ya da Fars* kökenden geldiğine dair farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Bazıları, **Ebu Müslim**'i, Salit bin Abdullah'ın şüpheli soyağacı üzerinden Abbasilere bağlamış; kimileri, onun, Hz. Ali soyundan türediğini ileri sürmüş; bazı mesel ve menkıbeler de, kendisini, Fars kökenli **Buzurgmihr**'in torunlarından saymıştır. Sikkelere nakşedilen resmi adı **Abdurrahman bin Müslim**'dir. Kimileri, bu adın, kendisine (Abbasoğullarından) **İmam İbrahim** (bin Muhammed) tarafından verildiğine inanır. Asıl adının **İbrahim bin Osman** gibi bir şey olduğu kaydedilirken, aynı zamanda İranlı bir isimle (Vindad-Hürmüzd oğlu Bihzadan) çağrıldığını söyleyenler bulunur. Görünen o ki, **Ebu Müslim mevali** (Arap olmayan halklardan bir köle, azad edilmiş köle, uşak, hizmetçi, emir eri vs-FB) ve büyük olasılıkla *İrani* kökenliydi...”²⁰⁰

Belli bir köken üzerinde ısrar etmeyen son iki kaynağın, Ebu Müslim için “*büyük olasılıkla İrani kökenliydi*” demeleri önemlidir. Bir kere, *kesinlikle “Türk” değildir*. İkincisi, *İrani kökenli* demek, geniş anlamda İran topraklarında, dar anlamda Horasan illerinde yaşayan *İrani* (ya da Ari) kavimlerin sadece Fars (Acem) olmadıkları; yanı sıra Kürt, Beluci, Peştun gibi benzeri etnik kümelerden oluştukları da tarihsel bir gerçektir.

²⁰⁰ **Zarrinkûh**, agy., *The Cambridge History...*, IV, s. 53 (İbn-ül Esir'in kitabına gönderme yapılmış).

b) Kişiliği ve Hayatı

Kesin bir tarih verilmemekle birlikte, muhtemelen 718-9 yılları arasında doğan **Ebu Müslim**'in kişiliği konusundaki menkıbe, mesel ve destanların sayısı çoktur. Genel kanı, onun, *son derece zeki, kararlı, inançlı, tecrübeli ve ilkeli* bir insan olduğu yönündedir. Hayatı boyunca, bu özelliklerine ters düşecek bir şey yapmadığı söylenir.²⁰¹

“*Kıssa-i Ebu Müslim*” ya da “*Ebumüslimname*” ekseninde dönen Horasanlı bu devrimci önderin tarihi kişiliği, menkıbeleşmiş yaşamı ve savaşları çevresinde oluşmuş destansal halk hikâyeleri vardır. *Ebumüslimnameler*, 12. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır. Hikâyelerin odak noktası, Ali yandaşları ile Muaviye taraftarları arasında geçen mücadelelerdir. Demirci **Ahi Hurdek**'in, Ebu Müslim'e yaptığı *balta* ise başlıca motiftir. Baltası nedeniyle adı kimi hikâyelerde “*Ebu Müslim Teberdar-ı Mervi*” şeklinde geçer.²⁰²

Ebumüslimnamelerde dikkati çeken iki motif bulunmaktadır. İlki, Ebu Müslim'e balta yapanın Demirci **Ahi Hurdek** olmasıdır ki; Ortadoğu mitolojisinde önemli yer tutan ama Kürtlerin daha fazla benimsedikleri **Kawa** Destanındaki “*Demirci Kava*” tipine benzer. İkincisi ise, **Ebu Müslim**'in demir baltasıyla (teber) ön plana çıkmasıdır ki; bu, biraz Taberistan'daki halklaşma sürecini anlatan efsanedeki *balta* ile *ağacın* oynadığı rolle benzeşme, biraz da “elindeki çekiçe canavar, düşman, zalim öldüren” **Demirci Kawa** adlı kahramanla özdeşleştirilmesidir.

Ebu Müslim hakkındaki hikâyelerin sayısı çok olmakla beraber, aşağı yukarı iki ana nokta üzerinde durulur.

Bir: Ebu Müslim, Beni **Haşim**'in *mevlası* **Meysere**'nin yardımcısı **Bekr bin Mahan**'ın azatlı kölesiydi. Bekr bin Mahan, 723 yılında Sind diyarında doğmuş; varlıklı, mevki sahibi ve be-

²⁰¹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam...* c. 3. s. 77.

²⁰² *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, “Ebu Müslim” maddesi. İlgili maddede anılanların isimlerinde imla hataları veya yanlışlıklar bulunmaktadır.

cerikli bir insandı. Kûfe'ye gelişinde Ehlibeyt yandaşlığını ve dolayısıyla Abbasilerin propagandasını kabul etti. **Bekr**, *Icl* kabile öndegeleni **İsa bin Maqil Icli**'yi ikna edip yanına aldı. **Ebu Müslim**, bu kabilenin *mevlası* (sığıntısı, azatlı kölesi) olduğundan; **Bekr**, kendisiyle tanıştı ve onu hareketine kattı. Ona, Ehlibeyt/Alevi/Şii öğretisini belletti.

737'te **Ebu Müslim**, *Ğulat-ı Şia* denilen ve Hz. Ali'yi ilahlaştıran, dolayısıyla "*İlk Aleviler*" kümesinden sayılan *Muğiriy*-ye (önderi el Muğira bin Said) hareketi yandaşlarına katıldı. 741-42 arasında, muhtemelen bu Bâtını hareket içindeki faaliyeti nedeniyle tutuklanıp hapse atıldı. Mekke'ye giden Horasanlı *Nakibler* (Abbasi propagandacıları) tarafından kurtarılıp, Abbasi sülalesinin reisi **İbrahim bin Muhammed**'e götürüldü. 742-43 yılında, Abbasi ailesinin önde geleni **Muhammed bin Ali** ve oğlu **İbrahim**'le birlikte hareket etti. Ebu Müslim'de parlak bir zeka, enerji, azim gören Abbasi önderi **İbrahim**, hareketin gelişmesi için 745-46 yıllarında onu Horasan'a gönderdi.²⁰³

Rivayetin özüne sadık kalmakla birlikte, ayrıntıda farklılaşan bir yorum *Islam and Iran* (İslam ve İran) isimli araştırmada bulunuyor: "**Ebu Müslim**, gençliğinde azatlı bir köleydi. Sahibi (*Icl* kabilesi önde geleni) **İsa bin Maqil** tutuklandığında, Ebu Müslim kendisini tutukevinde ziyaret etti. Böylece (Ehlibeyt yandaşı ve öncüsü) **Bekr bin Mahan** tarafından harekete kazandırıldı. Ebu Müslim'in olağandışı kişiliğine adeta vurulan **Bekr**, tutuklandığı hapisten çıkar çıkmaz, 100 dirhem vererek onu satın aldı ve (Abbasi sülalesi öndegeleni) İmam **İbrahim bin Muhammed**'e armağan etti. İbrahim, Ebu Müslim'i azat ettikten sonra, görevli olarak Horasan'a gönderdi.²⁰⁴

İki: Kürtlerin benimsediği rivayet şöyledir: "**Ristaq Fayıq**'ın kumandanları **İsa** ve **İdris**, devlete olan borçlarını bir türlü ödeyemiyorlar. Emevilerin Irak valisi ve komutanı **Abdullah Qısri**, bu borcu tahsil etmek için her iki komutanı da tutuklar. Ebu Müslim, tutuklanmadan önce borç ve vergileri almak üzere Ris-

²⁰³ *Doğuştan Günümüze...*, c. 3. s. 77; *Encyclopaedia of Islam*, c. I, s. 141.

²⁰⁴ **Bosworth**, age., s. 49.

taq Fayıq’a gönderilmiştir. Tutuklama haberini alan **Ebu Müslim**, Ristaq Fayıq’tan aldığı aldığı paralarla *Benû Icl* kabilesine sığınır. Söz konusu aşiret Emevilere karşı olup, Ehlibeyt ve Abbasilere yakınlığıyla tanınmaktadır. Abbasi öndegeleni **Muhammed bin Ali**, yandaşı bir grubu, Horasan’dan Kûfe zindanında bulunan İsa, İdris ve Yunus el Icli’nin oğlu **Asım**’ın yanına gönderir. Bu grup, Ebu Müslim’le dostluk kurup, onu **Muhammed bin Ali**’yle tanıştırır. Bundan sonra Ebu Müslim, Horasan Kürtlerinin komutanı olur...”²⁰⁵

Hemen belirtelim; rivayet muğlak olup, akışında önemli boşluklar bulunuyor. Oysa, kaynak sahibinin, “**Ebu Müslim’in Kürt kökenli oluşuna ilişkin**” dayandığı şu nokta daha inandırıcıdır. Abbasilerin şairi **Ebu Delama**, Ebu Müslim’e “**Ebu Mücrim**” (Cani veya Katil Babası) lakabını takmış; Abbasi halifesi Cafer Mansur tarafından öldürülmesinden sonra, Ebu Müslim’i şu dizelerle yermiştir:

*Ey Ebu Mücrim!
Allah kötülerini değiştirmeden
İyi kullarını değiştirmez
Mansur’a hainlik yapmak istedin
Kürt ataların da haindi
Beni ölümle korkutuyordun
Ama büyük savaş seni elleriyle parçaladı.*

Aynı Kürt kaynağı, **Ebu Müslim**’in yiğit, akıllı ve şair ruhlu olduğunu belirttikten sonra; ona ait olduğu sanılan bir şiire yer veriyor:

*Bi xurti û dizi gihame
Kudret ve gizemle büyümüşüm
Cihêku padişahen Merwani-Emewi
Emevi sultanlarının ulaşamayacakları yerlerde
Min dixwest wan bihêrifinim
Onları korkutmak istemişim*

²⁰⁵ **Selim Biçûk**, agy.

Lê ew di xew de bê hayraz bûn

Fakat onlar uykuda hiçbir şeyden habersizdiler

Ta tu min bir şur li sêre wan da

Ta ki kılıcı başlarına vurana dek

Bi xwe hişyar bûn, ji xewa ku hêji

O zaman uyandılar sersemce

Beri wan kes le dexeweranbu

Kimsenin bugüne kadar yatmadığı derin uykudan.

Ebu Müslim'in Kürt asıllı olduğunu kaydeden Ortaçağ İslam tarihçileri arasında **İbn-i Kuteybe**, **İbn-i Halikan** ile **el Hanbeli** gibi isimleri saymak mümkün. Ortaçağ Kürt tarihini inceleyen **Arşak Poladyan** da bu kanıdadır. Öte yandan, **Memun**'a göre **Ebu Müslim**, İskender ve Ardeşir'den sonra, gelmiş geçmiş en büyük üç şahsiyetten biridir. **Medai** ise, Ebu Müslim'in eli açık ve dünya malına tamah etmeyen biri olduğunu söyler.²⁰⁶

c) Faaliyetleri

Ebu Müslim'in, Abbasilerle tanışmadan önce Bâtını akımlarla ilişkide bulunduğu anlaşılıyor. Bu nedenle cezaevine de konulmuştur. **El Muğire bin Said**; sihir ve büyüyle uğraşıp, peygamberlik iddiasında bulunmuş; Cebrail'den vahiy aldığını söylemiştir. Ehlibeyt kutsallığının kendine geçtiğini açıklayıp, "**Beklenen Mehdi**" olduğunu veya gerçek Mehdi gelene kadar kendisinin ona vekâlet ettiğini ilan etmiştir. Ona bağlı olanların meydana getirdiği **Muğiriyye** akımının, Mandeian (Maniheist) ve Zerdüştilikten kaynaklandığı sanılmaktadır.²⁰⁷

El Muğire bin Said'in büyük ihtimalle **e/ Ic/** kabilesinden olması, bu kabilenin mevlası (azatlı kölesi) konumundaki **Ebu Müslim**'in niçin **Muğiriyye** hareketine bağlandığını da açıklar.

²⁰⁶ Agy.

²⁰⁷ Bulut, age., *Ali'siz Alevilik*, VII. Bölüm.

Abbasi soyu reisi **Muhammed bin Ali**, Suriye'nin başkenti Şam yakınlarındaki el Humeyme beldesinde otururken; siyasi nedenlerle "*Ehlibeyt davası*" gütmeye, Emevi yönetimine karşı gizlice örgütlenmeye başladı. Irak'taki Kûfe şehrini merkez üs seçti. Çünkü burası, Emevi karşıtlarının yoğun olduğu bir şehirdi. Muhalefet öncüleri, Kûfe'yi mekân tutmuş "*davetçi*" denen kadrolarını burada eğitip taşraya gönderiyorlardı.

Abbasoğlu **Muhammed bin Ali** de bu yolu izledi. Ayrıca o, gözünü Horasan'a dikmişti. Horasan mevali kaynıyordu. Özel bir deyim olarak, vaktiyle köle olup azad edilenler için kullanılan *mevali* sözcüğü, İslam fetihlerinin genişlemesi neticesinde; "*Arap tahakkümü altında yaşayan ama Arap olmayan Müslümanlar*" anlamına gelen bir kavram halini aldı. Abbasoğlu **Muhammed**, başdavetçi **Meysere**'yi Kûfe'ye atarken; Emevi karşıtı muhalefetin askeri/eylemci karargâhı Horasan üzerine plan yaptı. Böylece *el Humeyme-Kûfe-Horasan* arasında fikirsel, örgütsel ve askeri bir hat kurulmuş oldu.

Abbasoğlu **Muhammed**, mutemed adamlarından **Ebu İkrime el Serrac** (Ebu Muhammed el Sadık), **Muhammed bin Huneys** ve **Hayyan el Attar**'ı Horasan'a gönderdi. Kısını başarılar elde eden üç temsilci, raporlarını Kûfe'deki başdavetçi **Meysere** kanalıyla ana karargâha (el Humeyme) gönderdiler.

Abbasi davasını gütmek ve propaganda yapmak üzere Horasan'da görevlendirilen birinci dereceden 12 *Nakib'in* adları şöyledir: **Süleyman bin Kesir el Huzai**, **Lahiz bin Kureyş el Temimi**, **Kahtaba bin Şebib el Tayyi**, **Musa bin Kaab el Temimi**, **Halid bin İbrahim** (Beni Amr bin Şeyban bin Zühel kabilesinden), **Kasım bin Muşaci' el Temimi**, **Umran bin İsmail Ebul Necm** (Ebu Muayyıt ailesine bağlı azatlı köle), **Malik bin Heysem el Huzai**, **Tarık bin Zureyk el Huzai**, **Amr bin A'yun Ebu Hamza** (Huzayi kabilesi sığıntısı), **Şibl bin Tahinen el Herevi** (Benu Hanife kabilesi sığıntısı), **İsa bin A'yun** (Huzayi kabilesi sığıntısı).

Bunlardan başka, 70 davetçi ile her birine bağlı 12 nakib (yardımcı) daha seçildi. Hepsi, Horasan başdavetçisi **Ebu Muhammed el Sadık**'ın emrine verildi. O da, Kûfe üzerinden başımam Abbasoğlu **Muhammed bin Ali**'ye bağlıydı.

Başımam **Muhammed**, Hicri 128 (745-746) yılında Ebu Müslim'i Horasan'a gönderirken aşağıdaki talimatı verdi:

“Şu Yemenli kabile üzerinde dur ve onlara yanaş; aralarına yerleş! Allah, sırf onların yardımıyla bu işi kolaylaştıracaktır. Rabiaoğulları kabilesine daima suçlu gözüyle bak! Mudaroğulları kabilesine gelince, onlar düşmanımızdır. Aralarından şüphe ettiklerini hemen öldür! Horasan'da Arapça konuşan bir kimse bulundurmamak istemezsen, gereğini yap! Boyu beş karışı bulup da suçlu gördüğün bir çocuk dahi olsa, onu öldürebilirsin. Bu ihtiyara da (ilk sıradaki nakib olan Süleyman bin Kesir'e) ters düşme; ona karşı çıkma! Bir sorunla karşılaşacak olursan, benim yerime ona başvur!”²⁰⁸

Abbasilik davası, Hicri 105 yılında sessiz ve sakin biçimde başladı. Davanın öncüsü **Meysere** bu sırada ölünce, yerine **Bekr** (Bekir veya Bukeyr diye de bilinir) **bin Mahan** geçti. Abbasilik davasının zamanla yankıları görülmeye ve buna gönül vermiş şahsiyetler ön plana çıkmaya başlayınca, Horasan'daki Emevi yöneticileri olayın üstüne gittiler. Abbasi başdavetçisi (propagandacı ve örgütleyici) **Muhammed el Sadık** ile yandaşlarından **Muhammed bin Huneys** ve arkadaşlarını ele geçirip idam ettiler. Felaketten yakasını sıyrmasını bilen biricik kişi **Ammar el Abbadi**, durumu **Kûfe** temsilcisi **B. bin Mahan**'a, o da Abbasoğlu **Muhammed**'e bildirdi.²⁰⁹

Ebu Müslim, Horasan'daki *nakibler* listesindeki birinci adam olan **Süleyman bin Kesir**'in, Merv yakınlarında bulunan Safizanc köyündeki faaliyetlerini gizlice sürdürdü. Bazı davetçilerin buradaki ayak oyunları ve saldırılarından kurtulduktan sonra, Abbasoğlu Muhammed'in talimatı üzerine ortaya çıktı. Gayretle, azim ve kararlılıkla örgütlenme alanını genişletti. Nihayet 25 Ramazan 129(9 Temmuz 747)'da tümüyle siyah giyinen insanların başına geçip *Siyah Bayrak* açarak, başkaldırısını ilan etti. Siyah giyecekler, özellikle Kerbelâ'da katledilen Ehlibeyt'in yasını tutma anlamına gelirken, *Siyah Bayrak*, Peygamber Bayrağı'nın

²⁰⁸ Şakir, age., s. 470-472.

²⁰⁹ age., s. 473.

yükseklere çıkarılması ve Emevi yönetimine isyan demekti. Sadece bir gecede civardaki altı köy halkı, onlara katıldı. Emevi ordusu içindeki anlaşmazlıktan yararlanan **Ebu Müslim**, Yemenli kabileleri yanına çekmeyi başardı ve egemenlik alanını genişletti. Eyalet valisi Nasr bin Seyyar'ı adım adım kovaladı. Ekim 748'de Rey yolunda hastalanıp ölen vali Nasr'ın ordusu dağıldı, yandaşları da Hemedan'a kaçtı. Merkezi devletle hesaplaşma, Irak Kürdistan'ındaki Şarizor ve Zap kıyısında da yaşandı. Emevi iktidarı yenilince, *el Seffah* (kan dökücü) lakabıyla ünlenen **Ebul Abbas Abdullah**, Horasanlılar tarafından Kûfe'de halife ilan edildi. Emeviler dönemi bitti, Abbasiler dönemi başladı.

Ebu Müslim Horasani'nin başlattığı başkaldırıya; tek bir kavim, kabile, halk, sınıf veya katmanın katıldığı söylenemez. Tersine, bu başkaldırıda her kesim ve çevreden, her etnik topluluktan veya siyasi akımdan insan vardı. Mesela, harekete ilk gece katılan altı köy halkı Müslüman olmadığı gibi, *ateist* fikirler taşıyordu. Sünni, Şii, Bâtini, Keysaniye fırkası mensuplarıyla Sistan Haricileri, Zerdüştiler ve Hürremiler omuz omuzaydılar. İran köylüleri devrimin temel gücüydü. *Dihqanlar* (Sasani döneminin mütegalibesi, zengin toprak ağaları), esnaf, zanaatkârlar, tüccarlar, köleler ve Emevi yönetiminden hoşnut olmayan Güney Yemenli kabileler de isyana katılanlar arasındaydı.

İsyan alameti olarak giyilen kara elbiseler yüzünden, batılı bir tarihçi tarafından “*kara şeytanlar*” diye nitelenen insanların büyük çoğunluğunu köylü, esnaf ve mevali tabakasının ezilen sınıfları oluşturuyordu. Efendi Araplar, hakaret babından, bunlara “*semerci piçleri*” diye laf atıyorlardı. Çünkü, başkaldırı önderi **Ebu Müslim** “sarraç” idi, yani semer ve eyer yapıyordu. Devrim katılımının böylesine geniş ve renkli olması, Abbasilerin hatırı için olamazdı; ezilen katmanlar ve boyunduruk altında yaşayan halklar, baskı ve zulümden kurtulmak istiyordu.²¹⁰

Emevilerin yıkılıp Abbasilerin iktidara gelmesiyle birlikte, Ebu Müslim, Horasan'ın fiili hâkimi haline geldi. Bir yandan

²¹⁰ *Iran and Islam*, s. 49; *Encyclopaedia of Islam*, “Abû Müslim” maddesi; *The Cambridge History of Iran*, c. IV, s. 53-55.

Horasan yeniden fethedildi; Sünni egemen ideolojinin yerini Bâtını akım ve siyasetler aldı. Öte yandan, *Hürremilik* (ki Abbasi-lerin Horasan'daki ilk davetçilerinden *Hidaş* lakaplı Ammar bin Yezid'in mensub olduğu mezheptir), İsmaililik, Keysanilik, Alevilik ve Şiilik olabildiğince yayıldı.

d) Öldürülmesi

Ebu Müslim, Abbasiler açısından tehlike teşkil eden iktidar odakları ve yerel başkaldırıları ile potansiyel muhalefeti acımasızca ortadan kaldırdı. Örneğin, 750-1 yılında Buhara'daki **Şarek** (Şerik) önderliğindeki Şii/Alevi ayaklanması bastırıldı. Öldürülen Şarek'in kardeşi, daha sonra **el Muqanna** isyanına katılacaktır.

Emevilere karşı kendisiyle birlikte önemli irtibat adamı olarak Abbasiler tarafından Kûfe'ye başdavetçi tayin edilen **Ebu Seleme Hellal**, Ebu Müslim'in kılıcının kurbanı oldu. Bir rivayete göre Ebu Seleme Hellal, Abbasi sülalesinin değil, Ehlibeyt yani Ali ailesinden birinin iktidara gelmesini istiyordu. Hz. Ali'nin kardeşi Cafer Tayyar'ın torunlarından olup, Emevilere karşı isyan bayrağı açtıktan sonra Taberistan, Deylem ve Horasan'da faaliyet gösteren **Abdullah bin Muaviye** de, Abbasilerin isteği üzerine Ebu Müslim tarafından öldürüldü. Abbasi davasının Horasan'daki ilk ve en hatırı sayılı davetçilerinden **Süleyman bin Kesir**, "*imama hiyanet*" gerekçesiyle fiziksel tasfiye-ye uğradı.

Hayli kanlı geçen iç çekişme ve çatışmalar sonucunda, **Ebu Müslim** yönetimindeki bölgelerde 600 bin kişinin öldürüldüğü kaydedilir. Buna rağmen, Ebu Müslim'in Bâtını akımlar ve diğer din mensuplarıyla arasının iyi olduğu söylenir. Mesela, Horasan'daki Zerdüştî dinadamları Ebu Müslim'i destekleyip devrimine katılmışlardır. Çünkü, Horasanlı ünlü komutan, Zerdüştîlikten çıkmasına rağmen ona muhalif, sapkın (veya Bâtını) mezheplere göz açtırmıyordu. Sözgelimi, **Bihafarid bin Mahfuriddin** adlı birinin önderliğinde, 746-8 yılında Nişapur'da ortaya çı-

kan *Bihafaridiye* mezhebi, Ebu Müslim tarafından bastırıldı. **Bi-hafarid** öldürüldü, yandaşları da acımasızca imha edildi. Aslına bakılırsa, Zuzan doğumlu olup Xwaf bölgesinde karargâh kuran **Biharafid**, Zerdüştiliğin bir türevi ile Arapların getirdiği yeni inanç (İslam) arasında sentez yaratmaya çalışıyordu; bu amaçla propaganda yapıp örgütleniyordu. Başkaldırısı sırasında silah kullanıldığına ilişkin bilgi bulunmuyor.

Devriminin üç sosyal özelliği vardı: *Bir*; yeni inancın kitabı, Farsça yazılmıştı. *İki*; köprü ve yolların bakımı ve sıkıntılar karşılığında, mal mülkün yedide birinin alınması için yeni yasalar çıkarılması öngörülmüştü. *Üç*; **Bihafarid**'i “*sapkın*” diye niteleyip, **Ebu Müslim**'den hemen müdahale etmesini isteyenler ise, Zerdüşti din adamları oldu. Devrimin temel niteliği, geleneksel Zerdüşti-Sasani tahakkümüne karşı çıkan İran köylüsünün bir hareketi olmasıdır. Ebu Müslim'in siyasi durum ve dengeler yüzünden bu köylü devrimini bastırmasına rağmen, *Bihafarid başkaldırısı*, gerçekte Ebu Müslim'in önderlik ettiği dâhil, hemen tüm devriinci Bâtını hareketlere ilham vermekteydi ve salt köylülerden oluşmuştu.²¹¹

Encyclopaedia of Islam'a göre, **Ebu Müslim**, “Aşırı Bâtını fikirleri ve potansiyel isyan odağı haline gelmesi nedeniyle değil; gayet güçlü kişiliği, kudreti ve her tarafa yayılmış ünü yüzünden, Abbasi iktidarıyla bozuştı.” Bu saptama doğrudur ama biz, meselenin tek bir etken eksenine oturtulmasından yana değiliz. Bize göre perde arkasında önemli bir ideolojik/siyasi görüş ayrılığı ve sınıfsal konumlardan kaynaklanan tarihsel birikimler bulunmaktadır. Şöyle ki; II. Abbasi halifesi **Ebu Cafer el Mansur** ile yazışmalarında, **Ebu Müslim** mealen şöyle diyor: “...Dine olan saf ve yürekten bağlılığım yüzünden, bazı Kur'an ayetlerini yanlış yorumladım. Devleti idare etme hakkının bu ayetler gereğince size ait olduğunu sandım ve sözlerinizi, dini bir vecibeye dayalı emir olarak algıladım... **El Seffah** (ilk Abbasi halifesi-FB) sapığın biriydi. Kan dökmeyi, sadece sanıya dayanarak

²¹¹ *The Cambridge History...*, c. IV, s. 33 ve 15. bölümdeki “Sects and Heresies” başlıklı yazı.

can almayı, şüphe üzerine insanları derdest etmeyi ve hata yapanları affetmeden, merhametsizce ortadan kaldırmayı vs hep o (*el Seffah*) bana öğretmişti. Kur'an ayetlerini yanlış yorumlamam neticesinde sırf size (*Abbasi ailesine*) itaatkâr olayım, emirlerinizi yerine getireyim ve otoritenizi sağlamlaştırayım diye, şu dünya ehline (*insanlara*) zulmedip durdum... Dolayısıyla, şimdi senin civarından (*Abbasoğullarından*) uzaklaşmaya çalışıyoruz. Bize karşı dürüst olduğun müddetçe sana bağlı kalmaya gayret ederiz; sözünü dinleyip itaat etmeye çalışırız. Fakat ille de kendi bildiğinizi okuyup dediğim dedik tavrı takınırsanız, canımın tatlı olduğunu belirtirim. Canımı sana teslim etmekte cimrilik yapar; biatımı (*bağlılık yeminimi*) geri alır ve seninle ahdimi bozarım..."²¹²

Ebu Cafer el Mansur, Hicri 137 (Miladi 755) yılında, sarayında düzenlediği bir hileyle **Ebu Müslim**'i öldürttü ve yerine, onun yardımcı ve başkomutanlarından Ebu Davud Halid bin İbrahim'i, Horasan valisi olarak atadı.

²¹² Şakir, age., s. 20-25

D) EBU MÜSLİM'LE İLİNTİLİ İSYANLAR

Ebu Müslim'in katledilmesine tepki biçiminde doğan; "eşitlikçilik, paylaşımcılık ve ortakçılık" zemininde yürütülen ve önemli oranda Mazdakçılıktan kalma komünal ilkeleri hayata geçiren; bu arada Zerdüştilik ve Maniheizm gibi inançlardan yoğun biçimde etkilenen ayaklanmalardır.

Bu ayaklanmalara şöyle bir göz atalım:

a) Hürremilik:

Ebu Müslim'in Halife tarafından katledilmesinden sonra, Horasan'daki fikirdaşları, yandaşları ve silah arkadaşları bunu içlerine sindiremediler. Abbasi iktidarının gerçek yüzünü gören halkla birlikte yeniden ayaklandılar. Bunlardan ilki, *Hürremiye* adı altında birleşen ve aslında Ebu Müslim'den önce başlayıp, ölümünden sonra devam ederek uzun bir zaman dilimine yayılan geniş çerçeveli hareketin adıdır.

İslam tarihçilerinden İbn-ül Nedim ile Ebul Kasım el Belhi, *Hürremilik*'in "eşitlikçi, ortakçı" Mazdakçılık'tan etkilenererek *Gulat-ı Şia* adı verilen (esasinda Bâtını ve Alevi hareketlerin anakolu) genel adı olduğunu; aynı zamanda *Muhammira* (Farsça Kızılar, Kızıl Bayraklılar anlamına gelen *Sorh-alaman*) ile özdeşleşerek genel Mazdakçı hareketin özünü oluşturduğunu belirtirler, İkisine göre *Hürremilik* ve *Muhammara* hareketi, Mazdakçılık'ın bir kolu sayılmazlar, onun belkemiği durumundadırlar.

Tarihçi el Mesu'di, *Hürremilik* ile *Mazdakçılık* arasına mesafe koymakla birlikte, her ikisinin, sonradan gelişen Ebu Müslim

yandaşlarının başlattığı *Müslimiye* hareketiyle ilintisi olduğunu savunur. Farsça “*güzel din, iyi din*” anlamına gelen *Hurrem-din* (Bahdin) sözcüğünden alınan bu kavram, Zerdüştî rahipleri tarafından kendi inançlarını tanımlamakta kullanılırdı. Kimine göre de *Hurrem*, Erdebil’de bir diyarın adıdır; bazısı ise sözcüğü, **Mazdak**’ın bir türlü bulunamayan eşi **Hurrema**’ya dayandırır.

İslami kaynaklar, “*eşitlikçi*” Mazdakçılığın İslam devrinde de sürdüğünü, özellikle *el Cibel* (eski zamanda Kürdistan diye bilinen topraklar) bölgesinde yoğunlaştığını; mensuplarının, Emevi döneminde İslam’a muhalif Bâtını sapkın hareketlerin aşırı kolları olan *Keysaniye* ile kaynaştığını ileri sürerler. Tarihçi **Taberi**, Abbasilerin Horasan’daki başdavetçilerinden **Hidaş** lakaplı **Ammar bin Yezid**’in 736’da Nişapur ve Merv illerindeki faaliyetleri nedeniyle tutuklanıp, yasadışı “*Hürremilik*” hareketi mensubu olmaktan yargılandığını kaydeder.

El Nexşi (Nahşi), **Ammar bin Yezid**’e atfen Horasan’da ortaya çıkan **Hidaşiye** hareketiyle *Hürremilik*’i özdeşleştirir. Hidaşiye mensupları, “*imamlık unvanının Abbasoğlu Muhammed bin Ali’den Ammar’a geçtiğini; idam edilen bu önderin ölmediğini*” öne sürmüşlerdi.

Ebu Hatim el Razi’nin *Hürremilik* tanımı daha farklıdır. Razi şöyle demektedir: “Hz. Ali’nin kardeşi Cafer’in torunlarından Abdullah bin Muaviye’nin 748-49’da (Ebu Müslim tarafından) öldürülmesinden sonra, Hansiye ismi çevresinde oluşan aşırı kimseler, farklı kollara ayrılarak her biri kendi başkanını seçmek suretiyle *Hürremilik* hareketini devam ettirdiler. Özellikle Batı İran ve Horasan’daki iki kolu, bölgenin Mazdakçı yerlileri arasından seçilip Abdullah bin Muaviye’nin emrine girdi.”

Her durumda, *Mazdakçı Hürremiler* üzerindeki en büyük etki, Emevilere başkaldıran ve Abbasi yönetiminin kurbanı olan devrimci önder **Ebu Müslim** sayesinde oldu. Önderinin adını alan *Müslimiye* kolu ile *Hürremilik* tümüyle özdeşleştirildi. Müslimiye yandaşları, **Ebu Müslim**’i, “*imam, peygamber ve hatta Allah’ın yeryüzündeki bir sureti*” olarak görüyor; “*ilahi bir ruh*” taşıdığını ileri sürüyorlardı.

Aynı **Ebu Hatim**, *Hürremilik* ile *Rizamiye* (önderi Rizam) hareketini özdeş gösterir; bunun *Müslimiye* gibi iddialarda bulunduğunu kaydeder.

755'te Abbasilerce katledilen Ebu Müslim'in ölümsüzlüğüne inanan *Mazdakçı Hürremiler*, **el Mesudi'nin** kayıtlarında şöyle geçer: "Bir kısmı Ebu Müslim'in öldüğüne inanmadı; 'onun geri dönüp yeryüzüne adalet dağıtacağını' söyledi. Bunlar Horasan'da ayaklandılar. Bir kısmı da 'ölümünün gerçek olduğunu ama imamlık makamının kızı Fatıma'ya geçtiğini' söyledi. Bunlara *Fatımiye* kolu dendi."²¹³

Müslimiye ve Hürremilik adına hareket eden ilk isyancı, Nişapur köylerinden Ehrevâne'de bir Mecusi (Zerdüştü) olan **Sindbâd**'dır. Ebu Müslim'in yanında uzun süre kalıp kendisini desteklemiştir. Öldürüldüğünü duyunca, 754-755 yılında başkaldırdı. Nişapur ve Kûmis *ispehbedleri* (vali, prens, komutanları) ile birlikte Rey şehrini ele geçirdi. 90 bin kadar yandaş topladı.²¹⁴ Ünlü *Siyasetname* kitabı, "*Sindbâd yandaşlarının Mazdakçı, Şii ve Zerdüştilerden*" oluştuğunu savlıyor.²¹⁵

Sindbâd, Rey şehrini zapt edip Ebu Müslim'in hazinesine el koydu; yanı sıra Müslüman kadınları esir aldı ama tüccarlara dokunmadı. Yaptığı açıklamada, "*Ebu Müslim'in ölmediğini; kısa zamanda Mazdek ve Mehdi ile birlikte döneceğini; esas amacının, Kâbe'yi yıkmak olduğunu*" söyledi.²¹⁶ Tehlikenin boyutunu gören Halife, **Cumhur bin Merrar el İclî** komutasında 10 bin Acem askerin oluşturduğu birliği **Sindbâd** üzerine gönderdi. 70 gün süren boğuşma, çatışma ve direnişten sonra yaklaşık 60 bin

²¹³ *Encyclopaedia of Islam*, "Khurramiya" maddesi; **Said Nefisi**, *Babek*, s. 25-35. Her durumda, İslam kaynaklarında, içinden çıkılması zor ve karışık bir Hürremilik tanımı vardır.

²¹⁴ Uslu, age., 125-126 (**Maqdisi**, *el Bed*, IV, 82-83; **Leysi**, *el Zendeqa*, 133; **Yakubi**, *Tarih II*, 367; **İbn-ül Esir**, *el Kamil*, V, 494'ten alıntı).

²¹⁵ **Nizamülmülk**, *Siyasetname*, 44. Fasıl; *Encyclopedia*, agy.

²¹⁶ Uslu, age., s. 126-7 (**Taberi**, III, 29-34; **İbn-ül Esir**, *el Kamil* V, 591; **Maqdisi**, *el Bed*, VI, 86-87'den aktarma); *Encyclopaedia*, agm.

taftarı kılıçtan geçirilen **Sindbâd**, Taberistan'a kaçarken yakalandı ve öldürüldü.²¹⁷

Sindbâd'ın yenilgisini izleyen dönemde *Hürremdiniye* adıyla yeniden canlanan hareket, 779'da *Muhammira* (Kızıllar, Kızıl Bayraklılar) olarak Cürcan'da başkaldırdı. *Yeni Mazdakçılık* biçiminde beliren *Hürremdiniye* yandaşları, aynı yıllarda Ebu Müslim'in torunu **Ebu'l Gaza**'yı başkan seçerek, Rey şehri üzerine yürüdüler ve ihtilal İsfahan'da yaygınlaştı. 796-98 yıllarında Cürcan'da tekrar başkaldırı düzenlendi; izleyen yıllarda Azerbaycan, İsfahan ve Hemedan taraflarında hüküm sürdü. *Siyasetname*'ye bakılırsa, *Hürremilik* hareketi 900'lerin ortalarına kadar Batı İran bölgesinde sürdü.²¹⁸

b) Türk İshak Hareketi:

Başka bir silah arkadaşı, can yoldaşı **İshak el Türki** (Türk İshak), Ebu Müslim'in katledilmesinin ardından Maverâünnehir'de isyan bayrağını açtı. O da, "Ebu Müslim'in ölmediği, el Rey dağlarında yaşadığı ve yakında döneceği" yolunda propaganda yaptı. **Türk İshak**, "Ebu Müslim, Zerdüşt tarafından gönderilmiş bir peygamberdir; eski dinin yayıldığı bölgelere dönüp, Zerdüştiliği yeniden ikame edecektir" diyordu. **Türk İshak**'ın faaliyetinin başlangıcı ve hareketinin kaderi hakkında fazla şey bilinmiyor. Muhtemelen 755 yılında isyan etmiştir.

Tarihçi **Gerdizi**, Ebu Müslim'in eski komutanlarından olup, katledilmesinden sonra Abbasiler tarafından Horasan valisi seçilen **Ebu Davud Halid**'in, 757'de **Türk İshak**'ın adamlarınca öldürüldüğünü; ayrıca Halife'ye başkaldıran isyancı liderlerden **Barazbanda**'nın da **Türk İshak** hareketine mensup olduğunu ve Ebu Davud'un yerine geçen, ancak bir nedenle merkezi yönetime karşı çıkan bölge komutanı **Abdülcabbar**'la ittifak kurdu-

²¹⁷ Uslu, age.

²¹⁸ *Encyclopaedia of Islam*, agm; *Siyasetname*, 47. Fasil vd.

ğunu kaydeder. Her durumda, **Gerdizi**’nin verdiği haberlerin dayanakları zayıftır.²¹⁹

Belirtmekte yarar var; Ebu Müslim’in yoldaşı **İshak el Türki** (Türk İshak) adı, Türk-İslam Sentezcileri veya Aleviliği Türk-lüğe indirgemek isteyenler tarafından istismar ediliyor veya yanlış değerlendiriliyor. Ciddi kaynaklar, *onun Türk* kökenli olmadığını; fakat Türkler arasında faaliyet göstermesi nedeniyle “*el Türki*” lakabını aldığını belirtiyorlar. Bazı kaynaklar ise, “*Türk*” kökenli oluşu hakkında kesin kanıtlar bulunmadığını ama mutlaka *Mecusi* (Zerdüşti) inançlı biri olduğunu kaydederler.²²⁰

d) el Mukanna Hareketi:

Ebu Müslim’in ölümünden yaklaşık 20 yıl sonra, hareketin eski bir mensubu olan **el Muqanna** önderliğinde isyan başlatıldı. İslam tarihçileri, el Muqanna’nın gerçek adı konusunda farklı yorumlar yapıyorlar. **İbn Halikan** ve **el Cahiz**’e göre, öz ismi **Ata** ve babasının adı da **Daduya**’dır. **El Biruni** ile **İbn-ül Esir**’e bakılırsa, gerçek adı **Haşim bin Hakim** olup Merv’in Kazak ya da Kaza köyünde doğmuştur. Babasının adından yola çıkarak, **El Muqanna**’nın Mazdekçi olduğuna hükmedenler de var.

Arap tarihlerinde, “*Beyazlar, Ak Giysililer*” (el Mübeyada, Mübeyaza), Farsça “*sapid-camagan*” olarak geçen **el Muqanna** isyanının önderi, Horasanlı bir boyacı idi. Ebu Müslim’in katledilmesine tepki duyan Horasan ve Maverâünnehir halkını, *el Mübeyada* (Beyazlar Hareketi) çevresinde topladı. Ak giysiler giyip beyaz bayrak elde dolaşan ihtilalci kitleler, o sırada “*kara halk*” adı verilen köylüleri ezen *Dihqan*’ların (Sasani döneminden kalma ve Arap yönetimiyle işbirliği yapan toprak ağaları) ve *Amil* unvanıyla bölgedeki büyük malikâne sahibi olan Arap egemenlerinin üzerine yürüdü.

²¹⁹ age.

²²⁰ *Doğuştan Günümüze...*, c. 3. s.90.

786'da başlayan isyan Irak'tan Afganistan'a kadar her tarafa yayıldı. Bu hareketin en tipik yanlarından biri, Nerşeh civarındaki isyanın bir kadının önderliğinde faaliyet göstermesiydi. **Ebu Müslim**'in subaylarından birinin dul eşi olan kadın, sonradan yakalanıp idam edildi.

Rizamiye olarak da bilinen köylü hareketinin içinde çok sayıda Soğdlu ve Türkmen aşiretleri bulunuyordu. Irak'a doğru ilerleyen hareketin üzerine gönderilen Halife ordusu, onu ve liderini Kiş kalesinde kuşattı. Ele geçmektense intihar etmeyi yeğleyen ihtilalcilerin yanı sıra **el Muqanna** da öldürüldü. Yandaşları, "Ebu Müslim ile liderleri el Muqanna'nın ölmediğine; Allah'ın Âdem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed'den sonra Ebu Müslim'in suretinde görüldüğüne" inanıyorlardı. Yenilgiden sonra korkunç bir kovuşturmayaya maruz kalan hareketin adı, 12. yüzyılda bile duyulabiliyordu.²²¹

e) Üstadsis Hareketi:

Badgis halkı yönetime, dayatılan haraçtan memnun olmadığını belirten bir mektup yazdı. Uzlaşma için Bağdat tarafından gönderilen **Muhammed bin Said**, "*dinden döndükleri*" gerekçesiyle halktan birçok kimseyi katletti. Geride kalanlar **Üstadsis** çevresinde toplanıp devlete meydan okudu. **Üstadsis**, 767'de, Badgis'in yanı sıra Herat ve Horasan halkıyla birlikte isyan bayrağını açtı. Guzilerin (muhtemelen Oğuz boylarından Dokuz Oğuzların-FB) katılımıyla sayısı 300 bine ulaşan bir halk ayaklanması, giderek Merv-i Rûz ve başka şehirlere yayıldı. **Hazim bin Huzeyme** komutasındaki Müslüman ordusu, birçok çatışma neticesinde 70 bin **Üstadsis** yandaşını yenip, 14 bin kişiyi de esir aldı. Bâtîni akım mensubu bu zat, "Peygamber" ol-

²²¹ **Enver Behnan Şapolyo**, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, s. 393-394; *Encyclopaedia of...*, agm; *The Cambridge History of Islam*, 15. bölümdeki "Sect and Heresies" başlıklı yazı.

duğunu ileri sürüyordu. Sonradan, Müslüman askerlerce yakalanıp idam edildi.²²²

Ebu Müslim geleneği ve Horasan ile bağlantılı olmakla birlikte İran'ın kuzeybatı bölgelerinde odaklaşan üç hareketi daha anmakla yetinelim:

İlki; merkezi Azerbaycan ve Hemedan'da olan **Babek** isyanıdır. Halife el Me'mun döneminde, 816 yılında başlatılan ve ancak 833 yılında geriletilebilen, önderi **Babek**'in de Hicri 222 (Miladi 836-837)'de yakalanmasıyla bastırılabilen ayaklanma, tipik bir yeni *Neo-Mazdakçı Hürremi* yani “eşitlikçi-ortakçı” hareketidir.

İkincisi; Taberistan'da karargâh kuran Kariniler sülalesinden **Mazyar bin Karin** önderliğinde 839'da gelişen ihtilaldir. Amacı, eşitlik temelinde bir toplum kurmaktır.

Üçüncüsü; Basra-Kûfe çıkışlı *Karmati* ihtilaliyle yakından ilintili olup Mısır'daki Fatımilerle bağlantılı çalıştıktan sonra, İsmaililerin *Nizari* kolu biçiminde sivrilen; **Hasan bin Sabbah** önderliğinde doruğa çıkan özgürlükçü, eşitlikçi bir harekettir.

Yanlış biçimde “*afyonkeş Haşhaşinler*,” biraz esrar içip kendilerini uçurumlardan aşağı atan “*Cennet Fedaileri*” veya “*Dağın Efendisi*” olarak nitelenen; maksatlı olarak “*İslam düşmanı ve Haçlı işbirlikçisi katiller sürüsü*” gibi gösterilen bu devrimci hareketin merkezi; Hazer denizinin kıyılarındaki Elbruz dağları, Alamut Kalesi, Kazvin idi. Sonradan Horasan'daki Kuhistan bölgesini de tümüyle etkisi altına alan Bâtını İsmaililer ya da nam-ı diğer *Nizariler*, 11. ve 12. yüzyıl boyunca Sünni Ortodoksluğun bağnaz temsilcisi Selçuklu yönetimine adeta kök söktürdü. Şafii mezhebinden olup Hanefileri bile küçümseyen, her türlü Bâtını hareketin can düşmanı, ünlü Selçuklu Veziri **Nizamülmülk**, İsmaili eylemciler tarafından öldürüldü. **Melikşah** ile oğlu, İsmaili korkusundan şaşırmış durumdaydılar. **Sultan Sencer**, kendileriyle geçici olarak uzlaşma sağlamayı başardı ve

²²² Uslu, age., s. 126 (Gerdizi, s. 124; Leysi, *el Zendeka*, 117; Taberi, VIII, 29-34; İbn-ül Esir, *el Kamil* V, 591'den aktarma.

bu hareketin denetimi altındaki bölgelere özerklik vermek zorunda kaldı.

İsmaililer, İran'da işgalci kabul ettikleri Sünni Selçuklular yüzünden, başlangıçta çok yoğun Türk düşmanlığı duygusu taşıyorlardı. İsmaili hareketi, çoğunlukla şehirlerde, kısmen kırsal alanlarda ve hatta düşük rütbeli ordu mensupları arasında önemli bir taraftar kitlesine sahipti. **Hasan Sabbah**'ın ölümünden sonra uzunca süre bağımsız konumunu sürdüren ve ihtilal ihraç merkezi olarak ünlenen Alamut Kalesi, Moğol istilaları sırasında yerle bir edilince, İsmaili hareketi aktif olmaktan çıktı. Fakat faaliyetlerini şu ya da bu biçimde sürdürdü. *Nizariler'in* topyekun ihtilalciler oldukları söylene bile; eylemleri, “*saray suikastları, politik şahsiyetlere karşı organize saldırılar, kundaklama ve sabotajlar*” gibi biçimler alabiliyordu.²²³

Babek, Mazyar ve İsmaili devrimleri başlı başına incelenmesi gereken konulardır. Başka bir araştırmada ele alıp irdedeleyeceğimizi umuyoruz. Yeri gelmişken değinip geçelim: Sünni Ortodoks söylemin etkisinde kalmış sağcı solcu, bilen bilmeyen herkesin, “*afyonkeşler, örgütlü katiller, dünyanın ilk cinayet şebekesi, kara cahil esrarcılar, serkeş alçaklar*” diye suçladığı bu hareketin gerçekte böyle olmadığını; son derece bilgili, dönemine göre gelişkin, aydın ve bilge kişilerden oluştuğunu; kimi aşırılıklarına rağmen felsefe dâhil her bilim dalına ilgi duyup araştırdıklarını; basit ve sade bir hayat sürmenin yanı sıra “*eşitlik-ortakçı-*

²²³ **Hasan Sabbah** ve Nizari (İsmaili) hareketi hakkında ispatlanmamış karalamaların kötü örneklerine batılı araştırmacılardan **Silvestre de Sacy**, **Hammer-Purgstall** ile daha az oranda **Bernard Lewis**'in kitaplarında rastlamak mümkün. Tipik bir “*Şark sinsiliği ve entrikacılığı*” ekseninde dönen çalışmalar, İslam dünyasındaki her direnişi veya devrimci hareketi, “*alçakların yönettiği aptallar*” şeklinde gösteriyor; “*Şarklı direnişlerin saflıkla birleştirilmiş ikiyüzlülüğün sonucu*” olduğu kanaatine varabiliyor. Saygı duyulan çalışmalardan biri, **Hodgson**'un *The Order of Assassins; The Struggle of the Nizari Ismailis against the Islamic World* (The Hague, 1955) adlı kitabı; diğeri ise **Farhad Daftary**'nin *The Assassin Legends* ile *The Ismailis* isimli iki incelemesidir. **Hodgson**, eserindeki eksiklikleri, *The Cambridge History of Iran*'ın “İsmaili Devleti” konulu 5. bölümünde gidermiştir.

lık ” temelinde bir toplum yaratmayı hedeflediklerini belgeleriyle ortaya koyacağız.²²⁴

Bâtınilik fikrinin göçebe çoban kitlelerce benimsenmesinden sonra, Sünni Karahanlılar zamanında baş gösteren, Türki kökenli Çiğiller isyanı da Horasan merkezlidir. Batı Karahanlıların Semerkant hükümdarı **Ahmet bin Hızır**, İsmaili mezhebini benimseyince, ona ters düşen *Sünni Ulema*, Selçuklu Sultanı **Melikşah**’tan yardım istedi. 1089’da Buhara ve Semerkant’ı işgal eden Melikşah, kendisini tutsak edip yanında İsfahan’a götürdü. Karahanlı ordusunun belkemiğini oluşturan Çiğiller isyan edip, Selçuklu valisini kovdular. **Melikşah** geri adım atarak, merkezi hükümete bağlanması kaydıyla **Ahmet bin Hızır**’a makamını iade etmek zorunda kaldı. Ancak, *Sünni Ulema* rahat durmadı; 1095 yılında uygun bir fırsat kollayarak, **Ahmet**’i yargılayıp idam ettiler.

Bu ve benzeri Türkmen isyanları, Horasan ve Maverâünnehir’de 11. ve 12. yüzyıllar boyunca sıkça tekrarlanacaktır.

²²⁴ **Hasan Sabbah**’ın ünlü vezir **Nizamülmülk** ve şair **Ömer Hayyam** ile “*okul arkadaşlığı*” efsanesi, öncelikle ünlü İranlı şair **Mir Ali Şir Neva-i** (1441-1501) tarafından kaleme alınmış ve **Fitzgerald**’ın *Rubaiyat of Omar Khayyam* adlı eserinin önsözünde hikâye edilmiştir. Bu modaya uyan Lübnanlı **Amin Maalouf** (Emin Maluf), *Semerkant* ve *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri* adlı iki kitabında mavallarla gerçekleri birbirine karıştırmış; **Hasan Sabbah**’ı entrikacıbaşı gibi göstermiştir. Muhtemelen İran kökenli olan **Freidoune Sahebjam** (Feridun Sahebcam), *Dağın Şeyhi Hasan Sabbah* adlı romanında işin dozunu iyice kaçırması; bu tarihi şahsiyeti hem esrarkeş ve katil, hem de dürüst ve dindar biri yapmayı becerebilmiştir. Konuyla ilgili daha geniş bilgi almak için bkz.: **Faik Bulut**, *Hasan Sabbah Gerçeği: Eşitlikçi Dervişan Cumhuriyetleri*, 4. baskı, Berfin yayınları, 2014, İstanbul.

E) DİĞER İSYANLAR

Abbasiler döneminde çıkan diğer isyanları üç başlık altında toplamak mümkün: **Bir:** Ali ve Emevi zamanında merkezi devlete karşı Irak ve el Cebel’de yani Kürt coğrafyasında meydana okuduktan sonra, Sistan ve Horasan’da faaliyetlerini sürdüren, uzlaşmaz Harici hareketinin devamıdır. “Eşitlik” ilkesini benimseyip, boyunduruk altındaki halklarla ezilen kesimlerin himayesine soyunmakla birlikte, Bâtını fikirler yerine İslam’ın bağnaz yorumunu alan Harici direnişleridir bunlar. **İki:** Merkezi devletle anlaşmazlıklar, yerel hükümetler arasındaki rekabet ve husumet yüzünden genelde vali ve askeri komutanların öncülüğünde gerçekleşen isyanlar. **Üç:** Ehlibeyt davası nedeniyle çıkan isyanlar.

a) Harici İsyancıları

Emevilerin başdüşmanı Haricilerin Horasan ve Sistan’daki isyanları güçlölle bastırılmış olmasına ve Horasan dışında herhangi bir direnişlerine rastlanmamasına rağmen; daha sonra **el Berem** lakabıyla ünlenen **Yusuf bin İbrahim**, 776-77 yıllarında Abbasilerin bölgedeki yöneticisi el Mehdi’nin idaresini beğenmeyerek Horasan’da başkaldırdı. Harici lideri **el Berem**, sırasıyla Merv-i Rûz, Talikan ve Cüzcan’ı ele geçirerek kitlesel bir hareket oluşturdu. Ancak, **Yezid bin Mezyed el Şeybani** komutasındaki Müslüman birlikleri, isyanı bastırıp **el Berem**’i yakaladılar. Yandaşlarıyla birlikte develere ters bindirilen **el Berem**’in el ve ayakları kesildi, cesedi Nehrevan’da köprüye asıldı.

El Berem’in başlattığı Harici kalkışması, torunu **Mansur bin Abdullah bin Yusuf** tarafından Horasan’da devam ettirildi.

Halife el Me'mun, 816-7'de bizzat savaşa komuta edip kendisini yendi.

Harun el Reşid'in Horasan'a atadığı **Gıtrif bin Ata** zamanında, Sistan bölgesindeki Evk halkından, Harici mensubu **Husayn** kendi bölgesinde başkaldırdı. Kays bin Sa'lebe'nin azatlı kölelerinden olan **Husayn**, Badgis, Buşenc ve Herat taraflarında faaliyet gösterdi; üzerine gönderilen Müslüman birlikleri ardı sıra yenerek İstifraz'a girdi. Kadın ve çocukları esir etti ama 793-94 yıllarında Horasan'da öldürüldü.

Haricilerden **Hamza bin Etrük**, 795 yılında Sistan'da isyan çıkardı. Kuhistan halkını tahakküm altında tutan Hamza'nın halktan istedikleri yerine getirildi. Kuhistan, Herat ve Buşenc'e kadar faaliyet alanını genişleten **Hamza**, 796 yılında Nişapur'da karşılaştığı Müslüman kuvvetleriyle çatışmada yenilip, yanındaki 40 kişiyle kaçtı. Harici yandaşlığıyla bilinen Evk ve Cüveyn halkı, Müslüman askerlerce katledildi; köyleri yakılıp yıkıldı. Zerenc bölgesine gelinceye dek, Harici yandaşı kitleden 30 bin insan katledilmişti. Müslüman ordusu, Esfizar'da karşılaştığı **Hamza**'yı, Soğdların yardımıyla yendi; taraftarlarını öldürdü. Hâkimiyet alanındaki yandaşlarının katliama uğraması üzerine **Hamza**, uzun süreli ateşkes istedi.

İsa bin Ali bin İsa komutasındaki İslam ordusu, 801 yılında Badgis şehrinde yeniden ortaya çıkan Harici liderini destekleyen 10 bin kadar yandaşını katlederek Kâbil'e kadar ilerledi. Horasan halkına böylesine zulüm ve katliamı reva gören İslam komutanı, kitlesel bir başkaldırıyla karşı karşıya kaldı; Horasanlılar **İsa**'yı yakalayıp, Belh kentinde öldürdü. Karşı hamle yaparak birçok yeri zapt eden, hatırı sayılır ganimet alan **Hamza**, 808'de Nişapur'a doğru ilerlediyse de, iki yıl sonra düzenlenen karşı saldırı üzerine Herat'a kadar geriledi. 828'deki bir çatışmada yaralanan Harici lideri **Hamza**, yakalanıp öldürüldü.²²⁵

²²⁵ Uslu. age., s. 127-129 (**Yakubi**, *Tarih*, II. 397-450; **İbn-ül Esir**, *el Kamil*, VI, 43-124-146-150-153-163-209; **Maqdisi**, *el Bed*, VI, 97-103; **Gerdizi**, 129-131-132'den alıntılar).

b) Yönetici İsyanları

Emevilerin Kûfe valisiyken Abbasilerin safına geçen **Ziyad bin Salih**, Emevi karşıtı isyana önemli katkılarda bulunmuş; mükâfât olarak Buhara emiri (askeri yöneticisi) olarak tayin edilmişti. 752-53'de başkaldıran **Ziyad**, Belh şehrinin öte kıyısındaki birliklerle Ebu Müslim yönetimini tanımadığını ilan etti. Çok geçmeden güçsüzlüğünü anlayıp yöredeki *dihqan*'a, sığınan Ziyad'ın başı kesilerek **Ebu Müslim**'e gönderildi.²²⁶

Osıralarda, Ebu Müslim'in ardılı **Sindbâd**'ın yenilmesi üzerine elde ettiği ganimet ve hazineyi Halife'ye göndermemek için isyan eden Arap komutan **Cumhur bin Merrar el Icli**, isyan ederek Rey-İsfahan üzerinden Azerbaycan'a kaçtı. Fakat, Halife'den bağışlanmalarını isteyen silah arkadaşları tarafından başı kesilerek öldürüldü.²²⁷

Abbasiler tarafından Horasan'a vali tayin edilen **Abdulcabbar bin Abdurrahman el Ezdi**, halka aşırı zulüm ve baskı yapınca, şikâyet üzerine azledildi. O da 757-58'de devlete başkaldırdı. **Abdulcabbar**, 759 yılında Merv-i rûz halkı tarafından yakalanıp Halife'ye gönderildi, orada işkenceyle öldürüldü.²²⁸

Bir isyan da, **Ebü'l Hasib** öncülüğünde, 799'da başlatıldı. Bir ara yerel hükümetle anlaşılan **Ebü'l Hasib**, iki yıl sonra yeniden başkaldırarak Serahs şehrinde karargâh kurdu. Ancak isyan kısa zamanda bastırıldı ve **Ebü'l Hasib** öldürüldü, hanım ve çocukları esir alındı.²²⁹

Emevi devrinin zalim yöneticilerinden ve Horasan valisi Nasr bin Seyyar'ın torunu **Rafi bin Leys bin Nasr**, Semerkant valisiydi. Abbasilerin kendisini cezalandıracağı korkusuyla 806'da başkaldırdı. İktidar kavgası ve namus meselesi yüzünden başla-

²²⁶ Uslu, age., s. 124-125 (*İbn-ül Esir, el Kamil*, V, 455'den alıntı).

²²⁷ Uslu, age., s. 125-266 (*İbn-ül Esir, el Kamil*, V, 494'ten alıntı).

²²⁸ age., 125 (*Ebu Ubeyd*, 300; *Taberi*, VII, 508-511 'den alıntı)

²²⁹ age., 129-130 (*Taberi*, VIII, 272-3-5; *İbn-ül Esir, el Kamil*, VI, 140-174'ten alıntı).

tılan isyan, kısa zamanda siyasi bir nitelik kazandı. Neseif halkı, 807'de bir mektup yazarak asi validen yardım istedi. Onun gönderdiği birlikler sayesinde resmi kuvvetler yenilgiye uğradı. Merv, Nişapur, Tus, Semerkant halkı; valiler, emirler ve askeri komutanlar arasındaki husumetten yararlanarak kısa zamanda kitlesel taşkınlıklara başladılar.

Sıkışan **Refi**, kaçıp Türklere sığındı; Türkler, başlangıçta onun çevresinde direniş için toplandıysa da çabuk dağıldılar. El Me'mun'un hoşgörüsü ve affına sığınan **Refi**, 811 yılında İslam komutanlarından **Herseme** tarafından öldürüldü.²³⁰

Merkezi otoritenin zayıflaması üzerine ortaya çıkan isyanların en tehlikelisi *Saffariler* isyanıdır. **Yakub bin Leys el Saffar**, 867 yılında Fars bölgesinin mutlak hâkimi gibiydi. İzleyen yıllarda Belh, Herat ve Kâbil'i ele geçirdi. Halife **Muvaffak**, başarılarından çekindiği için, kendisine Toharistan ve Sind valiliğini verdi. Yakub, 870-1'de Tahiri hanedanının merkezi Nişapur'u zapt etti ve hükümdar **Muhammed bin Tahir**'i esir aldı. Taberistan üzerine yürüdüysede verdiği kayıplar neticesinde geri çekilmek zorunda kaldı. Çok istediği Horasan valiliğini Abbasilerden koparamayınca, Batı'ya döndü. Ahvaz üzerinden Bağdat seferine çıktı. Dicle kıyısında durdurulan **Yakub**, Halife ordusunca mağlup edildi.²³¹

c) Ehlibeyt İsyanları

Abbasilerin iktidara geldikleri ve Ebu Müslim'in Horasan'da üstünlüğü ele geçirdiği ilk zamanlarda, bir isyan başladı. 751-52'de Horasanlı süvari birliği komutanı **Bessam bin İbrahim**,

²³⁰ age., 130 (**Taberi**, VIII, 319-324; **İbn Asem el Kûfi**, VII, 424; **İbn-ül Esir**, *el Kamil*, VI, 195-203-206-210-225'ten aktarma).

²³¹ *Doğuştan (Günümüze...*, c. 3. s. 266-7 (**C.E. Bosworth**, *Sistan under the Arabs From the Islamic Conquest to the Rise of the Saffarids*, Rome 1968, 112 vd; **Taberi**, III. 1891 vd; **Mesudi**, *Muruc-ül Zeheb*, VII, s. 41 vd; **İbn-ül Esir**, *el Kamil*, VII, 290 ve diğerlerinden aktarma).

“İktidarın neden Ehlibeyt’ten birine verilmediği”ni sorarak başkaldırdı. Yandaşlarıyla birlikte bölgeden ayrılıp, Şattülarap yakınlarındaki Medain kentine gitti. Halifenin gönderdiği kuvvetlerle çarpışırken öldürüldü, isyan bastırıldı.²³²

Mu’tasım’ın halifeliğinin ikinci senesi, yani 834 yılı başlarında Hz. Ali soyundan **Muhammed bin Kasım**, Horasan’ın Talikan şehrinde isyan etti. Başkaldırı nedenleri açık değildir. Muhammed’in, kötü muamele sonucunda isyana mecbur kalarak Horasan’a kaçtığına; Merv, Serahs, Talikan ve Nesa’daki Ehlibeyt davası güdenler tarafından teşvik edildiğine dair rivayetler vardır. Halktan biat alan **Muhammed**, merkezi devlete meydan okuyunca, Halife’nin gazabını çekti. Horasan valisi **Abdullah bin Tahir**, Muhammed’in üzerine yürüdüğünde, o selameti, daha önce mektuplaştığı Horasan köylerinden birine kaçmakta bulundu. Fakat Nesa valisi tarafından yakalanıp 834 yılında Bağdat’a gönderildi ve orada cezaevine konuldu. Muhtemelen zehirletilerek öldürüldü. Taraftarlarınca kaçırıldığına inananlar da vardı. Zeydi fırkasındakilere göre, “*O ölmemişti; Allah tarafından gizlice besleniyordu ve bir gün geri dönüp adaleti kuracaktı.*”²³³

²³² age., (İbn-ül Esir, *el Kamil* V, 450’den alıntı)

²³³ *Doğuştan Günümüze...*, c.3, s. 204 (Mesudi, *Muruc-ül Zeheb* VII, 116; İbn-ül Esir, *el Kamil*, VI, 312; Yakubi, *Tarih* II, 576’dan aktarma).

VII. BÖLÜM

HORASAN KÜRTLERİNİN TARİHİ

Türk Tarih Tezi ile Türk-İslam Sentezi savunucularının sık sık tekrarladıkları beylik tezlerden biri de şudur:

“Horasan, öteden beri Türk yurdudur. Ahmet Yesevi ile başlayan Türk İslamı, Sünnilik ve Alevilik’i içerir. Alevi alperen ve dervişleri, Horasan’dan gelip Anadolu’da gazavatlara katılmışlardır. Horasanlılar Türk olduklarına ve Alevilerin ataları da oradan geldiklerine göre, Kürt Alevilerin hepsi Türk oğlu Türk’tür. Esasen Alevilik, Türklüğün özüdür; su katılmamış halidir...”

Horasan, yukarıda iddia edildiği gibi gerçekten Türk yurdu muydu; yoksa, Orta Asya’dan Anadolu’ya gelişte uzun yıllar süren ama sadece bir konaklama yeri, bir ara istasyon muydu?

İslam Ansiklopedisi’nde, Horasan’ın etnik yapısı hakkında şunlar yazılıdır:

“Şimdiki Horasan halkı çok karışık etnik kökenli insandan oluşur. Kuşkusuz, bunlar arasında *İrani altkümeden olanların dağılımı hâlâ önemli bir yer tutar. Fakat Türkmen, Kürt, Beluci, Arap, Teymuri ve Afgan Hazaraları* adı verilen kümeler yoğunluktadır. Horasan’daki mevcut demografik yapı, onun İçasya karşısında stratejik bir karakol, kale veya kapı olmasında yatar. Çünkü (*ilkel, hayvancı, otlaticı göçmenlerin yaşadığı-FB*) bozkırlar ile (*yerleşik insanların bulunduğu-FB*) uygarlık arasında, Orta Asya ilkelliği ile Ortadoğu uygarlığı arasında bir koridor/geçit olmasından kaynaklanır. Orta Asya bozkırlarından aralıklarla süren otlaticı göçmen kavimlerin dalgaları, 19. yüzyıla

kadar devam etti. Siyasal sınırların çizilmesiyle, kavimlerin başıboş göçlerinin önü alınmış oldu.

Horasan öyle bir geçitti ki; **Büyük İskender** buradan Baktriya ve Hindistan'a kadar gidip aynı yerden geri döndü; Selçuklu Türkleri ile Moğollar Pers ülkesine girdiler. Sonuçta Horasan'da ortak (karışık) bir etnik köken oluştu. Özellikle Fars, Arab veya Türk yöneticiler, Pers topraklarını yönetirken; kuzeydoğu sınırlarını korumak gibi tarihi bir görev gereği, çeşitli dönemlerde bu bölgeye etnik küme, topluluk, cemaat ve koloniler gönderdiler. Onları, sınır boylarının bekçileri gibi kullandılar. *Lurlar (Kürtlerden sayılan bir kavim, topluluk-FB)* gibi kimi topluluklar da **Rıza Şah Pehlevi** döneminde Horasan'a yerleştirildiler. Kuzey Horasan'da esas olarak İrani kökenli insanlarla İrani diller ağır basar..."²³⁴

Yazılanlardan şunları çıkarmak mümkün:

a) Horasan'da İrani kökenli insanlar önemli bir yer tutmakla birlikte, değişik etnik kökenden insanlar yaşar; özellikle Kürt, Türkmen, Arap, Beluci, Hazara gibi topluluklar ağırlıktadır.

b) Horasan, hem bir ara istasyon olması hem de her dönemin yöneticilerinin izlediği politika nedeniyle, etnik yapıya müdahale (farklı toplulukları bölgeye yerleştirmek gibi) neticesinde, burada zaman içinde oluşmuş gayet karışık bir demografik yapı ortaya çıkmıştır.

Görüldüğü üzere, *İslam Ansiklopedisi* gibi ciddi bir kaynakta, "*Horasan'ın Türklere ait ve Türk yurdu*" olduğu mealinde hiçbir şey söylenmiyor; sadece "Selçuklu Türkleri de burada yaşayıp gittiler; Horasan'da bir miktar Türkmen vardır" şeklinde bir saptama yapılıyor. *The Cambridge History of Iran*'ın 5. cildinde ise, "Son 1000 yıldan beri İran'ı yöneten Fars olmayan (ağırlıklı biçimde Türk ve Moğol) hükümdarlık ve hanedanların, İran'ın milli ruhunu çok az etkilediği" vurgulanıyor.

Bu durumda genel kanı, Horasan'ın, öteden beri İrani kökenden gelen ve diğer adıyla "**Arî**" kavimlerden insanların yaşadığı bir mekân olduğu yönündedir.

Öyleyse, Horasan Kürtleri'ni bu coğrafyada nereye yerleştirmek gerekir?

²³⁴ *Encyclopaedia of Islam*, c.V, "Khurasan" maddesi.

A) TURAN EFSANESİ: HORASAN'DA KÜRT İZLERİ

İlk elde ünlü İranlı şair **Firdevsi**'nin *Şahname* adlı efsanesindeki bir temaya dönmek gerekiyor: “İran’ın kuzeyinde Amuderya (Ceyhun) nehrinin karşı yakasındaki topraklarla özdeşleştirilen *Turan* ile *İran* arasında kavga olmuştur. Turan, daha sonraları Türklerin vatani varsayılmıştır. Pek çok divaneliğe izin veren **Keykâvus** (gerçek tarihe göre belli belirsiz Ahamenişler öncesinde kurulmuş olan) *Kayâni* hanedanına mensup bir hükümdardır. Yakışıklı oğlu **Siyâvuş**’u kıskançlık yüzünden *Turan* diyarına sürer; *Turan* kralı **Efrasiyab**’ı, onu öldürme konusunda ikna eder ve Siyâvuş katledilir. Fakat Siyâvuş’un büyük oğlu **Keyhüsrev**, dedesinin tahtına oturup Kayâni hanedanının en sevilen hükümdarı olur. Esas amaçlarından biri, babasının intikamını almaktır. Bu yüzden Kayânilerin sahip olduğu *İran* ile ebedi hükümdar **Efrasiyab**’ın yönettiği *Turan* arasında sonu gelmez kavgalar, çatışmalar, savaşlar yaşanır...”

İttihat ve Terakkiciler zamanında başlayıp, **Ziya Gökalp**’in “*Turan ülkesi, Kızıl Elma*” motifleriyle zenginleştirildikten sonra *Günç-Dil Teorisi*’nin ana teması haline gelen, *Turancılık* gibi ırkçı görüşlere bulandıktan sonra Milliyetçi ve Ülkücü hareketlerin hayallerini süsleyen bu efsanevi Turan ülkesi neresidir, neyin nesidir?

Şimdiye kadar bilinen yorumların dışına çıkan Kürt araştırmacılardan **M. Sıraç Bilgin**, Zerdüştilik inancını ele alan çalışmasında, *Avesta* kutsal metinleri, *Şahname* ve Batılı araştırmacıların eserlerinden yola çıkarak aşağıdaki değerlendirmeyi yapıyor:

“*Airyana Vaico* dışında, Zerdüşt dininin (Bahdin) yayıldığı 16 diyarın adı, *Vendidad* ve *Yâşt 13* metinlerinde geçer. Bu diyarlar arasında ismi bulunmayan *Sagastan*, en harika başarıların elde edildiği yerdir -ki araştırmacıların bir bölümü, burayı *Airyano Vaico* ile özdeşmiş gibi gösterir. (Zerdüştilere ait) dini kitaplar, bu başarıyı ‘*Sagastan Mucizesi*’ diye sunarlar. Fakat, *Vendidad*’ta yer alan geniş listede, hayal unsurunun da önemli bir rol oynadığı kesindir. En azından, Pencab Vadisi gibi mekânların, ‘Zarathustra (Zerdüşt) dininin zafer bölgeleri’ olmadığı açıktır.

Ari kavimler, şimdiki Türkmenistan topraklarını bir anda ve toplu biçimde terk etmediler. İran’a yerleşen *Aryanlar* (Ariler), kendilerinden ayrılıp gelmeyen kabile, küme ve kavimlere ‘*Tur*’ adını verdiler. Bu terimi bir efsaneyle süslediler. Buna göre; zalim **Aji Dahaka**’yı yenen **Fretma**, başında bulunduğu krallığı üç oğlu arasında bölüştürdü: Oğullarından **Sarima**’ya batıyı, **Tûr-ya**’ya doğuyu, **Arya**’ya orta bölümü verdi.

Bizim üzerinde durmak istediğimiz nokta, doğu bölgesinde kalan veya göç etmekte geciken kümeyle ilgilidir; bu küme de diğer göçmenlerle aynı ırktan, yani *Aryan* idi. Sonraları, Uzakdoğu’dan gelen bir başka kavim bölgede mekân tutmuştu. İran’a yerleşmiş bulunan Aryanların, eski düşman kardeşlerine verdikleri ad, bu defa yer değiştirerek yeni gelen; çekik gözlü yuvarlak kafalı halka/kavime verildi: **Tura**... Ülkenin ismi değişmeyip olduğu gibi kaldı: **Turan**...

Takriben Miladi yıllarda başlayan bu değişim, yine aşağı yukarı MS 4. yüzyılda tamamlanmış ve Maverâünnehir’de hemen hiçbir Aryani kabile kalmamıştı. Demek ki, Milattan önceki *Tura*’larla, Miladın 4. yüzyılından itibaren bölgeye hâkim olan *Tura*’lar arasında hiçbir akrabalık ve irksal bağ yoktur. (Batılı araştırmacı) **Nyberg**, *Tura* oldukları varsayılan tüm bu şahısların isimlerinin İrani olduğunu (bizce bir kısmı Medce idi-M.S.B); böylece en azından o dönemde, yani *Avesta*’nın şekillendiği dönemdeki *Tura*’ların, İran’a göçen Aryanların ataları olduğunu kaydeder.

(İran antik tarihi konusunda uzman) **Christensen**, ‘*Tura*’ tabirinin, İranlı olsun olmasın, mutlaka Aryan, genelde göçebe kabileleri betimleyen bir tabir olduğunu söylüyor. Bilindiği gibi *Avesta* metinlerinde İrani olmayan Turalarla ilgili herhangi bir

kayda rastlanmıyor. Sasaniler döneminde Xwarizm/Harezmi'de *Tura*, bir bölgenin adı olarak geçer.

Markwart, *Tura* isminin, Aryani bir halk kümesinden *Masagetslere* verilen ad olduğunu iddia eder. **Herodot** ise, Massagetslerin Aras vadisinin kuzeyinde yaşadığını bildirmişti. Bu durumda, dinsel yapılanmalarına bakılırsa; *Tura*'lar *Mazana* 'larla aynı kabile kümesine mensup değilse bile, bu iki Aryani (Ari) grup birbirine çok yakın yerleri yurt edinmiş olsalar gerek. Anlaşıldığı kadarıyla, bunların bir kolu, Zarathustra(Zerdüşt)'nın yaşadığı dönemde Orta Asya'nın İran'a yakın bölgelerinde hâlâ etkin biçimde varlığını sürdürüyordu.

13. Yaşt bölümünde, **Gaupivanghu** adlı bir adamdan başlayan ve *Tura* kökenli kabarık bir azizler listesi yer alır. Bir kısmı, *Fryâna* adlı aileye mensuptur. Fryâna ismine birçok dinsel metinde rastlanabilir... Aynı bölüm ve *Yaşt: 5. 81* 'de, beş ayrı ülkenin yanı sıra *Turahya* (Turan), Sairinyam (Rum), Sâini (Çin) ve Dâhi (Ceyhun nehri güneyi) ülkesinin mümin erkek ve kadınlara da saygı duyulacağı belirtilir...

Avesta; Varedhaka ve Huyaon (Khayan, Keyani, Kayani) aşiretleri mensubu Tatharavant, Peşana ve Spingauruska adlı Bahdini (Zerdüşti) düşmanlardan bahseder. Elimizdeki ipuçlarına göre, bunlar *daiya-yasnacı* olup, Huyaon(Kayan)larla aynıdırlar ve anlaşıldığı kadarıyla *Aryan*'dırlar. (Batılı araştırmacı) **Darmsteter**, Kayanilerin "*Chionita*"lar (Eftalitler) olmaları gereğinden ve Gilan'a yakın bir yeri yurt tuttuklarından söz eder...

Kayanların durumu, son dönem araştırmacıları arasında fikirsel tartışma ve mücadelelere yol açmaktadır. Kaynak kıtlığı, daha zayıf kaynaklara dayanma, dinsel kitaplardaki abartılara mahkûm olma, dilsel, coğrafi terim avı, Grek yazarların kalemlerinden anlatılanlara bakarak sonuca varma vs yüzünden; birisi *Ariyanem Vaico* diyarını Hindukuş'ta ararken, diğeri Dicle Vadisi ve Volga kıyılarına kadar uzanabiliyor. Biri, Turaları, günümüz Turani kavimlerle karıştırıyor; öteki, bu kavmin izlerini Don vadisinde görebiliyor... Oysa Kayanlar olayında iki önemli yol gösterici unsur var: Birincisi, bilinen **Kayani** şahıs isimleri; ikincisi ise bu halk grubunun dinidir. İsimlere bakıldığında, hemen tümünün *Ari* kökenli olduğu görülür. Dolayısıyla bir *Tura* kabilesi sayılan ve *Turaya* (Turhaya,

Turahya) ülkesinden olduğu kaydedilen Kayanlar da, diğer İrani halk grupları gibi Aryani/Ari'dirler. Bunların, Milattan sonraki 4. yüzyılda Ortasya'ya doluşan ve Ural-Altay dillerini konuşan kavimlerle herhangi bir ilgileri yoktur. Onlara, sadece İranlıların özlerine verdikleri isimlerini satmışlardı: **Turan...**"²³⁵

Bilgin'e göre, Zerdüşt Peygamber, dini faaliyetlerini yaygınlaştırmak amacıyla **Aûrvâitâ-dang** adlı "Turani" bir hükümdarla görüşmüştü; Peygamber'in güzel sözlerini beğenmekle birlikte yeni dine girmeyi reddeden hükümdar, Zerdüşt'ü öldürmek isteyen oğullarını engellemiştir.²³⁶

Değerlendirmeden yola çıkarak varılmak istenen sonuçlardan *ilki*, **Firdevsi**'nin *Şahname*'sine istinaden yaratılmak istenen, "Turan, Türklerin ezeli yurduydı" fikrinin yanlışlığıdır. *İkincisi*, millet tanımını, "ırk, coğrafi, siyasi, iradi bir zümre değil; ortak bir dil, terbiye (eğitim) almış kültürel birlik" biçiminde yapan **Ziya Gökalp**'in, "*insan en deruni duygularını ana dilinin tesiriyle alır*" demesine rağmen, Kızılirma ve Turancılık hayali peşinde koşmasıdır. İşin garibi, *Türkçülük-Turancılık* fikrinin teorisyenlerinden **Gökalp**'in anadilinin, Kürtçenin önemli bir lehçesi sayılan Dımilki/Zazaca olmasıdır.

Kürtlerin Horasan'daki varlığına inanç açısından bakarsak, şu manzarayla karşılaşırız: Sanıldığıının tersine, Zerdüştî rahipleri olan *Magular* Pers (Fars) kökenli değildi. Evet, Fars *Magular* vardı ama tayin edici etnik kökeni *Medliler*, *Medyalılar* oluşturdu. *Magular* (modern dilde Mecusiler) Pers olmak şöyle dursun; **Artaxarxes** dönemine kadar, Farşlı krallar tarafından hep işkenceye maruz kaldılar. Grekli yazarlar olaydan söz ederken; **Dara** (Darius), Bahistun yazıtlarında Magu rahibi **Gaumata**'nın isyanına değinir. Buna göre Gaumata, kendini, **Cambyses**(Kambuciya)'in kardeşi Bardiya olarak tanıtip başkaldırır. **Dara**'nın

²³⁵ **M. Sıraç Bilgin**, *Zarathustra (Zerdüşt): Hayatı ve Mazdaizm*, s. 128-133. Biz, **Bilgin**'in, "MS 4. yüzyıldan itibaren Maverâünnehir bölgesinde Aryani grup, küme, topluluk ve kavimler kalmadı" yolundaki saptamasına katılmıyoruz. Çünkü tarihsel veriler tersini gösteriyor ki, ilerleyen bölümde buna değineceğiz.

²³⁶ *age.*, s. 106.

iddiasına bakılırsa, **Cambyses** kardeşini daha önce öldürmüş fakat olayı gizli tutmuştur. **Gaumata**'nın isyanı, kısa sürede yayılmış ve bu arada Cambyses'in kellesi gitmişti. Anlaşıldığı kadarıyla **Dara**, bir saray darbesiyle iktidarı ele geçirip Gaumata ve altı kardeşini öldürmek suretiyle krallığını ilan etmiştir. Bu bahaneyle Med ülkesine yönelen **Dara**, geniş çaplı bir *Magu* katliamına girişmişti. Bu şekilde hem Med halkı, hem de Maguların gözleri korkutulmuştu. Katliam münasebetiyle çok sevinen ve 5 Kasım gününü “en büyük bayram” ilan edense Perslerdir.

Yunan tarihçisi **Herodot**, bu bayramı, “*Magufonia*” adıyla anar. **Tesias**, “*Magufonia*” şenlikleri sırasında, Medli rahipler olan Maguların korkudan evlerine kapanarak yeni bir katliam ihtimalinden kaçındıklarını aktarır. Maguların ateşperest Zerdüştî oldukları kesindir. Batılı araştırmacılardan **Mills**, benzer görüşler ileri sürer.

Xerxes devrinde tüm *Magular* yani Mazdacı, Mithracı ve Daeva-Yasnacı bütün Medyalı din adamları daha yoğun baskılara maruz kalınca, bulundukları diyardan göç etmeye ve yeni faaliyet alanları aramaya başladılar: Mezopotamya, Suriye ve Anadolu'da Lidya, Kapadokya ve Pontus'a gittiler. Oradaki dini akımları etkilediler.²³⁷

Dikkati çeken bir şey, **Zerdüşt** Peygamber'in “*daiva*” kavramına sert eleştiri ve saldırılarından, onları mahkûm edişinden bahseden kutsal metinlerin varlığıdır. *Avesta*'nın daha genç (geç yazılmış) bölümlerine göre, *Daiva-Yasnacı* adlı dini cemaat/topluluk, aslında Peygamber'le aynı coğrafi bölgede yaşıyordu. “Ahura Mazdacıların ‘*Ben-i İsraili*’ sayılan *Daiva-Yasnacı* Kürt atalarının, sadece **Zerdüşt**'ün doğup büyüdüğü Dahyu ve yakınlarında varlıklarını sürdürmüş olmaları önemli bir noktadır. Bu topluluğun önderlerinin Medyalı rahipler (*Magular*) olması ve dinin biçim değiştirmek suretiyle günümüz Kürt coğrafyasında ana motiflerini sürdürmesi ışığında, *Davia-Yasnacıların* dini, tarih boyunca horlanmış, dışlanmış ve katliamlara uğramış Yezidi Kürtlerinin inancından başka bir şey değildir” diyebiliriz.²³⁸

²³⁷ age., s.90-91; M. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi: En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*, cilt I.

²³⁸ age., s. 93-119.

Halife Ebu Cafer el Mansur'un şairlerinden birinin, Ebu Müslim'in katledilişine sevinerek dile getirdiği; “*Senin Kürt ataların da yönetime karşı hainlik yaptı*” yolundaki bir dizesi, bu ünlü komutanın Kürt olduğu yolundaki rivayete ağırlık kazandırıyor. Tarihçiler, Ebu Müslim'in askerlerinin belkemiğini Kürt ve İranlıların oluşturduğunu; yanı sıra Harici ve Mecusiler gibi çeşitli siyasi ve dini fırkaları (parti, cemaat, grup) kapsadığını belirtiyorlar. Ebu Müslim'le Med kökenli Zerdüştî rahipleri Mecusilerin arası, siyaseten bile olsa, öylesine iyiydi ki; ünlü komutan, Zerdüştiliğin sapkın bir fırkası sayılan *Bihafaridiye* (kurucusu Bihafarid bin Mahfuriddin) yandaşlarını ezip geçmişti. Oysa, daha önceki Arap yönetiminde, özellikle Emevi baskıları sonucunda neredeyse hayat hakkı bulamayan Zerdüştiler, ya dağlara kaçmış ya da Hindistan'a göçmüşlerdi.²³⁹

Kürtlerin atalarından sayılan Medler arasından çıkan Zerdüşti (Magu-Mecusi) rahiplerin bıraktığı tarihsel miras (etnik, kültürel, siyasal zeminde) ile Kürt kökenli Ebu Müslim Hojrasani arasındaki bağı daha rahat anlayabilmek için, Seyit Murtaza ibn Dan Hasan Râzi'nin, *Tebşirat-ül Avam fî Marifeti Makalet-il İmam* adlı kitabına bakmak gerek: “Ebu Müslimiye hareketinin kollarından biri Rizamiye olup, el Muqanna hareketi bunlardandı... Bil ki, (Ebu Müslimiye) mensuplarını her yerde ayrı bir adla çağırıyorlar. Onlara İsfahan ve çevresinde Hürremiler; Kazvin ve Rey bölgesinde Mazdekiler/Sumbadiler (Sindbâd yandaşları); Azerbaycan'da Ğuluviye; Orta Asya'da Muğlar (Magular/Mecusiler) diyorlar.”²⁴⁰

Ebu Müslim Horasani'den sonra ortaya çıkan *Müslimiye* hareketine Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde *Muğlar/Magiler/Magular/Mecusiler* denmesi, Kürtlerle Horasan ilişkisinin inanç/din temelinde de var oluşunun dikkate değer bir kanıtı sayılabilir.

²³⁹ Abd-al Husain (Abdülhüseyin) Zarrinkûh, *The Arab Conquest of Iran and its Aftermath*, s. 28-29.

²⁴⁰ Said Nefisi, *Babek*, s. 93-119.

B) SASANİLER DEVRİNDE KÜRTLER

Horasan'da Kürt varlığına ilişkin tüm kanıtları bundan ibaret saymak yanlış olur. Daha eskiye, Sasaniler zamanına dönelim.

Avrupalı bilim adamlarını, “Kürt tarihi konusunda titiz olmamak”la eleştiren İranlı (Kürt kökenli) Dr. **Golmorad Moradi**, uluslararası bir konferansa sunduğu tebliğinde, Sasani dönemi (MS 224-651) Kürtlerine ilişkin önemli ipuçları yakalamıştır. Şöyle özetlemek mümkün:²⁴¹

“Sasaniler, Pers değillerdi. Buna rağmen İran imparatorluğunu Pers hâkimiyeti altına soktular. Dr. **Muhammed Cevad Maskur**'a göre, Pers hükümdarları *Bazrangî* cinsinden türemişler. *Bazrangiler*, Pers bölgesindeki Kürt kökenli *Şabankâreh* (Kürtçesi Şiwankâri: Çobanlık, çoban-FB) aşiretinden geliyorlar.²⁴²

Birçok tarihçi tarafından *Şabankarehler* diye tanımlanmış bu aşiret konfederasyonu, (asıl Kürt bölgesinden) Pers bölgesine göç etmiş; çobanlık ve savaşçılıklarıyla ünlü beş aşiretten meydana geliyordu.

İbn Belhi, *Farsname* isimli eserinde, *Şabankarehler* hakkında şöyle yazar: ‘Antik dönemde, Pers bölgesindeki *Şabankarehlerin* aşiret oldukları; çobanlık, odunculuk ve gündelik işçilik yaptıkları; gözüpek ve cesur savaşçılar gibi mücadele ettiklerine ilişkin bir şey yazılmamıştır. Pers ülkesindeki Kürtler beş aşiret-

²⁴¹ Dr. **Golmorad Moradi**, “*Sasani Döneminde Kürtler*. 22 Temmuz 1995 tarihinde Berlin Kürt Enstitüsü tarafından Lozan'da düzenlenen konferansa sunulan tebliğ. Makale, *Deng* dergisinden alınmış olup, yazıya ilişkin kaynaklar **Moradi**'ye aittir.

²⁴² Dr. **Mohammad Djawad Maskur**, *Tarih-i Siyasiye Susaman*. Tehran 1987, s. 69.

ten oluşuyordu: Ram (grup, küme, kabile) Cilewiyeh, Ram el Ziwan, Ram-el Kariyan, Ram el Lowaldyan ve Ram el Bazidyan. Her aşiret yüz binin üzerinde bir nüfusa sahipti. Pers ordusunun elde ettiği şan ve şeref, aslında bu Kürtlerin başarısıydı.²⁴³

Yeri gelmişken değinelim: *Ram el Bazidyan* aşireti, Pers bölgesindeki *Bazrangi* aşireti (Fars hükümdarlarının soykütüğünün bağlandığı aşiret) ile aynı olup; Med soylu Zerdüştü din adamları *Magi/Magular* bundan türemiştir. İslam tarihçisi **İstahri**, Pers topraklarındaki İstahr ve Darabgerd'e yakın Nissa'daki *Qasr-i Beyza* (Beyaz Köşk) çevresinin Kürt aşiretlerinin egemenliğinde olduğunu kaydediyor.²⁴⁴

Ortaçağda yaşamış İranlı veya İslam tarihçilerinin açıklamalarına bakarsak; Kürtlerin, en azından diğer İranlı halklara paralel olarak, örneğin Partlar, Fars ve Arsakid ve Sasani hükümdarlıkları zamanında hanedanlıklar oluşturup saltanat sürdükleri görülür. Bu durum, İslam imparatorluğu devrinde de devam etmiştir. Bilgilerin azlığına rağmen, Kürtlerin, Sasaniler egemenliğinde özerk bir rol oynadıkları söylenebilir. Fakat, neden bundan söz edilmiyor? Çünkü İranlı tarihçiler, Kürtlerin Sasani dönemini kabullenmeyip toptan bir inkârcılığa gidiyorlar. Kürtlerin Sasani hükümdarlarının gölgesinde kalmaları da böyle bir bilgi azlığına yol açmıştır.

İran'da çok tanınmış bir etnolog ve çevirmen olan **Reşid Yasemi**, yoğun araştırmalar sonucunda ve gizli kaynaklara dayanarak şunu ortaya çıkarmıştır: *Sasaniler; büyük bir ihtimalle Kürt kökenlidirler*.²⁴⁵ Bu tezin gerçek olması halinde, Kürtlerin, Sasani hükümdarlığını yabancı bir saltanat gibi görmedikleri; bundan ötürü yönetime karşı herhangi bir ayaklanmaya girişmedikleri sonucuna varılabilir.

Konuyu irdeleyelim: Sasani imparatorluğuna adını veren **Sasan**, bir *Magi/Magu*, yani Zerdüştü başrahibi idi. İddialara göre **Sasan**, İranlı Eskanyan hükümdarlarıyla görüş ayrılığı nedeniy-

²⁴³ **Ali Akbar Deh(x)oda**, *Lugatnameyi Dexoda*, Tehran 1962, s. 206.

²⁴⁴ **Maskur**, *Iran der Ehd-e Bastan*, Tehran, 1984, s. 381-383.

²⁴⁵ **Reşid Yasemi**, *Kurd ve Payvastagi Nejadi*, Tehran 1984, s. 165.

le, *Şab 'ankareh* aşiretinin yaşadığı Pers bölgesine kaçmış; orada Kürtlerle birlikte çobanlık yapmıştır. Med rahiplerinin çoğu Med (Kürtlerin ataları) kökenli olduğundan, **Sasan** da aynı soydandır. Medli rahipler (*Magiler/Mecuslar*), Ahameniş ve Eskanyan yönetiminden hoşnut değillerdi. Ahamenişler zamanında, Kürtlerin kaybettiği iktidarı yeniden elde etmek üzere çaba sarfettiler. Olay, **Herodot** tarihinde ayrıntılandırılmıştır. Bu durumda, Sasani'lere adını veren **Sasan**'ın da Med rahipleriyle aynı amacı paylaştığı söylenebilir.²⁴⁶

Dindar ve soylu bir aileden gelen ve Persiya'nın İstahr şehrinde başrahiplik yapmış olan **Sasan**, Ding (Kürtçe: Deng yani ses-FB) adında bir kızla evlenmiştir. Tarihçi **Taberi** ise, Kürt *Şabankareh* aşiret konfederasyonuna bağlı *Bazrangi* aşireti lideri ve kralı **Gotşir**'in kızının **Ram-Behest** veya **Mina-Behest** olduğunu yazıyor.²⁴⁷

Dr. **Maskur**, olayın devamını şöyle aktarıyor:

“İstahr şehrinde tanınmış ateş tapınağında rahiplik yapmış **Anahita Sasan** adında bir adam vardı. Şanını daha yükseltmek için, *Bazrangilerin* son kralı **Ram el Bazincan Gotşir**'in kızıyla evlendi. Kızın adı **Ding** veya **Deng** idi. Bu evlilikten **Papak** veya **Babak Sasani** doğmuştur. Babasının Pers bölgesindeki kudretinden yararlanan **Babak**, Zerdüştî başrahibinin ve hükümdar babasının varisi olması hasebiyle, siyasi alanda etkisini genişleterek hükümdar olmuştur. Babak, **Rutak** (Kürtçe anlamı, yüz güzelliği) isimli bir kadınla evlenmiştir. Sasani imparatorluğunun kurucusu **Artaksarta**, Rutak'tan doğmadır.”²⁴⁸

Başrahiplik ve krallığı devralan **Babak**, dedesinin hâkimiyet bölgesi olan Darabgerd'i, oğlu **Artaksarta**'ya vermiş; o da bölgedeki prens ve kralları tasfiye ettikten sonra, egemenlik alanını genişletmiştir. Babası Babak'ın ölümünden sonra, abisi Şapur ile dedesi Gotşir'i yenen **Artaksarta**, MS 224 yılında son Eskanyan kralı **V. Ardawan**'ı mağlup ederek Sasani hükümdarlığını kurmuştur.

²⁴⁶ **Maskur**, *Tarih-e İranzemin*, Tehran 1984, s. 30.

²⁴⁷ **A. Christensen**, *L'Iran sous les Sassanids*.

²⁴⁸ **Maskur**, age., s. 79.

Danimarkalı tarihçi **A. Christensen**'in Sasanilerden bahsederken kullandığı “*Gopanan*” sözcüğü, **Taberi**'nin “*Tarih*” kitabıyla *Qodania İbn-ül Cafer* adlı eserde “*Çobanan*” diye geçer ki, “*Çupanan*” ile eşanlamlı olup, “çoban” demektir. Burası Kürt Şabankarehlerinin yerleşim alanıydı. Dolayısıyla “*Qopanan*” veya “*Çobanan*”a adını veren *Çupananların*, onların ata dedeleri olması pekâlâ mümkündür.

R. Yasemi'ye göre, Sasani devletinin kurucusu Artaksarta ile babası Sasan, Çobanan aşireti mensubuydu. Olayın önemli belgesi, son Eskanyan kralı **V. Ardawan**'ın Sasani devleti kurucusu **Artaksarta**'ya yazdığı uyarı mektubudur: “Sen çok ileri gittin, göz yumulduğundan daha da ileri... Böylece ölüm fermanını imzaladın. Sen Kürt kökenlisin; Kürtlerin (kara) çadırlarında yetiştirildin. Kendini kral olarak taçlandırma iznini sana kim verdi?”²⁴⁹

Son derece hırslı olan **Artaksarta**, emellerine ulaşabilmek için sadece kardeş ve akrabalarını değil, kendisine bağlılıklarını açıklayan kavim ve kabilelere karşı da acımasızca davranmıştır. **Firdevsi**, *Şahname* adlı kitabında, Kürtlerle Sasani devletinin kurucusu arasındaki bazı kavga ve çatışmalardan söz eder; **Artaksarta**'nın Kürtler tarafından vurulduğunu belirtir.

Azerbaycan, Ermeniye ve Yezdankent (Yezdankurd), Şarizor (Irak Kürdistanı'ndaki Süleymaniye) ve Kirman üzerine sefer düzenlemek isteyen **Artaksarta**, anılan ülke krallarının birleşmeleri üzerine Persiya'ya döner. Sand (Sind?) ve Mokran üzerine yürümek için dönemin Kürt beyi **Mehrak Pour Annuskhzade**'den yardım ister. Kürt beyi, zaferin imkânsız olduğunu görünce, yardım için gönderdiği kuvvetleri geri çeker. İhanete kızan **Artaksarta**, Kürt beyini yenip tüm yakınlarını öldürür...”

Dr. **Moradi**'nin yazısından anlaşıldığı üzere; **a)** Zertüştî din adamları Kürtlerin atalarından sayılan Med kavmi mensuplarıdır. **b)** Sasani hükümdarları, Kürt Şabankareh konfederasyonuna bağlı Bazrangi aşiretinin evlatlarıdır. **c)** Sasani devletinin kurulmasından sonra, Kürtler esas olarak Roma ve Pers imparatorlu-

²⁴⁹ **Yasemi**, age., s. 177 (**Taberi**, *Tarih*, c. II, s.57; **İbn-ül Esir**, *el Kamil*, c.I, s. 133'ten alınma).

ğu arasında tampon bölge oluşturmakla birlikte, geniş anlamda İran topraklarında (bu arada Horasan'da) varlıklarını sürdürmüşlerdir. Özellikle bu son nokta, Sasani devleti kurucusu Artaksar-ta'nın Sand ve Mokran hükümdarı *Haftan Baht* üzerine yaptığı sefer sırasında Kürt Beyi **Mehrak Pour Annuskhzade**'yle gelişen olumlu ve olumsuz ilişkilerinden anlaşılabiliyor.

Dinsel zemindeki ilişki açısından, Kürt-Sasani-Horasan bağlantısının kurulmasında büyük yardımı dokunan inançlardan biri de Manilik(Maniheizm)dir.

Sasani Şehinşahi **II. Behram**'ın ölümünden sonra, soylu tabaka onun yerine **III. Behram**'ı seçmek istiyordu. Oysa Kürtlerin gönlünde yatan, **I. Şahpur**'un oğlu **Hürmüz**'ün kardeşi **Nerssi** idi. Çünkü Nerssi, anne tarafından Kürt idi. Nerssi iktidarı ele geçirdikten sonra, artık yobazlaşmış Magilerin gücünü kırmayı ve başta Mani dini olmak üzere diğer inançlara belli özgürlükler vermeyi denemişti. Mani dininin, İran'ın batısındaki halk, özellikle *Kürtler* arasında çok sayıda taraftarı vardı.²⁵⁰

Gerek Zerdüştilik, gerekse bu dinle Hristiyanlığın bir sentezini oluşturan Manilik, sadece İran'ın kuzeybatısı ve batısında değil; aynı zamanda Horasan ile Maveräünnehir'de de faaliyet halindeydi. Her iki dinin önderlerinin bizzat oraya gitmelerinin yanı sıra, rahip ve müritlerin de kitleler halinde onları izledikleri, varabildikleri Horasan gibi uzak diyarlarda onlara vekâleten yerleşip dini yaydıkları iyi bilinir. Medlerin Kürt atalarından sayılması nedeniyle *Kürt kökenli olması kuvvetle muhtemel Zerdüş*t ile bir rivayete göre *Mardin* doğumlu **Mani** adlı bu iki din önderinin, antik çağdaki Horasan'a çok sayıda *Kürt* kökenli yandaşını götürmüş olması ihtimali, göz önünde bulundurulması gereken bir husustur.

Maniheistlerin **Ebu Müslim** isyanını destekledikleri de bilinen gerçeklerdendir. Öte yandan, 11. ve 12. yüzyılda Horasan'ı kasıp kavuran Bâtîni hareketlerden Karmatiler, Hürremiler ve İsmaililer arasında *Kürt* köylü yığınlarının olduğu, Ortaçağ İslam tarihçilerince kabul ediliyor. Mesela **İbn-ül Cevzi**, "*Karmatilerin önemli*

²⁵⁰ **Maskur**, *Tarihî Siyasiye Sasaniyan*, s.267-268.

bir kısmının Kürtler, Acem ve Arapların baldırı çıplaklarından oluştuğunu” yazıyor.²⁵¹ Selçuklu veziri **Nizamülmülk**’ün *Siya-setname* adlı kitabı, bunu teyit eden anlatımlarla doludur.²⁵²

O halde, Kürtlerin Horasan’la bağı büyük ölçüde fikirsel (ideolojik, siyasal, dinsel) olmakla birlikte, bu bağlantının fiziksel yönü de ihmal edilemez. Onca devrime, halk hareketine, mezhepsel/siyasal harekete katılmış Kürtlerden *Ali İlahi* veya *Ehli hakk* ya da *Yarsani* adı verilen Alevi topluluğun, Horasan’a geçiş yolu üzerindeki İran Kürdistanı bölgesinde yoğunlaşması, Horasan-Irak-Anadolu hattında bir ara geçit, bir köprü olmanın inkâr edilemez işareti sayılır.

The Cambridge History of Iran’ın 5. cildinde İran’ı yöneten hanedanlar anlatılırken şöyle bir ibare kullanılmaktadır: “Yaklaşık son bin yıldır İran, genelde Fars kökenli olmayan, ağırlıklı biçimde Türkler, ara sıra Moğol ve Kürtler tarafından yönetilmiştir...”

Önemli bir saptamadır bu. İran’ı yönetenler arasında **Kaka-i** (Ali İlahi) Kürtlerinin de olması, Horasan-İran-Anadolu’daki Aleviler ilintisinin diğer bir kanıtıdır.

²⁵¹ **İbn-ül Cevzi**, *el Qaramita (Karmatiler)*, s. 66. Karmatilik hakkında daha fazla bilgi almak için, **Faik Bulut**’un, **İslam Komüncüleri: Karmatiler** adlı kitabına bakabilirsiniz.

²⁵² **Nizamülmülk**, *Siya-setname*, “47. Fasil”.

C) HORASAN KÜRTLERİ

Günümüz Kürtlerinin Horasan'daki tarihini, 16. yüzyıldan itibaren başlatma konusunda hemen hemen görüş birliği mevcuttur. **W. İvanov**, Perslerin en eski yerleşim bölgelerindeki verimli ve gelişmiş alanlarda (Semerkand, Buhara, Merv, Hiva, Kuzey Horasan, Fars diyarı, Hemedan ve Azerbaycan) değişik ırktan insanların oturduğunu; buralara özellikle Türklerin iskân edildiğini; Yukarı Ceyhun havzası ile İran'ın asıl şehirleri ve kurak/çorak toprakları dışında, çok az Acem kökenli insana rastlandığını yazar. Yazara göre, saf/arı İranlı (Acem) tipini bulmak imkânsız gibidir. Doğu İranlılar ile Batı İranlılar arasındaki farklar büyüktür. Batıdakilerle kıyaslandığında doğudaki Horasanlılar daha yeknesak bir tipe sahip olup, aralarında küçük yöresel ayrılıklar vardır. Horasan'daki İranlı (Acem) ile İranlı olmayanların taşıdıkları özellikler, diğer bölgelerdekinden tümüyle ayrıdır.

İvanov, Horasan'daki Kürtler konusunda şunları yazar: “16. yüzyılın başından önceki zamanlarda Horasan'da Kürtlerin yaşayıp yaşamadığını saptamak pek kolay değil. Yörenin yerlisi birçok ünlü kişinin soyadında ‘*Kürt*’ sözcüğü ile karşılaşılmaktadır. Bunun ötesinde, Herat(Afganistan)’ın güneyindeki dağlık bölgede, (Miladi 1245-1389’da) ‘*Kürt*’ sıfatını taşıyan bir hanedan yaşamaktaydı. Bugün olduğu gibi, ‘*Kürd*’ sıfatı/ismi ile *Kürt* (etnik kökeni) aynı anlamı taşımaktadır. Ancak, eğer Horasan'da daha önceleri Kürtler yaşamışsa, bunlar İranlılarla karışmış olmalıdır.

Safevi hükümdarlığı sırasında, Horasan'ın kuzey sınırı, güçlü Özbek ve Türkmen saldırılarına maruz kalıyordu. Olanakları el vermeyen Safevi Şahları, sınır güvenliğini sağlamak için yeni önlemler almaya başladılar. Rusların Kazaklar örneğine benzer biçimde, cesur ve savaşçı insanları sınır boylarına yerleştirdiler. Bu

nedenle Kürdistan'dan bazı kabileler, 16. yüzyılın ortalarından itibaren Horasan'a nakledildi. 17. yüzyılın başlarında ise, bir kabile daha gönderildi. Bu kabilelerin bazısı, hâlâ bölgede yaşamaktadır. *Kaiwanlar* (doğrusu Keywanlû-FB) ve *Şadılılar* (doğrusu Şâdlû-FB) bunlardandır. 18. yüzyılda Nadir Şah'ın emri üzerine bazı kabilelerin bölgeye göçüne tanık olunuyor. Anılan aşiretlerin batıdaki Kürtlerle) bağlantısı bulunmamaktadır ve Horasan Kürtleri, yavaş yavaş '*Türkmenleşme*' sürecine girmişlerdir.

Horasan Kürtlerinin belirgin alt lehçeleri yok ve şiveleri hemen hemen yeknesaklık arz eder. Birçok altküme, Türklerle sıkı fıkı bir ilişki içindedir; Kürt mü, yoksa Türk mü olduklarını belirlemek kolay değildir. Horasan'daki *Amarlı*, *Za'faranlı*, *Şadılı* ve *Kaiwanlı* adındaki dört aşiretten ilki ve sonuncusu, günümüzde artık küçülmüşlerdir. Diğer ikisi, daha çok Türkçe konuşan ve kendilerini '*Kürt olarak*' nitelemeyen aşiretlerdir.

Tüm bu kabileler, otlatıcı konargöçer göçebelikten, sıradan çiftçi/köylü yaşantısına geçişi temsil ederler. Horasanlı Kürtler, fiziksel bakımdan asıl Kürdistan(İran)'daki soydaşlarından farklılık gösterirler; daha uzun boylu, güçlü olmakla birlikte, ince yapılı değiller ve yüz hatları batıdakilerinki gibi yüksek değil. Asıl Kürdistan'daki soydaşları arasında yaygın olan kan davaları, Horasan Kürtlerinde pek görülmez. Çok belirgin lehçe farkı olmadığından, kabileler birbiriyle kız alıp vermektedirler. Horasanlı Kürtlerin dili, kuzey ya da asıl *Kürtçe (Kırmanci)* dil ailesine mensuptur; diğerlerinden çok *Mukri* lehçesine benzemektedir.

Günümüzdeki Horasanlı Kürtlerin kabile ve yerleşim alanları şöyledir: 1. Melanlı (İsfahan, Juwain bölgelerinin kuzeyindeki Kuşhan ve Nişapur); 2. Bajgiranlı (Bajgiran yakınında); 3. Aghazlı (Aghah yakınlarıyla sınır boyu); 4. Hiwalanlı (Kuşhan yakınlarıyla Dareh Gaz); 5. Qasmanlı (Navuk yakınları, Dizawan vs); 6. Şadılı (Bajnurd vs, çoğu Türkçe konuşur); 7. Zeferanlı (Şirvan); 8. Kuranlı (Kuşhan'ın kuzeyi); 9. Maşkanlı (Kuşhan ve Maşhan yakınları); 10. Burji (Kuşhan, Maşhan ve Radqan civarı); 11. Kaiwanlı (Kuşhan, Maşhan, Radqan ile Juwain ve Nişapur'un kuzeyi); 12. Mazdakanlı (Nişapur'un kuzeyi ve Kuşhan çevresi).

Göçebe yanları ağır basan kabileler ve dağılım bölgeleri ise şöyledir: 1. Raşanlı (Hakistar, Lain ve Kâkha çevresi); 2. Briwanlı (Kâkha civarı, yazları ise Kelat); 3. Hafşalanlı (Darreh Gaz, yazları Kuşhan vadisi); 4. Badiwanlı (aynı bölge); 5. Cafkanlı (Çamakalur, yazın Kuh-i Damlat); 6. Karamanlı (Nişapur'un kuzey kesimleri); 7. Waranlı (aynı yer); 8. Tupkanlı (Juwain bölgesi, kısmen Nişapur civarı, kışın Deşt-i Taki); 9. Amarlı (Nişapur'un kuzey-batısı, Maruşk)...

Tüm göçebeler gibi, Kürtler de yerleşik İranlılardan daha fazla milliyetçilik (kavmiyetçilik) duygusuna sahiptirler..."²⁵³

Kürtlerin dini-etnolojik tarihi konusunda araştırmalarıyla ünlenen antropolog **Martin van Bruinessen**, günümüz Horasanlı Kürtlerin tarihini Safevi dönemine kadar götürmektedir. Görüşlerini şöyle özetleyebiliriz:

"Bütün Kürdistan, Osmanlı İmparatorluğu'na eklenmedi; bir kısım Kürtler, Fars egemenliğini Osmanlı'ya tercih ettiler (ya da işgale uğrayıp buna zorlandılar)..."

İran'ın kuzeydoğusundaki Horasan'da birkaç yüz bin Kürt yaşamaktadır. Bazıları hâlâ göçebe, çoğu yerleşiktir. 'İl' diye adlandırılırlar. Buradaki aşiretler üç grupta toplanmıştır: *Şadlû*, *Zefiranlû* ve *Keywanlû*. Kullandıkları dil *Kurmanci*'dir. Fakat çevredeki etnik gruplardan Türkçe konuşanların dillerinden etkilenmişlerdir. Bazı aşiretler Türkçe bile konuşmaktadırlar. (Ana coğrafyadaki) Kürtlerin çoğunluğu Sünni'dir; buna karşılık *Horasanlı Kürtler hâlâ Şii*'dirler (Alevi-Kızılbaş denmesi lazım-FB). Bu Kürtler, özgün gelenekleriyle, *Çemişgezek* diye adlandırılan geniş aşiretten gelmez. *Çemişgezekliler* buraya, 1600'de Şah Abbas tarafından Özbek ve Türkmen saldırılarına karşı sınır bekçiliği için gönderildiler...

Kürdistan'dan İran'a gelmiş bulunan Şii (Alevi) Kürtler bile, diğer Alevilerle birlikte saf değiştirip Osmanlılara katılabilirlerdi.

²⁵³ W. İvanow, "Notes on the Ethnology of Khurasan", Geographical Journal, LVII, 1926, s. 143-158'teki makale. Huri Tuşik Özkurt tarafından olduğu gibi çevrilen makale, Mehmet Bayrak'ın derlediği *Alevilik ve Kürtler* adlı kitabında yayımlanmıştır.

Bu yüzden Safeviler, Kürtlerin askeri yeteneklerinden, isyan tehlikesinin daha az olduğu başka cephelerde yararlanmayı tercih ettiler. Safevi politikasının (kısmen başarılı) bir diğer yönü, Kürtleri yeniden organize etme girişimiydi. Yeni aşiret ve konfederasyonları gerçekleştirildi. *İl* adı verilen bu organizasyonun başına, Şah tarafından aşiret reisleri atanıyordu. Aşiretin de kabul edebileceği ve Şah'la kişisel bağlantıları olan reislerdi bunlar...

Şerefname'de bir *Gil* ya da *Kil* aşiretinden söz edilir ve *Çeknilerin* buraya nasıl gittikleri anlatılır. Bu aşiret, İran Kürdistan'ının en cesur aşiretlerindendi. 16. yüzyılda, büyük reisleri yoktu; aşiretin alt birimleri Batı İran'a dağıldılar. (Soyguncu ve hırsız gibi kötü bir sıfatla ünlenmiş olduklarından) yönetim, bunlara karşı baskı harekâtı başlattı. *Çekni* ağaları, Hindistan'a kadar göçtüler; Horasan'a vardıklarında (burası Özbeklerce kısmen işgal edilmişti) Herat'ın isyancı valisinin hizmetine girdiler. **Şah Abbas** (1588-1629), sonunda isyanı bastırdı. Fakat savaşçı *Çekni*'lerin (eğer doğru dürüst yönetilirlerse), Horasan'ın yeniden ele geçirilip korunmasında çok işe yarayabileceklerine karar verdi. Muhafız Alayı Gorşi'de, *Çekni*'lerin ileri gelen ailelerinden bir kişi bulunmaktaydı: **Budax Beg**. Şah Abbas, Budax Beg'i, Horasan'da Guşan (Kuşhan) civarında bir yerde Emir (askeri komutan) olarak görevlendirdi. Ve aşiretini yönetmesi için, onu reis olarak atadı. Plan tuttu...

Doğuda, *Çeknilerin* de katkısıyla Özbekler geri püskürtüldü. Kuzeydoğu cephesini sağlamlaştırmak için, çokça muhafıza ihtiyaç vardı. Aynı dönemde, güneydeki Türkmen bozkırlarına dağılmış olan *Çemişgezekliler* göçe zorlanıyorlardı. Tahran'ın güneydoğusunda, *Hare-Varamin*'de 40 binden fazla Kürt aile yaşıyordu. Bunlar çadır hayatı süren göçebelerdi. Bazıları **Hacı Rüstem Beg** ile (Dersim yöresinden) İran'a giden *Çemişgezeklilerdi* ve burada kalmışlardı. Kürdistan'dan başka aşiretler de vardı. Örneğin, Horasan'da şimdiki kabilelerden birinin adı *Hasan-lû*'dur. Hınıs'taki *Hasenan* aşiretiyle bir ilişkisi olduğu bellidir...

Diğer aşiretlerin çoğu Kafkasya Kürtleriydi. O zaman, Güney Kafkasya'da pek çok Kürt aşiret vardı. Bazıları, 24 lakabıyla (ya da Kürtçe Sippe 32-FB) anılırlardı. Osmanlılar 1576'da Kafkas-

ya'yı işgal ettiklerinde, kimisi İran'a kaçmıştı. Bunu izleyen Osmanlı-Safevi savaşları boyunca Kürtler pek sıcak karşılanmadılar; güvenilirliklerinden şüphe edildi. **Şah Abbas** çoğunu Gilan'a yerleşmeye zorladı. Diğerleri *Hare-Varamin*'e gönderilince, Çemişgezeklilere katıldılar.

Şah Abbas, Çemişgezek reisi **Şah Eli Xan**'ı, onların baş reisi, miri olarak atadı; büyük olasılıkla, bütün alt kümeleri *Çemişgezek* diye adlandırdı. 1598'de, bu Çemişgezeklilerin bir kısmı **Mir Şah Eli Xan**'ın komutasında Şah Abbas'ın Afganistan seferine katıldı. 1600'de, 40 bin ailenin kuzey Horasan'a göçmesi emredildi (şimdiki Aşkabat olan Darun şehrine). **Şah Eli Xan**, bölgenin valisi tayin edildi ve *İlhani* unvanını aldı. Kürtler, bu topraklarda Özbeklerle savaşmayı zor buldular ve bir süre sonra güneye doğru Guşan (Kuşhan) dağları çevresine çekildiler. Burada, **Pir Budax Beg**'e bağlı *Çekniler*, daha kalabalık Çemişgezeklilerle kaynaşmış olmalıdır.

Şah Abbas'ın (sarayda Müslüman gelenekleriyle yetişen) Gürcistan doğumlu **Yusuf Sultan**'ı, Çemişgezeklilere mir ve Guşan bölgesine vali olarak ataması; aşireti bölüp esas reis olan **Şah Eli Xan**'ın gücünü parçalamayı amaçlıyordu. Ancak plan başarılı olmadı. Buna karşılık **Yusuf**, *Şadi* aşiretinden bir Kürt kadınla evlendi; torunları ve adamları *Şadlû* olarak adlandırıldı. Bir süre sonra iki önemli aile ve aşiret belli bölgelerin hâkimiyeti konusunda anlaştilar. Buna göre *Şadlû* aşireti Dojnurd şehir merkezi olmak üzere batıya, *Zefaranlû* (Şah Eli Xan'ın torunlarının adıyla anılan aşiret) daha doğuya, Şirman ve Habuşan do-laylarına egemen oldular. Zeferanlû topraklarının doğusunda bulunan *Keywanlû* o zaman özerkliğini koruyordu ama sonradan Zeferanlû'ya bağımlı kıldılar. Birkaç büyük aşiretten 'bağımsız' diye söz edildi. Örneğin, *Emarlû* (Nadir Şah tarafından bölgeye gönderilmişlerdi) ve *Qeraçûrlû* (Şadlûların bir kolu). Bağımsızlıkları çok sürmedi..."²⁵⁴

²⁵⁴ **Martin van Bruinessen**, *Ağa, Şeyh ve Devlet: Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi*, s. 213-216.

Kelimullah Tewehuri, İran uyruklu (muhtemelen Kürt kökenli) bir akademisyendir. *Horasan'da Kürt Hareketleri Tarihi* adlı kitabın yazarıdır. Uzun yıllar alan incelemeleri sonucunda Horasan Kürtleri hakkında dört ciltlik bir eser kaleme aldı. Özetle, aşağıdaki görüşleri sergilemektedir:

“Horasan Kürtleri, Safevi hükümdarları **Şah İsmail**, **Şah Tahmasb** ve **Şah Abbas** tarafından buraya göç ettirilmişlerdir. En büyük göç 1598'de yaşanmış olup, Tahran civarındaki *Xwar* ve *Veramin*'den Horasan'a doğru başlar. Sınır bekçiliği amacıyla Horasan'a gönderilen Kürtlerin, Özbek ve Moğollarla çarpışmaları son derece kanlı geçmiştir. Elde edilen başarı üzerine, Horasan'a doğru ilerleyip Şah Abbas'a, oraya gelmesi için haber gönderdiler.

Tarihsel kaynaklara göre, İran askerinin %80'i **Kürt** idi. Çünkü Türklerin hemen tümü Kızılbaş idi ve düşmanla savaşmaya niyetli değildi. **Şah Abbas**, bu haber üzerine Kürtlerin ardından Horasan'a giderek Özbeklere karşı sefer düzenledi...

Tarih, Horasan'a 45 bin hanenin göç ettirildiğini yazıyor. Yani yaklaşık 225 bin insan eder bu. Daha sonra **Nadir Şah**, 5000 haneyi Osmanlı-İran sınırına kaydırıp Erzurum'a yerleştirdi; yanı sıra Rus akınlarını önlemek amacıyla 2000 kadar *Emarlû* (Emeranlu/Ömeranlû) Kürt ailesini Gilan/Geylan bölgesine gönderdi. 1989'da bölgeye gittiğimde, Emarlû'dan geriye kalan 60 kadar köy gördüm. Herkes, anadili Kürtçenin *Kırmanci* lehçesiyle konuşuyor. Aynı **Nadir Şah**, Goranca lehçesini konuşan Erdelan Kürtlerinden bazılarını da Horasan'a göç ettirdi.

Güvenilir resmi kaynaklar bulunmamakla birlikte, günümüz Horasan'ında *1 milyon Kürt* bulunduğu söylenebilir. Yaklaşık 1600 köye dağılmış durumdalar; Becnewerd, Cacırm, Sebzewar, Şerwan, Qoçan, Meşhed, Dergez, Kelati Nadir gibi kent merkezlerinde yaşıyorlar. Ayrıca 5000 aile tümüyle konargöçer aşiretlerdendir. Önemli bir kısmı *Farsça* ve *Türkçe* konuşa konuşa, Farslaşmış ya da Türkleşmiş sayılır.

Pehlevi iktidarından önce, İran'daki Kürt dili ve kültürü hatırı sayılır bir düzeydeydi. **Şah Rıza Pehlevi** iktidara gelince, Horasan'daki Kürt kültürünü imha programları başladı. Okullarda

Kürtçe konuşmak hepten yasaktı; Kürt giysileri bile yasak kapsamına alındı. Ama, Horasan'ın Becneward şehrinde kurulmuş olan *Şuraye Milli Becneward* temsilcisi **Xan Qereçorlu**'nun isteği üzerine İran radyosunda Kürtçe bölümü açılmasına izin verildi. Tüm bu baskılara rağmen, İran'daki İslam Devrimi'nden önce, Kürtler Tus (Meşhed) şehrinde kutlanan şenliklerde Firdevsi Türbesi'nin çevresinde Kürt ezgileri ve şiirlerini okumayı sürdürdüler. Türk kökenli **Ulyan** gibi Şah'ın adamları, Horasan Kürtlerine karşıydılar. Şah, Kürt kültürünün Fars kültürünü takviye ettiğini anladığında iş işten geçmişti...

Devrim sonrasında **Ulyan** gibileri firar edince, Kürt kültüründe belli bir rahatlama oldu; ben de *Horasan'da Kürt Hareketi Tarihi* adlı incelememi yayınlama fırsatı buldum...

(Kürtlerin atalarından) Med Devleti'nin, ilk İran birleşik devleti olduğunu biliyoruz. Bu yüzdendir ki İran Şahı, 2500. yıl kutlamalarında, Medleri İran tarihinden ayırmak için büyük çaba gösterdi. Kürdistan Vilayeti adını silmek için hayli uğraştı; bölgeyi Azerbaycan ve Kirmanşah olmak üzere iki idari birime ayırdı.

Her dil, bize, Yezdan (Tanrı) nimetidir. Anadilimiz Kürtçe de bu nimetlerden olduğundan, onu yitip gitmekten korumak durumundayız. Pehlevi rejiminden önce cami ve dini mekânlarda anadilimizle (Horasan'daki Kirmanci lehçesi) konuşur, vaaz verir ve ilahiler okurduk. Gene bölgesinde hâlâ bir okulumuz bulunuyor. Horasan dışında, günümüz Pakistan, Afganistan, Hindistan ve başka yerlerde de *Kürtler yaşıyor*. Diğer halklarla kaynaşıp giden bu Kürtlerin çoğu, anadilini unutmuş görünüyor. Bunları ortaya koymak için gayret sarf ediyorum..."²⁵⁵

Araştırmacı **Kek Ali**, Horasan Kürtlerinin tarihini çok daha gerilere götüren incelemesinin sonuçlarını açıklıyor:

"Xurasan (Horasan) adı, Kürtçedir. *Xur* (Hûr veya Hor) güneş, *San* ise günüşiği, ışın, güneş parıltısı anlamına gelir... Kürtler sadece zorla veya gönüllü olarak Horasan'a gitmiş değiller; göçebe

255 Irak Kürdistan Demokratik Halk Partisi Merkez yayın organı *Peşeng* dergisinin 20 Temmuz 1990 tarihli nüshasında yayımlanan söyleşi, **E. Zozan** tarafından Türkçeleştirilip **Mehmet Bayrak**'ın anılan derlemesinde çıktı.

oluşları da iradeleri dışında bir şeydi. (Aşiret) reisleri veya önderleri tarafından kandırılıp oradan oraya sürüklenmeleri pek muhtemeldir... Eskiden, yani Med Devleti'nin hüküm sürdüğü Milattan önceki devirde, Horasan, bu devletin bir bölgesi ve uzantısıydı. **Magi** (Mecusi diye bilinen Zerdüştî din adamları, başrahipler zümresi) denilen Med kökenli bir küme, Horasan'da yaşamış olup, bölge tümüyle bunların fermanı (hükmü) altındaydı. MS 9. yüzyıla kadar, anılan *Magi* topluluğu, Bağdat (Abbasi) yönetimine karşı büyük bir devrim başlattı. Kürt Zerdüştilerinin bu devrimi yaklaşık 20 yıl sürdü. Bu arada belirtelim, *Magi* topluluğu, Fars kökenliler içinde eriyip (asimile olup) gittiler. Daha o tarihlerde Horasan Kürtlerinden söz edilebilir,; ama o Kürtlerle şimdiki Horasanlı Kürtleri karıştırmamak gerek. Günümüz Horasan Kürtlerinin, 16. yüzyıldan itibaren göç ettiklerini biliyoruz...

Şahlık sisteminin kuruluşunda büyük katkısı olan *Horasan Kürtleri*, yaklaşık 100 bin km²'lik bir alana yayılmış durumdadır. Aşağı yukarı 1 milyon 800 bin ila 2 milyon arasında bir nüfusa sahipler. Kabile ve lehçe bakımından karışık bir yapıdadırlar; Soran, Kafkasya, Türkiye, Irak ve İran'ın Mako bölgesinden gelmişlerdir. *Bununla beraber*, artık *Kürt* veya *Kırmanç* olarak adlandırılıyor ve yalnız Kürtçenin Kirmanci lehçesini konuşuyorlar.

Horasan Kürt erkekleri, eski özgün kıyafetlerini bırakmışlar; oyunları Gürcistan ve Laz oyunlarını andırıyor. Newroz Bayramını büyük bir ihtişam içinde kutlarlar; her meydanda en az 20 bin kişi toplanır, kız ve erkek koroları ayrı ayrı müzik yapar Bayram 15 gün sürer. 16-19 yaşına gelen kızlar evlenirler; zorla evlendirme ve başlık parası verme geleneği yoktur. Düğün üç gün sürer. Şarap ve rakı içmek çok olağandır. Demlenenlerin kadir kıymeti bilinir. İçkinin evde yapılması makbuldür...

Horasan Kürtleri dindar olmadıkları gibi dinsiz de değiller. *Şii-Alevi Müslüman*'dırlar. 50 yaşına gelinceye kadar hiç kimse, dinle imanla uğraşmaz bile. Bu yaş sınırından sonra, namaz kılip oruç tutanlar olur. Camiler bulunmakla birlikte, oraya devam edenler fazla değildir. Horasan Kürtleri arasında şeyh değil, mol-la bulunur. Genelde dürüst bir tutum içindedirler; bir kısmı sey-

yid olup mollalık yaparlar ve halka yardım ederler. Hemen her köyde bir molla vardır. Geçimleri halk tarafından sağlanır...”²⁵⁶

Genel bir değerlendirme yaparsak;

a) “Horasan Türk yurdudur; Alevilik ve Sünnilik de Türklere özgü bir İslamlıktır; Aleviler Horasan’dan geldiğine göre öz be öz Türktürler, Türklerin en bozulmamış olanlarıdır” türünden söylemlerin bilimsel dayanağı yoktur.

b) *Firdevsi*’nin *Şahname* adlı efsanesine dayandırılan “Turan ve Turancılık” kurgusu, Zerdüştilerin kutsal kitabı Avesta’da anlatılan “Tura kavmi” ve “Turahya (Turan) ülkesi” ile bağdaşmamaktadır. İlk Tura adının Ari kavimlerden, göç etmeyip Mavearünnehir’de kalanlara verildiği; “*Turan*” ülkesinin Harzemşahlar dönemine kadar esas olarak Türklerin değil, başka kavim ve kümelerin yaşadığı mekânlar olduğu açıktır.

c) İster Orta Asya, ister Mavearünnehir, isterse Horasan topraklarında olsun; MÖ. 1000 ila MS 1000’li yıllara kadar “öz be öz *Türkler*”den söz etmek imkânsızdır; olup olan proto-Türk denen kavim, kabile ve toplulukların, Orta Asya’dan Mavearünnehir, Horasan, İran ve Anadolu’ya dalga dalga göç ediş sürecinde, 13. yüzyılda Anadolu’daki yerli halklarla karıştıktan sonra Türkleştikleri, bugünkü anlamda Türk adını aldıkları tarihsel bir gerçektir.

d) “*Horasan Türk yurdudur*” demek ne kadar tarih dışı ise, “*Horasan Kürt yurdudur*” demek de o kadar yanlıştır. Bununla beraber, antik çağda Kürtlerin Horasan’daki varlığı ağırlıklı olarak dinsel/inançsal (Zerdüşti, Manici) zeminedir; fiziksel varlıkları ise Kürtlerin atalarından sayılan Med kökenli Magi topluluğu sayesinde olup, Türklerin MS 8. ve 11. yüzyılda bu bölgeye inişlerinden çok önceye rastlar.

e) Kürtlerin Horasan’daki varlığı, yukarıda aktarıldığı üzere, esasen 16. yüzyıldan itibaren belirginleşmektedir. Ancak bu genel kanı yeterli değildir. Çünkü, Horasan üzerine inceleme yapan **Kek Ali**’nin de belirttiği gibi, *Med devrinde Magiler, Horasan’ı mekân tutmuşlardır ve MS 9. yüzyıla kadar bu böyle sürmüştür*

²⁵⁶ *Avaşın* dergisi, sayı 5, 1997, “*Kurden Xurasane*” (Horasan Kürtleri).

f) Araştırmacı **H. Tomêcengi**'ye göre, Ortaçağ'daki Horasan Kürtlerinin tarihini 16. yüzyıldan başlatmak yerine, 14. yüzyıla kadar götürmek gerekir. Çünkü, **Raşid el Din**, "*Dünya Tarihi*" adlı eserinde Türkmen, Şahsevenler, Qeşqailer ve benzerlerinin yanı sıra Kürt boylarından Lûr (Lor) ve Bextiyari(Bahtiyari)lerden sıkça söz etmektedir. Tahran yakınlarındaki Veramin Kürtlerine dair anlatımlar, yazarın eserinde epey yer tutar.²⁵⁷

g) ABD'de yaşayan ünlü İranlı Kürt akademisyen **Mehrdad R. Izady**, Horasan bölgesinde yaşayan Kürt aşiretlerinin bir listesini çıkarmayı başarmıştır. Liste şöyledir:

Kuzey Horasan: Amurlû (Emurlû), Amirân, Bakrân (ya da Bichrân), Bâcvan (ya da Bâchyan), Bâdelân (veya Bâhâdurân), Barivan veya (Brikân: Eski Baharvând olup olmadıkları belli değildir, Yarsani dininden olup Lakî konuşurlar), Buraka-i (güney Kirmançisiyle konuşan Sünniler), Gawliyân, Hizolan (ya da İzoli, İzol aşireti), Hazoan (veya Hamzakân: eski Haza-bân/Hadhabân aşireti akrabaları), Havedân (Yezidi inançlılar), İzâri, Celâli, Kaykân, Kowâ (veya Qowânlû, Kâviyanlû, Kovand), Kukhban (ya da Kuxbaniklu, Kuhâniklu), Milân (Milli aşireti), Muzdhdakân, Paluvulân (Palulu?), Pahlavân (Feyli), Pâ-lukân (Palulu?), Qarachurlu (ya da Qaraçhul/ Qereçorlû), Qarmân (Qahramanlû), Gâckân, Raşvan (Raşandi, Reşwandi, Raşwand), Rutakân, Şarân, Şeyxân, Şâmlû (Biçrânlû), Silseporân, Sivakân (ya da Sivereklû; Dımilki konuşurlar, Alevidirler), Sufiyân, Topkân, Verân, Zeydân. Bunlar Zeferanlu aşiret konfederasyonu çatısı altında yaşarlar.

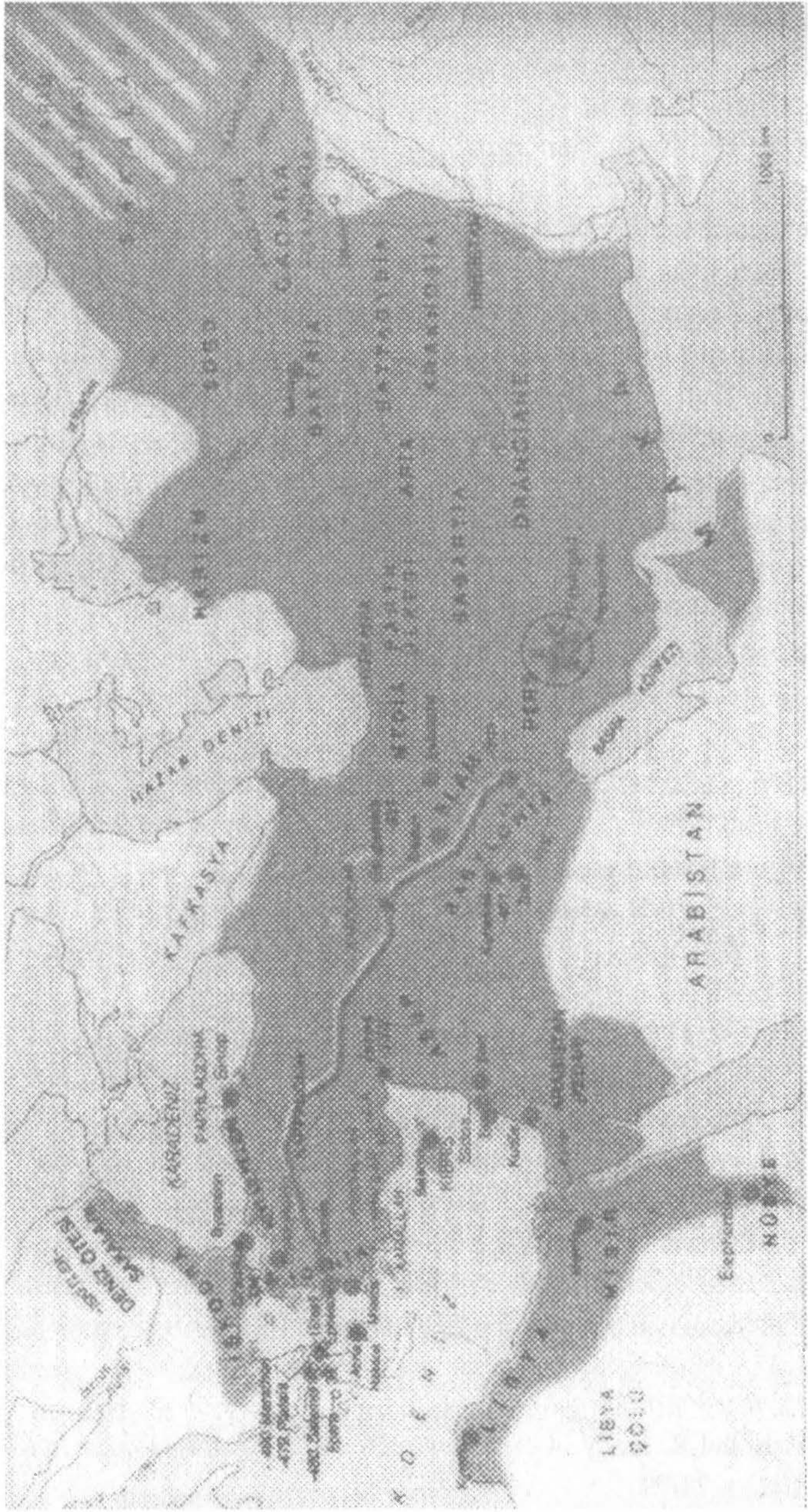
Güneybatı Horasan: Şâdlû, Alân/Buğân, Dirqân, Garivân, Gurdân, İmrân, Jâbân (ya da Jâpâ; ünlü Câf aşiretiyle ilişkili), Juyân, Kâğân, Mitrân, Qiliçân, Qerebâşlû, Quprân (Kuprân). Bunlar da Şâdlû aşiret konfederasyonu kapsamındadırlar. Herhangi bir konfederasyona ait olmayanların bir kısmı Lak (Yarsani inançlı olup Lakî konuşurlar), *Qereçurlu* (Horasan'ın kuzeybatısı ile batısındaki birkaç yerleşim bölgelerine dağılmış durumdadırlar) ve Zand yani Lakî konuşan Ehlihakk Alcvileridir.

²⁵⁷ *Berhem* dergisi, Nisan 1992.

Kuhistan-Birjand Bölgesi: *Bohluli* (Qain'den Tabyat'a kadar olan bölgede Lakî konuşurlar ve Ali ilahidirler), *Ruşnavand* (Raşwandiler, Tabas'ın Masina kasabasında otururlar, Lakî konuşurlar ve Ehlihakk inançlıdırlar), *Tupkânlû* (Birjand güneyinde Kaşmar ve Bakran Kuh bölgesinde yaşarlar. Sünni inançlı olup Kirmanci lehçesiyle konuşurlar).²⁵⁸

h) Köken yani “Türklük” meselesi Horasan'dan göçe indirgenebiliyorsa, bunu çürüten iki olgu yaşanmıştır. **Bir;** sanıldığıının tersine, Horasan'dan Anadolu'ya göç tek değil, çift taraflıdır. Yani Anadolu, İran ve Irak'ta yaşayan Kürtler, 14. yüzyıldan itibaren Horasan'a dini/siyasi nedenlerle göçmüş veya göçürülmüşlerdir. **İki;** Anadolu'dan Horasan'a göçenlerin küçük bir kısmı Sünni olup, büyük çoğunluğu Alevidir. Bu durumda bile “Alevilik eşittir Türklük; Alevilik, su katılmamış Türklüktür” söyleminin ayakları havada kalmaktadır.

²⁵⁸ Mehrdad R. İzady, *A Concise Handbook: The Kurds (Klavuz El Kitabı: Kürtler)*, s. 78-79.

Ahemenî hanedanı zamanında Pers İmparatorluğu (MÖ. 550 - MÖ. 330)

VIII. BÖLÜM

ETNİK VE KÜLTÜREL BAKIMDAN HORASAN

A) ETNİK YAPI

a) Eski Toplumların Yerleşimi

Daha önceki bölümlerde yer yer değinildiği üzere, Horasan'daki eski etnik kavim, kabile ve kümeler ya Hint-Avrupa ya da İrani (Ari, Aryani) kökenliydi. Kürtlerin atalarından sayılan Medler ile onlarla akraba olup günümüz Farsların dedeleri olan Persler, peşi sıra ama iki ayrı imparatorluk halinde Horasan ile Maverâünnehir bölgesini yönetmiş; bunlara bağlı boy ve kabileler, yüzyıllar boyunca bölgede kalmışlardı.

Med soyundan gelen Zerdüştî din adamları *Magi*(Mecusi)ler, başta Belh ve Merv olmak üzere Horasan'ın hemen her köşesinde yerleşip faaliyet göstermişlerdi.

Çinlilerin *Yüe-ci* adını verdikleri *Kuşanlar* (MÖ I. yüzyıl-MS III. yüzyıl), Orta Asya'da bir kabileler konfederasyonuna dâhil göçebe klan olmasına rağmen, İrani dil ve kültürüyle beslendiler; Çin-Hindistan-İran arasında köprü görevi gördüler. Çin, Hint ve Pers kültürünün tanışıp kaynaşmasına aracılık ettiler. MS 30'lu yıllarda, günümüz Afganistan'ının başkenti Kâbil bölgesinde bir imparatorluğa dönüştüler ve Aral gölünden Hindistan'ın kuzeyine kadar olan bölgede egemenlik kurdular.

Kimi kaynaklarda “*Yue-şi*” (*Yüe-çi*) olarak geçen ve yekdiğelerini *Soğdiyana* (Soğd) ülkesine doğru süren *Kuşanların*, Ari kavimlerden oldukları yolundaki kanı yaygındır. Göçebe kabileler halinde yaşayan Kuşanların, yerli unsurları yutup sindirdikten ya da yerliler (İrani kavimler) tarafından asimile edildikten sonra Yunan uygarlığını temsil ettikleri anlaşıyor. Hemen aynı dönemde, Soğd havalisinde, İranlı köylülerin yanı başında istikrarlı bir kavim olan *Toharlar* (*Çince, Ta-hiçi*) da yaşamıştır. *Yue-şi* ya da Kuşanları, bölgeden Baktriya ve Afgan dağlarına sürüp Soğdiyana’dan çıkaran *Kang* kavminin etnik kökeni hakkında bilgimiz olmamakla birlikte, İngiliz araştırmacı **Gibb**’e göre; *İrani* (Ari) oluşları hakkında genel bir görüş bulunur.²⁵⁹

Akhunlar diye bilinen *Eftalitler*, büyük ölçüde proto-Türk ögeleri barındırmakla birlikte safi Türk değillerdi; Moğol ve Türkik unsurların yanı sıra İrani kavimlerle karışmışlardı. Hunların bile Türklükleri kuşkuludur. Esasen Hun imparatorluğu gibi bozkır devletlerinde (*kabile konfederasyonu demek daha doğru-FB*) tek bir kavim değil, pek çok farklı kavim bir araya gelmiştir. Belki de bu yüzden, Kuşanlar gibi yavaş yavaş İran kavimleri içinde eridiler.²⁶⁰

Makedonyalı **İskender**’in, Afganistan’a kadar sefer düzenleyip Horasan ve Maveräünnehir bölgesine *Grek/Helen* unsurları taşıması, ondan sonra kurulan Selekus/Selefkiler devrinde kavimler arası bir harmanlanma, karışma, karşılıklı eritme olayına yol açmıştır. İrani, Türkik ve Grek kökenli topluluklarda ırksal karışım zirveye ulaşmıştır.

Bu arada, kendisinden önceki Med ve Pers unsurlarını birleştirmekle beraber, ağırlıklı biçimde Perslerden oluşan ve yaklaşık 400 yıl saltanat süren İrani kökenli *Sasanilerin* bölgedeki varlığına işaret edelim.

²⁵⁹ H.A.R. Gibb, *Orta Asya’da Arap Fütuhâtı*, s. 3-4.

²⁶⁰ age. s. 5; Prof. Dr. **Bahaeddin Ögel**, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 92. Hunlara ilişkin yorum, **Turgut Akpınar**’ın “*Türk Tarihinde İslamiyet*” adlı incelemesinde (s. 174) geçmekte olup, **Herbert Franke-Rolf Trauzettel**’in yazdıkları, *Das Chinesich Kaissereich*, Frankfurt/M. 1968, s. 83 ve diğerlerine gönderme yapılır.

Türklerin *Soğdak* adını verdikleri, Soğdiyana ülkesi halkı *Soğdlar* bazı Türkçüler tarafından “*Türk*” olarak görülürse de, bunun gerçekte ilgisi olmadığı açıktır.

Konusunda uzman **Gibb**, “Bütün istila yüzyıllarında Soğdiyana ve Oksus (Ceyhun nehri) havzası kavimleri ruhen İranlı kalmışlar, dil ve geleneklerini muhafaza eylemişlerdir”²⁶¹ diyor.

İran ve Kürtler konusunda uzman Rus bilgini Prof. **V. Minorsky**, “Soğdca, Türkçenin tesirinde kalmış İranî lehçedir; ünlü İslam âlimlerinden el Birûni’nin anadilidir...” saptamasını yaparken, el **Birûni**’nin mensup olduğu Soğdların, ayrı bir kavim olarak Harezm dışında Buhara, Beykend dolaylarında yerleştiğini” belirttikten sonra, İranlılardan söz ederken, “*Biz ve İranlılar*” ayrımına ihtiyaç duymuştur.²⁶²

Türk kültürü tarihi konusundaki araştırmalarıyla tanınan sağ kanat tarihçilerinden Prof. Dr. **Bahaeddin Ögel**, Soğd halkı hakkında şunları yazıyor: “...Şunu itiraf lazımdır ki, çok eski devirlerden beri iskân edilmiş olan bu bölgenin yerleşik halkı, *Soğdca konuşan ve Türklerin Soğdak dedikleri kavimdi. Soğdaklar, Orta Asya’nın büyük ticaret yollarının geçtiği bu şehirlerde (Semerkand, Buhara, Beykend, Kiş vs) oturuyor ve kervancılıkla geçiniyorlardı*. Bu gerçeği itiraf ederken şunu da belirtmek lazımdır ki, Çu havzasında Göktürklerden evvel kurulmuş iskân yerleri, çok az ve mahduttu... Göktürk çağında geniş bir şekilde yayılan ve vadilere serpilen iskân yerlerinde, Türklerin bulunmadığını söylemek garip olur... Göktürk Kağanları, Bizans’a gönderdikleri elçileri Soğdaklardan seçmiş ve Türgeş Kağanları da sik-kelerini Soğd alfabesi ile yazdırmışlar...”²⁶³

²⁶¹ age. s. 2.

²⁶² **V. Minorsky**, “*On some of Al-Biruni’s Informations*” Com. vol, 236; el **Birûni**, *el Saydala Muk*, s. 36 ve *el Asâr ’ül Bakiye*, s. 233-235. Öte yandan, *Birûni’ye Göre Dinler ve İslam Dini* adlı kitabın yazarı Prof. Dr. **Günay Tümer**, el **Birûni**’nin Türk kökenli olduğunu kanıtlamak için tevil yoluna gitmesine rağmen, bizzat başvurduğu kaynaklar kendisini çürütmeye yeterlidir.

²⁶³ **Ögel**, age., s. 318.

Xwarizmli ya da bilinen adıyla *Harezmliler*, Türk-Tarih Sentezçilerince öz Türklerden sayılıp; özellikle Dersim yöresindeki Alevilerin, bu kavmin soyundan geldikleri öne sürülmektedir. Oysa, İslam tarihçisi **el Maqdisi**'ye göre; "Harezmliler annelerinin *Türk* olduğuna inanırlar. Türklere benzedikleri için İranlı ve Araplar tarafından esir edilip satıldıklarından, kafatası yapılarını genişletip Türklerden farklı bir hale getirmişlerdi."²⁶⁴

Maveraünnehir'in yukarı havzasındaki Harezmi ülkesinde yaşayan bu halk hakkında, ünlü İslam bilgisi **el Birûni**, "Ayrı dilleri olup, Harizmceyi 13. yüzyıla kadar koruyabildiler. Harizmlilerin bu diyara ne zaman yerleştikleri belli değildir. Ancak bu kavim, İran ağacının dallarından biridir. Türklere yakın ilişkileri vardır" diyor.²⁶⁵

El Birûni Harezmlilerden söz ederken, "*Asıl Harizmliler*"²⁶⁶ şeklinde bir ibare kullanıyor ki, bu, Harezmi ülkesinde başka etnik topluluk ve unsurların da bulunduğu anlamına geliyor. Görüşü tamamlayan iki Ortaçağ İslam yazarı var. Biri, 10. yüzyıl başlarında Orta Asya, Horasan, Hazar ve Volga bölgelerindeki gezi notlarıyla tanınmış **İbn Fadlan** olup, Harezmlilerle Türklerin ilişkisini de ele alıyor.²⁶⁷ İkincisi ise, "İslam öncesi devirde Harezmi ülkesinde Türklerin varlığı ve *Türkmen* adı verilen bu topluluğun kendi inancını bırakıp Müslüman olduğuna" dair kayıt düşen **Muhammed Avf** (öl. 1228)'dir.²⁶⁸

Erken dönemlerden beri bazı *Türk* unsurları içinde barındırması muhtemel olan Harezmi ülkesi, klasik deyimle Chorasnia (Hurazmia/Çorazmiya), 11. yüzyılda bile İran dünyasının bir parçası sayılıyor; İranlı hanedanlar Harezmi, Maveraünnehir ve Horasan topraklarını yönetiyorlardı. *İfrigi* asıllı *Harezmişahlar*

²⁶⁴ **el Maqdisi**, *Ahsen-ül Teqasim*, s. 285.

²⁶⁵ **el Birûni**, *et Asâr'ül Bakiye*, s. 47.

²⁶⁶ *age.*, s. 39.

²⁶⁷ *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, der: **Ramazan Şeşen**.

²⁶⁸ **Richard N. Frye** ve **Aydın Sayılı**, *Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler*, s. 112, 122'den aktaran Prof. Dr. **Günay Tümer**, *Birûni'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, s. 33'deki 10. dipnot.

(El Birûni'ye göre de böyledir) sülalesi, İslamın gelişinden sonra bile yaklaşık 300 yıl hüküm sürdüler. 712'de İslam ordusu komutanı **Kuteybe bin Müslim**'in fetih harekâtıyla başlatılan barbarlık, tarım ve ticaretle uğraşan Harezmlilerin kültürü üzerinde zayıflatıcı bir etki yaptı; ekonomi ve tarım geriledi, şehirleşme de geri adımlar atıldı. İşgal sırasında tarım toplumu niteliğinde olan ve bozkırdaki akıncı Türk göçebe kabileleri için cazibe merkezi oluşturan Harezmlilerin, muhtemelen 10. yüzyıldan itibaren Türkleşmeye başladığı ve Ceyhun ırmağının sağ kıyısındaki köylerin Türkçe isimlerle çağrıldığı görülüyor. Gazneli tarihçi **Ebu'l Fadl Beyhaqi**, 1030'larda Harezmlilerin topraklarının sınırlarındaki *Kıpçak*, *Küjet* ve *Çağraq* Türklerinden bahseder. Birkaç yıl sonra, Selçuklular ile kendilerini izleyenler, Harezmlilerin otlaklarında bir süre kalmış ve güneye, Horasan'a inmişlerdir. İran kaynaklı Harezmlilerin kültürü değişim sürecine direnmişse de, gelecek yüzyıllarda (10. yüzyıldan itibaren) Türkleşmenin önüne geçilememiştir.²⁶⁹

Bölgede yaşayan diğer bir etnik topluluk olan Çağaniyan(Sağaniyan)lar, bazı Türk-İslamcılar tarafından “*Çağatay Türkü*” gibi gösterilse de, ansiklopedik bilgiler, bu kavim için “*eski İranlı yerli halk*” ibaresini kullanıp, topraklarına da “Gazneli, Selçuklu ve Çağatay akınlarından sonra, Özbeklerin payına düşen Çağaniya ülkesi” der. İslam tarihçisi **Gerdizi** ise, “Kimi Arap kabilelerinin *Çağaniyan* kavmi arasına yerleşip çoğaldığını” kaydeder.²⁷⁰

b) Arapların Yerleşimi

649-50'li yıllarda Horasan'a uzanan Arap istilaları sırasında, bölgenin birçok yerinde *ribat* (sınır karakolları), *amsar* (ordugâh, kent merkezleri), *avasım* ve *suğur* adı verilen şehirler kuruldu.

²⁶⁹ *The Cambridge History of Iran*, Vol 5. s. 4-8.

²⁷⁰ Aktaran **Recep Uslu**. *Hicri I. ve II. Yüzyıllarda Horasan*, s. 137.

Horasan'da ilk Arap iskânı, üçüncü halife **Osman** zamanında Kuhistan bölgesinde askeri seferlerde bulunan **Umeyr**'in emriyle Merv şehrinde gerçekleşmiştir. *Benu Bekr bin Weyl* kabilesi mensubu ilk yerleşimcilerin, daha çok askeri amaçla buraya oturtulduğu sanılıyor.²⁷¹

Muaviye yönetimindeki Emevi devri fetihleriyle birlikte Horasan ve Sistan'da ordugâhlar kuruldu ve 665 yılında, Horasan dört ayrı idari bölgeye ayrıldı. Merv kentine atanan **Umeyr bin Ahmer**, Arapları bölgeye ilk yerleştiren yönetici olarak bilinir.²⁷²

İkinci ve en büyük Arap yerleşimi, Irak ve Horasan genel valisi **Ziyad bin Ebihi**'nin siyaseti sonucudur. Kûfe, Basra ahali-sinden *50 bin kişi*, **Rebi bin Ziyad el Harisi** gözetiminde bölgeye gönderilmiş; Merv, Herat, Tus (Meşhed), Nişapur ve Belh şehirlerine yerleştirilmişti.²⁷³

Emevi yönetimi, iskân siyasetiyle, hem işgal edilen yerleri emniyet altına almak hem de ihtiyaç halinde yeni fetihler için gerekli kuvveti toplamak amacını güdüyordu.

Arapların yeni fethedilen topraklara kendiliğinden gidip yerleştikleri de oldu. Özellikle 675 yılında Horasan valisi **Said bin Osman**, yörede bulunan Türkik kabile ve unsurlara karşı, Arapları emlak, mal mülk, arazi, dükkân almaları yolunda teşvik ediyordu.²⁷⁴

İzleyen yıllardaki yoğun iskân faaliyetinin başını **el Mühelleb bin Ebi Sufra** çekti. Valiliği sırasında (697-702) mensup olduğu Yemenli Ezd'lerden Arapları Horasan'a yerleştirdi. Yöredeki Arap siyasetinin mimarı sayılan **Kuteybe bin Müslim** ise, Arap Müslümanların bir kısmını, şehirlerde kurduğu cami çevresine serpiştirdi. Özellikle Medine kentinden getirilen Araplar sadece Horasan ve Maverâünnehir'deki Semerkant'a değil, Ferga-

²⁷¹ age., s. 134 (**Belazuri**, *Futuh-ül Buldan*, 400; **Kudame bin Cafer**, *Kitab-ül Haraç*, 404; **İbn-ül Esir**, *el Kamil* III, 451-456'dan alıntı).

²⁷² age., s. 135; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 2, s. 303.

²⁷³ age., (**Belazuri**, 400; **Taberi**, V, 286'dan aktarma), *Doğuştan Günümüze...* c. 2, s. 303.

²⁷⁴ age., s. 136.

na ve Şaş bölgelerine de iskân edildiler. Arap kabilelerinden *Ezd*, *Benu Temim* ve *Benu Kuray* gibi kabileler, Maverâünnehir çevresinde yeni fethedilen şehirlere dağıtıldı.²⁷⁵

Kuteybe'nin iskân politikasındaki bir başarısı da, Horasan'da bulunan İrani unsurlarla Arapları kaynaştırmak (evlilik, ortak iş, resmi görevler verme vs yoluyla); *Yemenlilerle Quveysileri* birleştirmek olmuştur. Horasan halkının büyük çoğunluğunu oluşturan İranlılara, Arap yönetiminin güvenliği bakımından, günlük hayatta resmi görevler verildi; yerel yönetimlerde İranlı kâtipler ve valiler kullanıldı. Bu siyasetin ileride görülebilecek diğer bir sonucu ise, İranlı unsurların kendilerine güvenmeleri, İran kökenli Horasanlılar arasında kavmiyetçi bir ruh ve dayanışmanın uyanması idi.²⁷⁶

Kuteybe'nin, etnik toplulukları Arap unsuru ve hâkimiyeti altında kaynaştırıp asimile etme politikası günlük hayatla sınırlı kalmadı; ordu da bundan nasibini aldı. **Taberi** rivayetine göre, o tarihte Horasan ordusunun dağılımı aşağıdaki gibiydi: Basra'dan getirilmiş *Ehl-ül Aliye* 9 bin; *Bekr* kabilesi 7 bin; *Temim* kabilesi 10 bin; *Abd-ül Qays* kabilesi 4 bin; *el Ezd* kabilesi 10 bin; Kûfe'den 7 bin kişi. Toplam 47 bin kişiden oluşan bu kuvvete ek olarak, **Hayyan el Nebati** komutasına verilmiş Deylem ve Buhara ahalisinin sayısı 7 bin *mevali* (azat edilmiş esir, köle) idi. Buhara'dan sonra fethedilen her memlekette Arap ordularıyla birlikte hizmet etmek üzere 10 ila 20 bin arasında yerli yardımcı (milis?) kıt'alar oluşturuldu. Semerkant'ın işgali sırasında **Said bin Osman**'ın telkiniyle hayata geçirilen bu plan, **Pan-Çao**'nun şu meşhur "*Barbarlara karşı barbar kullanınız*" sözünden esinlenmiş olmalıdır. Horasan ve Toharistan'daki yerli kuvvetlerin orduya ne zaman ve hangi oranda dâhil edildiklerine dair elde bir bilgi yoksa da, Arap ordusundaki varlıkları ile 40 yıl zarfında, giderek artan etki ve nüfuzları hakkında epeyce belge bulunmaktadır.²⁷⁷

²⁷⁵ age., s. 136; **Gibb**, age., s. 23.

²⁷⁶ **Gibb**, age., s. 26.

²⁷⁷ age., s. 34-35.

Arap iskânı, Abbasiler zamanında da sürdü. Muhtemelen resmi değil, gönüllü yerleşim faaliyetleridir bunlar. 767’de çıkan devrimci **Üstadsis** ayaklanmasını bastırmak üzere **Hazım bin Huzeyma** komutasında gönderilen kabilelerden bir kısmı, Herat civarında kaldılar. *Huzeyme*, *Şeybani* ve *Huzai* gibi kabileler Horasan’a bu dönemde gelmiş olmalılar. *Benu Leys* kabilesi mensubu **Muaz bin Müslim**’in 777’de vali olması, soyunun Merv şehrinde çoğalıp, *Muaziler* olarak tanınmasına yol açtı.

Harun el Reşid’in, oğlu **el Me’mun**’u doğu bölgesi genel valisi ilan etmesiyle birlikte Merv şehri, veliahd başkenti olarak seçilmişti. Merv, **el Me’mun** hilafetinin ilk yıllarına kadar merkez (başkent) gibi görününce, diğer yerlerden şehir ahalisinin veya kabile mensubu Arapların bu şehre akın etmesi sonucunu doğurdu. Örneğin, **Fadl bin Yahya** vali olunca, **Ömer bin Cemil**, kabilesiyle birlikte *Çağaniyan* kavmi arasına yerleşerek soyunu sürdürdü.²⁷⁸

Horasan’a yerleşen kabileler şöyle sıralanabilir: 1. Ezdiler, 2. Nizariler, 3. Bekr bin Weyl (Benu Bckr ve Benu Wcyl kolu), 4. Benu Teym, 5. Mudariler, 6. Benu Cehdam (Ezd kabile kolu), 7. Benu Suhab, 8. Benu Rabia, 9. Benu Sa’d, 10. Mukaisliler (Benu Temim kolu), 11. Evf (Benu Temim kolu), 12. Ebna (Benu Temim kolu), 13. Benu Huzaa, 14. Benu Kays (Kaysiler, Benu Rabia ve Nizar’a bağlı olanlar), 15. Benu Sakafi, 16. Süleymiler (Benu Suleym), 17. Benu Kuşeyr-Benu Leys...

Taberi ve **İbn-ül Esir**’in bahsettiği kabileler hepi topu bunlar olmasına rağmen, sonraki yerleşenlerle kabile bölünmeleri anılmamıştır. Yanı sıra, istilaları izleyen belli bir zaman diliminden itibaren Horasan’daki yerli halkla iç içe yaşayan Arap yerleşimciler, *çok geçmeden Farsça’yı öğrendiler*²⁷⁹ ve kız alıp verme suretiyle kaynaştılar; genelde İranlı unsurlar içinde erimekle birlikte, bazı zamanlarda yerli unsurları asimile ettiler.

²⁷⁸ Uslu, age., s. 136-137 (Taberi VI, 442 vd, 461 vd; İbn-ül Esir, *el Kamil*, IV, 510-553; Ali Mirniya, *İlhâ ve Tâyifehâ-yı Aşâyir-i Horasan*. Tehran 1990, s. 11 ‘den aktarma.

²⁷⁹ age., s.137.

Görüldüğü üzere, “*Horasan’dan gelenler öz Türktür, Alevidir*” efsanesi, bu olgu karşısında direnemeyip boşluğa düşüyor. Özellikle de, merkezi devletle çıkarları ters düşen sözkonusu kabilelerin, zaman içinde Bâtîni fikirlere ilgi duymaları ve **Ebu Müslim Horasani**’nin başlattığı ve ölümünden sonra yandaşları tarafından onyıllarca sürdürülen devrimci isyanlara aktif biçimde katıldıkları düşünülürse.

c) Türk Varlığı

Zeki Velidi Togan, Bahaeddin Ögel ve Abdülkadir İnan gibi *Türk Tarih Tezi* veya *Türk-İslam* sentezi savunucularına bakılırsa Türkler, Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde, “Arap istilasından çok çok önce Milattan evvelki zamanlardan beri” bulunuyorlardı. Oysa, bunların henüz Türkleşmediklerini, proto-Türkik kabile ve kümeler olduklarını, özellikle **Halil Berktaş**’ın tezlerine dayanarak belirttik. “*Makaleler ve İncelemeler*” kitabının yazarı **Abdülkadir İnan**, böyle düşünenlerle alay etmeye kalksa da, “*beyaz tenli ve yeşil gözlü Kırgızların bile sonradan Türkleştiklerini*” açıkladık.

Hemen tüm ciddi tarihi kaynaklar, şu saptama içindedir: 8. yüzyıldan itibaren şu veya bu şekilde, genelde istikrarsız bir ilişki çerçevesinde Horasanlılarla temasları olan Türklerin, bölgedeki daha önceki varlıklarına adacıklar ve serpintiler halinde rastlanır. Araplar, 8. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, Orta Asya kabileselliğinin batı uçlarındaki *Türkik* kümelerle şiddet dâhil, yoğun temaslar yaşamıştır. 9. yüzyıl başlarında, Türk komutanlar Arap yönetimindeki iktidar kavgalarına katılmıştır. Bir noktadan sonra İslamiyet dairesine giren *Türkler* (aslen Türk olmamakla birlikte ilk Türklerle aralarında oluşan kabilesel hâkimiyet-tâbiyet ilişkileri nedeniyle sonradan Türk adını alan Oğuzlar ve benzeri topluluklar), 11. yüzyıldan başlayarak, **Fuat Köprülü**’nün deyişiyle, “*askeri aristokrasiye müstenit*” devletler kurdular.²⁸⁰

²⁸⁰ **Halil Berktaş**, “*İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi, Türkiye Tarihi*, s. 104-105.

Ortodoks İslamı benimseyen Türk aristokrasinin kurduğu Karahanlılar ve Gazneliler, izleyen dönemde Selçukluların dayandıkları vurucu güç, tabandaki Türk kökenli çoban halk olmakla birlikte; aralarındaki çelişki, çatışmalara/isyana dönüşecek kadar güçlüdür.

Kuşkusuz, İslam öncesi dönemde bölgede hiç Türk olmadığını iddia etmiyoruz; tersine, Harezm ve Maverâünnehir topraklarına ilk Türk (proto-Türk, Türkik) sızmalarının erken dönemde başladığı, *The Cambridge History of Iran*’da belirtilmiştir. **B. Ögel**’in de işaret ettiği gibi, “Göktürkler zamanında Çu havzasında belirli Türk topluluklarına rastlamak garip olmasa gerek”tir.

Selçuklu atalarının, Horasan’a inmeden önce Buhara’da kaldıkları; *Avşarların* 7. ve 8. yüzyılda Maverâünnehir ile Horasan’a gelmiş olmakla beraber Gazne hükümdarı **Mesud** devrinde (1030-1041) bile Horasan’da pek fazla Türkmen’e rastlanmadığı; İran asıllı Sasanilerin, Talaş’ta yaşayan Karluklara karşı 893 tarihli meşhur seferinin ardından Türklerin, Maverâünnehir ve havalisinde süren içsavaşlara daha fazla müdahale ettikleri; *Karahanlıların* vurucu gücünü oluşturan *Yagmalar* ile *Kartukların*, bölgede belli bir süre hâkimiyet kurdukları; 9. yüzyıl başlarında Halifelik yönetiminde Türk komutanların nüfuzunun artmasıyla birlikte Türk göçmen dalgalarının Maverâünnehir ve Horasan’ı kapladığı bilinmektedir. Soğd ve Harezm ülkesine gidip gelen Türk tüccarlardan bazılarının Horasan’da mekân tutmaları da olağandır.

Fakat, bizi, her şeyi Türk gören Türk Tarih Tezi ve Türk-İslam Sentezi savunucularından ayıran üç önemli nokta var. **Bir:** “Türk” diye anılan tüm bu otlatıcı konargöçer kavim ve kabilelerin (Anadolu Türkleri’nin bağlı oldukları Oğuz boyları dahil) hemen tümü Türk değil, proto-Türkik unsurlardan ibaretti. **İki:** İslam fetihçilerinin Horasan’da temas halinde oldukları ilk Türkler, aslında karışık etnik (İran, Moğol, Türk) topluluklardan meydana gelen Eftalitlerdir. Bu kümenin belkemiği Indo-Avrupai kavimler olup, içinde Türkik unsurları barındırıyordu. **Üç:** Ve çok daha önemlisi, Türk-İslam Sentezcilerinin dayandığı kay-

nakları kaleme alan Ortaçağ Arap-İslam tarihçilerinin hepsi, Maverâünnehir ve Horasan'da karşılaştıkları bütün kavim ve halkları, yanlış yere. “*Türk*” diye adlandırmışlardır. Son nokta, ciddi araştırmacılarca epeyce eleştirilmiştir.²⁸¹

Bağnaz Sünniliği benimseyen Türk aristokrasisi, çoban halktan Türk kitlesini imha derecesinde kırmaktan başka; özellikle Selçuklu Devleti, onların isyancı damarını kesebilmek için, bu kabile ve boyları, habire batıya sürmüş ve Anadolu'ya göçlerini teşvik etmiştir. Sırf bu neden bile, “Horasan, Türklerin özyurdu-
dur” tezinin ipliğini pazara çıkarmaya yeter.

Öte yandan, Horasan ve Maverâünnehir'den geçip Ortadoğu ve Anadolu'yu kasıp kavuran ünlü barbar Moğollar, gelip geçici bir özellik arzettikleri; geri çekilme dönemlerinde Maverâünnehir-Hindistan-Doğu Türkistan'da yerleştikleri için, bunların kolumuz alanına giren topraklarda ciddi yerleşimlerinden söz edilemiyor.

Aynı topraklar üzerinde hanedanlıklar kuran *Samaniler* ve *Buveyhilerin*, aslen İranlı oldukları ağır basan bir görüştür. Mesela, **el Birûni**'ye göre: “Buveyhiler, Arap ya da İran asıllı olabilirler.”

²⁸¹ **Gibb**, age., s. 27. **Doğu Perinçek**, “Oğuzlar henüz kendilerini Türk diye çağırılmazken, Türkik diller konuşan Orta Asya kavimlerinin hepsine birden ‘Türk’ deyip geçmeyi yaygınlaştıranlar, komşu İran ve Arap uygarlıklarıdır” diyor. Saptamayı yerinde bulan **Berktaş**, ekliyor: “Oğuzların bir kesiminin ‘Türkmen’ adını benimsemesi, ancak yerleşikliğe/İslamiyete çifte geçişten sonra, diğer Oğuzlarla aralarına çizgi çekmek için ve muhtemelen Arapların etkisiyledir...” (age., s. 69.)

B) KÜLTÜREL YAPI

a) İslam Öncesi Kültürel Etkiler

Bölgedeki kültürel etkileşim konusunda, öncelikle **Bahaeddin Ögel**'in çalışmaları ışık tutucu niteliktedir. Antik çağlardan İslamiyet öncesi devire kadar Orta Asya'daki Türk kültürünün izlerini araştıran sağ kanat tarihçisi **Ögel**, her ne kadar ipin ucunu kıvrıp Türkçülüğe vurgu yapsa da, inkâr edilemez tarihsel olguları kaydetmekten de geri kalamıyor. İzleyelim:

“**S.P. Tolstov**'a göre, (MÖ I. yüzyıl-FB) Karasuk devrinde Harezmi ve Türkistan bölgesini, İran'dan gelen kavimler işgal etmişlerdi. Böyle bir istila olmasa bile, bu bölgede İran kültürünün tesirlerinin arttığı bir gerçektir...”²⁸²

“Pazırık kurganları arasında, Hunlardan evvelki devirlere ait mezarlara da rastlıyoruz. Pazırık kurganlarının bu eski devri, MÖ IV. ve III. yüzyılı tamamen dolduruyordu... Minusinsk'teki haç şeklinde hançerleri, İran hançerlerine benzetenler de vardır...”²⁸³

“Kuray ovası da Hunlardan önce önemli bir kültür merkeziydi... Çulışman ırmağı kıyısındaki Kumurtuk kurganında bulunan ok uçları, bronz tellerle yapılmış veya üzeri oymalarla süslenmiş bilezikler ve bronz bir tel, bir panter başı ile diğer eserler, bazı bilginlere göre Batı Türkistan'daki Yunan sanatının tesiri altındaydı...”²⁸⁴

“Pazırık'ta bulunan bir tabut üzerindeki *cennet kuşu* resimleri, Altay kültürünün Çin tesirine meselesinin münakaşasını yeniden canlandırdı. Cennet kuşları, yani *Phoenix* motifleri, Çin sanatının

²⁸² **Ögel**, age., s. 33.

²⁸³ age., s. 37.

²⁸⁴ age., s. 39.

batıya doğru yayılışının etkin işaretleri olarak kabul edilmiş; Hun çağında bir taraftan Orta Asya ve Altay'da yayılırken; diğer yandan Batı Türkistan'da Greko-Budist sanatta görülmeğe başlamıştı... Bilhassa üçüncü kurganda bulunan bir kalkan, eski Yunan kültürünün Orta Asya'da yayılmış olduğunun en güzel deliliydi..."²⁸⁵

"Büyük Hun Devleti zamanında Fergana, Orta Asya tarihinde önemli bir rol oynamıştı. Bu sebeple, Türk kültürünü tetkik ederken, Fergana'daki yerli kültürü de ehemmiyetle gözönünde tutmak icabeder. Hun çağında, Fergana ahalisinin *Türk* olması ihtimali pek azdı. Bu bölgeyi elinde tutan *İranlılar*, Orta Asya ve Çin'e giden kervanları buradan yola çıkarmaktaydılar..."²⁸⁶

"**Tolstov**'a göre, MÖ IV-I. asırlardaki Orta Asya tarihi, Helenistik çağ olarak adlandırılmalıdır. MÖ I. ve MS III. asırlara da Kuşan adı verilmelidir. Orta Asya'daki Hun devri kültürü, kısmen Helen, kısmen Kuşan çağının içine girmektedir. Hâlbuki Orta Asya tarihi, tamamen **Tolstov**'un fikirlerinin tersine inkişaf (gelişmiş) etmiştir. Mesela, Batı Türkistan'da yepyeni bir siyasi ve kültürel devir açan *Yüe-çi* istilası, doğrudan Hun tarihiyle ilgilidir. Hunlar, *Yüe-çi*'leri mağlup ettikten sonra, *Yüe-çi*'ler Sakaları önlerine katarak Batı Türkistan'a gelmiş ve bölgedeki Yunan hâkimiyetine son vermişlerdi. Büyük Hun Devleti, Orta Asya'yı tek bayrak altında birleştirirken, *Yüe-çiler* de eski Saka ve İskit kavimlerini önlerine katarak, Batı Türkistan ve bugünkü Afganistan'ın etnik bünyesini tamamen değiştirmişlerdi. Batı Türkistan sanatına yeni bir revnak veren *Greko-Budist sanatı*, ancak bu göçler sonunda meydana geldi..."²⁸⁷

"(Hun-Tibet münasebetleri düzleminde)... Tibet çantaları üzerindeki süslere gelince, bunlar İran sanatından çok şey almışlardı. Batı Tibet bölgesindeki taş duvarlı mezarların içinde, içi kemik dolu toprak kaplara rastlanmıştı. Biz, bu âdeti, Zerdüşti dini ile ilgili görüyoruz..."²⁸⁸

²⁸⁵ age., s. 67.

²⁸⁶ age., s. 79.

²⁸⁷ age., s. 81.

²⁸⁸ age., s. 85.

“Prof. Tallgren, Yenisey nehrinin sağ yanındaki Oglaktı’da bulunan yüz maskelerini, *İran ve Part* tesiri olarak kabul etmektedir. Ona göre, ölü yakma âdetleri, belki Mazdeizm’in tesiri altındaydı. Kırgızlar da ölülerini yakarlardı. Ölülere maske yapma âdeti Çin’de de vardı...”²⁸⁹

“Eski Baktriyan’daki Grek kolonilerinin taarruz sistemini benimseyen Hunlar, düşmanlarına balık pulu şeklinde dizilerek taarruz etmekte imişler. Talaş boylarında yerleşen Hunların, eski İran ve Sarmat kültürlerinden geniş ölçüde istifade etmiş olmaları tabii görülebilir. Hattâ burada Akhunların ataları sayılan bazı kavimlerle veya bazı İran kabileleriyle karışmış olmaları da çok muhtemeldi... Hunların batılarında, yani Volga boyları ile Kuzey Kafkasya’da ise Alanlar oturmakta idiler. Mazdeizm mezhebinin kuvvetli tesirleri altında kalan Alanlar, ölülerini yakıyorlardı...”²⁹⁰

“İran kültürünün Batı Türkistan yolu ile yalnız Orta Asya’ya değil, Güney Rusya’ya da kuvvetli tesirler vermiş olduğunu bilmekteyiz...”²⁹¹

“Harezmi’de, Ceti-Asar ve Altın-Asar’daki MS III. veya IV. asra ait buluntularda, kemik yay parçalarının da ele geçmiş olması, kemik yayların bu asırlarda, Orta Asya halkları ile İran’ın sahip bulunduğu müşterek bir kültür unsuru olduğunu bize göstermektedir. Bu buluntu yerleri, Harezmi’nin yerleşik kültürüyle Orta Asya göçebe kültürünün birleştiği yerdi...”²⁹²

“Avar (Eski proto-Türkik dil konuşan ve MS III-VII. yüzyılları arasında Orta Asya’da kabile konfederasyonu kuran-FB) kültürü üzerindeki İran tesirleri, ancak iki yoldan gelebilirdi: Birinci tesir, Akhunlar vasıtasıyla; ikinci tesir ise, Hunlar Avrupa’ya göçerken Volga boylarına giden ve orada uzun zaman yaşayan Batı Türkleri vasıtasıyla olabilirdi. Avar kayış süslerinde görülen Grifonlar da İran tesirlerine atfedilmektedir...”²⁹³

²⁸⁹ age., s. 87.

²⁹⁰ age., s. 92.

²⁹¹ age., s.93.

²⁹² age., s.94.

²⁹³ age., s. 117.

“...Bize göre Maverâünnehir bölgesi halkı olan *Soğdlar*, İran’a yakınlığından ötürü, kültür ve dil bakımından İran tesiri altındaydı...”²⁹⁴

“Göktürkler devrindeki Yenisey-Kırgız kültür çevresindeki eyer kaşlarında tasvir edilen av sahnesi, Bazı Rus arkeologlarına göre, daha ziyade İran’daki Tâk-i Bûstan kabartmalarından ilham alınarak yapılmıştı... Turfan fresklerinde Buda, daima büyük yapılmıştır. Pranidhi (tasvir) sahnelerinde, muhtelif memleketlerden gelen şahıslar, Buda’ya at ve develer sunarlar. VII. asır Pencikent fresklerinde de Zerdüş dinine mensup Pencikentliler, Buda’ya ait sahneleri kendi dini ayinleri ile meczettirerek çizmişlerdi. Bu sebeple Göktürkler de kendi tanrılarını, İran’daki tasvir ananelerine (geleneklerine) göre tersim (resimlemiş) olabilirler. Bu tasvirin ne zaman yapıldığı, henüz kati olarak bilinmemekle beraber, VI. asır, yani Göktürk devletinin kurulduğu sıralarda yapılmış olması çok muhtemeldir. Şahısların başlarındaki *taşlar da İran taşlarına benzemektedir..* Göktürk devrine ait elbiselerin en önemlisi Katan’da bulunmuş olanıdır. İpek kumaşlarda, Sasani motifleri çok hâkimdi...”²⁹⁵

“...Kırgız eyerlerinin kustunları, daha ziyade Sasani ve Çin modasının tesiri altındaydı...”²⁹⁶

“Çu vadisindeki Sarig, Balasagan ve Yakalığ gibi şehirlerin tepeleri üzerindeki mezarlarda, tamamen Zerdüş dinine ait ölü gömme âdetlerini görüyoruz...”²⁹⁷

“Soğd ülkesi, Amuderya ile Siriderya nehirleri arasındaki bölge idi. Ticaretle uğraşan Soğdlular, Orta Asya’ya yayılmış ve yer yer koloniler kurmuşlardı... Göktürk çağında Orta Asya’nın her tarafına dal budak salan Soğdluların kültürel ve siyasi rolleri büsbütün artmış ve Uygur çağında, Uygurlar üzerinde etkin olmuşlardı...

²⁹⁴ age., s. 130. **Ögel**, yanlış biçimde, Soğd kavmini Orta Asya’daki Türk ırklarına bağlama gayretindedir.

²⁹⁵ age., s. 142-143-156.

²⁹⁶ age., s. 162.

²⁹⁷ age., s. 171.

Soğd kolonileri, bilhassa Yedisu bölgesinde çok sık olarak yerleşmişlerdi. Göktürklerin hüküm sürdüğü sahalarda görülen, İran kültür ve sanat tesirlerinin yayılmasında, bu Soğd kolonilerine ait sanatkârların rolü büyük olmuştu... Orta Asya'da Soğd kolonilerinin yayılışlarına paralel olarak Zerdüşt dinine veya onunla ilgili mezheplere ait eser ve adetler nerede bulunmuşsa, orada Soğd kolonilerinin bulunma ihtimalleri hatıra gelmişti. Göktürkler de bazı Zerdüşt adetlerini öğrenmişlerdi. Mesela Bizans elçisi Zemarhos, ateş üzerinden atlatılmıştı...

Yedisu'da V-VII. asırlara ait Soğd kültür merkezleri, Sukuluk ve Kenbulun idi. Pencikent'te olduğu gibi Sukuluk'taki İran tanrıları ve mitolojisi, Greko-Budist ikonografisi ile ifade ediliyordu. Heykellerde eski Yunan kültürünün izleri vardı. Heykellerin başlarında üç dilimli Sasani taçları görülüyordu...

Göktürk devletinin içindeki atlı göçebe Türk halklarından bir kısmının ateşperestlik, yani Zerdüşt dinini kabul etmiş olmaları çok muhtemeldi. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Bizans elçisini, ateş üzerinden geçirme merasimi yapan kimseler Türk olmasalar bile, Göktürk devletinde Zerdüştlük ananelerinin yerleşmiş olduğunu bize göstermesi bakımından enteresan bir hadisedir. Orta Asya'da Zerdüşt dinini kabul eden göçebelere ait tapınakların, daha ziyade arabalar üzerindeki çadırlar içinde bulunması çok muhtemeldi... Türk hakanlarının Horasan ve Batı Türkistan'a tayin edilen Göktürk Şadları ve Yabgularının Zerdüşt dinini kabul ederek, bu ananeleri bizzat kendilerine de tatbik etmiş olmaları çok muhtemeldi. Bu ananelerden *Manas* destanında bahsedilirdi...

Orta Asya ve Batı Türkistan'da bulunan Soğd Ossuariumlar (ölülerin yakılıp küllerinin gömüldüğü kaplar) veya topraktan yapılmış kapların ön kısmı, umumiyetle İran mitolojisine ait resimlerle süslenirdi... Göktürk çağında, bilhassa Altay dağları etrafında topraktan yapılmış küçük insan ve hayvan heykelcikleri de, Zerdüşt diniyle ilgili sembollerdir... İkinci tip heykelcik grubu, İran motiflerinden alınmış, başları insan ve vücutları hayvan olan heykelciklerdi.²⁹⁸

²⁹⁸ age., s. 188-193.

Ögel, İran ve Araplarla sıkı kürk ticareti yapan Kırgızların; İran, Çin kültürünün tesirlerinden başka, Maniheizm ve Budizmin etkisinde kaldıklarını; Uygurların ise uzun süre Budist geleneklerini sürdürdüklerini ifade ediyor.²⁹⁹

Orta Asya'daki Ari unsuru ve etkisini elverdiğince gözardı edip, yerine Türk Şamanizmini ikame etmeye çalışan **Abdülkadır İnan**'ın bazı saptamaları da, **Ögel**'in belirlemelerini tamamlayıcı niteliktedir. "MÖ II. yüzyıldaki hikâyelerde **Yant-tsay** diye bilinen ülke, sonradan *A-lanya* adını almıştır ki, İran ırkından göçebe '*Alors*' yahut '*Alanlar*' memleketi demektir... 'Uzun kafalı göçebe İranlıların karışması' ile Türkmenlerin uzun kafalı olması meselesi-karakteristik Türkmen tipi olarak bugün de kabul edilmektedir...

Panislamizmin tesiriyle yazılı edebiyat unsurlarının girdiği destana adını veren **Manas**, Buda panteonunda aynı adı taşıyan bir ilahla benzeşiyor. Bu mabudun Türkler tarafından Budizm'in kabulünden sonra ithal edilmiş milli bir Türk kültüne ait olması da mümkündür...

Kırgız Türklerinin yaşayış tarzları normal seyrini takip etmemiş, aynı devirde şehir ve ziraat hayatına doğru ilerlemelerden sonra göçebe ve hattâ avcılık hayatına doğru gerilemeler olmuştur. 8. asırda yüksek bir kültüre (mabetlere, yazıya, ziraat ve şehir hayatına) malik olan Kırgızlar, 9. asırda tam bir göçebe ordular halinde görülüyorlar. Aynı devirde türlü yabancı kültürlerin (Çin, Hind, Tibet, İran ve İslam) tesirleri altına düşmüşlerdir...

Diğer bir Türk tarihçisi, **Korkut Ata**'yı Mecusiler hekimi ve başrahipleri olan Bakşilerin peygamberi gibi gösteriyor... 'Çengizname'nin bir nüshasında ışık ve kurttan doğan çocuğa (**Çengiz**'e) anasının '**Mani**' diye ad vermesi çok dikkat çekicidir. İhtimaldir ki, *Oğuzname*'nin yahut diğer bir sülale menkıbesinin *Maniheist Türkler* tarafından söylenen rivayetin tesiri olabilir...

Doğan güneş kültü ile bağlı Doğu kültü, muhtelif kavimlerde geniş ölçüde yaygın olmuştur; bu kültürün izlerini gerek Hindo-Avrupai, gerek Sami kavimlerin dillerinde buluyoruz... Doğan

²⁹⁹ age., s. 173-209-213.

güneş kültünün yalnız Türk kavimlerine mahsus olmayıp, Moğol Şamanizminde de bulunduğuna dair işaretler var... Budizmin tesiri altında Moğolistan Şamani âdetler, bilhassa defin merasim ve ayinleriyle ilgili gelenekler pek çabuk kaybolmuştur... İslamiyete rağmen, Türklerde Şamanizmin birçok akide ve ananelerinin hüküm sürdüğünü görüyoruz: Hristiyan addolunan Çuvaş, Yakut ve bazı Sibiry Türkleri gibi. Budist addolunan Sayanlılar tarafından da Hristiyan ve Buda ayinleri ismiyle birçok Şaman merasimi yapılmakta...

Şaman Türklerinin dişi tanrısı **Umay**'ın, İranlıların Homa-Homa'larıyla ilişkili olabilmesi birdenbire akla gelebildiği gibi, daha önce, Hintlilerde de aynı isimde bir ilahe (tanrıça) bulunduğunu görmüştük...

Muskaların Budist, Maniheizt, Müslüman Uygurlar arasında kelime ve formüller değiştirerek devam ettiğini biliyoruz. Bunun kökü, Babil-Asur ve Mısır'ın en eski devirlerinde görülür...

Şamanizmde taassup (bağnazlık), başka dinlere karşı düşmanlık olmadığından eski çağlardan beri türlü dinlerin tesiri altında kalmış, yabancı dinlerden de birçok unsur almıştır. **Zerdüşt**'ün '*Hürmüztâ*'sı (Kurbustan Tengere), Budizmin '*Maitreya*'sı (Maytarı Tengere) Altaylının panteonuna, Şaman tanrıları sıfatıyla yerleşmişlerdi...

İslam ordularıyla ilk temasa gelen *Türkler*, Zerdüşt, Budha, Mani ve kısmen Nesturi-Hristiyan dininde idiler. İslam dini, bunlar arasında çok yavaş ilerliyordu. Hicretin III. yüzyılında (Miladi 9. yüzyıl) Maverâünnehir İslam memleketi oldu. Fergana'da ve aşağı Siriderya boylarında Müslüman Türkler çoğaldı. Bununla beraber İslamiyetin Türkler arasında yayılması, ancak Hicretin IV. yüzyılında (Miladi 10. yüzyıl) oldu... Türkler, Müslümanlara hoş görünmek için kelime-i şهادeti söylüyorlardı, 'bir Tanrı' diyorlardı... Rivayete göre İlk Müslüman olan Hakan **Satuk Buğra Han** zamanında 200 bin çadır Müslüman olmuş imiş. Herhalde İslam mürşid ve da'ileri çoktan beri faaliyette bulunmuş olsalar gerek!

Türklerin hepsi aynı tarihte Müslüman olmuş değiller. Hattâ aynı kavim olan Oğuzların tamamıyla İslamlaşması iki asır bo-

yunca devam etmiştir. Kıpçak bozkırlarının İslamlaşması, 9. asırdan 14. asır başlarına kadar sürmüştür...”³⁰⁰

İnan’dan farklı düşündüğümüz noktalardan **ilki**, bizim “*Türk Şamanizmi*” diye bütünsel ve ortak bir nesnenin var olmadığıdır. Yani Şamanizm sırf Türklere özgü, herkesi kapsayan bütünsel bir inanç değildi. Orta Asya’daki diğer otlatıcı göçebe kabile, kavim ve etnik topluluklardan herkesin kendine göre bir Şamanizmi olduğu gibi; Şamanizm günümüz Amerika kıtasında yaşayan antik toplumların (Maya, Aztek uygarlığı gibi) kültürlerinde, Uzakdoğu ve Sibirya’nın en ücra köşelerinde de bulunuyordu. **İkincisi** ise, aslında o tarihte “Türk” olarak adlandırılması mümkün olmayan ama proto-Türkler denilebilecek ve “Türükik” dilleri konuşan her kabile ve boy sayısı kadar farklı bir Şamanizmin varlığıdır.

“*Türk Tarihinde İslamiyet*” adlı kitabın yazarı **Turgut Akpınar**, İnan’ın “*Türk Şamanizmi*” saplantısını eleştirerek şunu yazıyor: “Rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Türklerin eski dini “Şamanizm değildi. Çünkü, bugün artık Şamanizm bir din olarak kabul edilmemekte, belki inanç sistemi içinde bir bölüm olarak görülmektedir. Çok tanınmış dinler tarihi ve Şamanizm uzmanı Romanya asıllı bilgin **Eliade**, Şamanizmi bir ‘*vecd tekniği*’ diye niteliyor. Bilinenlere bakınca, Türklerin eski dinlerinin, önce çok tanrılı bir din olduğunu söyleyebiliriz. Bu tanrılar arasında *Gök-Tanrı*’nın özel bir yeri vardır... Son yıllarda bazı tarihçi ve ilahiyatçılarımız, bir iki seyyahın yetersiz birkaç cümlesine dayanarak Türklerin eski dinlerinin ‘*monoteist*’ (tektanrıcı) olduğu gibi, ciddi ve ilmi olmayan tezler ortaya atmaya başlamışlar...”

Hâlbuki Budizmin, Türklerin din tarihinde önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Daha 5. yüzyıldan itibaren Hunlar arasına girmiştir. Budizm sadece Türklerde değil, İslam’da da doğrudan doğruya etkileri olmuş bir dindir... Sasaniler döneminde Bizans’ın takibine uğrayan Yakın Doğu’daki Nesturilerin, Bizans’ın can düşmanı olan İran’a sığınmaları, buradan da Türkler

³⁰⁰ **Abdülkadir İnan**, *Makaleler ve İncelemeler*, 100-102-161-167-206-381-382 383-389-397-455-456-462-464-557-558. sayfalar.

ve onların bir kolu olan Uygurlar arasında yayılmaları... Hıristiyanlığın 9. yüzyılda benimsenmesine yol açmıştır.

Mani(doğ. MS 215)'nin kurduğu Maniheizm, Uygurların ikinci Hakanı **Buğu Han** (759-80) tarafından resmen kabul edilmiştir. İslamiyetin Türkler arasında yayılmaya başladığı 10. yüzyılda bile Semerkant, Taşkent ve Tunkent gibi büyük şehirlerde Maniheistlere ve Hıristiyanlara rastlanıyordu..."³⁰¹

Görüldüğü üzere, İslamiyet öncesi Horasan ve civarındaki etnik topluluklar, kavim ve kabileler üzerinde farklı kültür (İran, Çin, Hint, Helen) ve inançların (Zerdüştilik ya da Mazdeizm, Maniheizm, Budizm, Nesturilik, Musevilik, vs) yoğun etkisi vardır. Yine anlaşılan o ki, özellikle "ön-Türkler" veya "Türk" diye nitelenen kavim ve topluluklar, büyük ölçüde İrani kültürden nasiplerini almışlardı. İpuçlarına, Ortaçağ İslam bilgisi Soğd asıllı **el Birûni**'nin eserlerinde, **İbn-ül Esir**'in rivayetlerinde ve **İbn Fadlan**'ın gezi notlarında rastlamak mümkün.

İngiliz araştırmacı **Gibb**'in verdiği örnek ilginçtir: "İster *Kang* cinsinden olsun, ister Çin kayıtlarındaki gibi *Yueşi*'ye mensup bulunsun, Arap tarihlerinde İran krallığına ait unvanla anılıyorlar (Xuda, Şâh, Dihqan genel tabiri). Semerkand hükümdarı, Soğd kralı sıfatıyla, **Lxşid** (İhşid) yahut **Lxşed** lakabını almıştı ki, bu unvanın İran dilinde *Khshayathiya* olduğu kolaylıkla bilinir. Semerkand prenslerinin fihristinde çok defa rastlanan *Tarhun* ismi yanlıştır. Çin kayıtlarında *Tu-hoeri* diye hecelenen özel bir ismin, Arapça harfleriyle yazılışı, yanlışlıkla *Tarhan* unvanı diye alınmıştır. Bu prensler 600-700 yıl süren saltanatları esnasında tâbileri olan hanlılara tamamen benzemişlerdi..." **Gibb**, ayrıca Horasan ve havalisinde oturan *İrani* asıllı çiftçilerin çok yoğun olduğunu, İslam istilasının ilk şokunun atlatılmasından sonra İrani halklar arasında uyanan "milli "(etnik, kavmiyetçi) ruhun Araplara üstün geldiğini; Maverâünnehir civarında yerleşip Çin'e tâbi olmuş Türklerin Arap saldırıları karşısında gerilemesi üzerine, Çin'in siyasi ve kültürel etkisinin bölgede canlandığını" belirtiyor.³⁰²

³⁰¹ **Turgut Akpınar**, "*Türk Tarihinde İslamiyet*", s.71-74.

³⁰² **Gibb**, age., s.7-11-43.

Bu demek değildir ki; Proto-Türkik kavimler, Maverâünnehir ve Horasan bölgesinde hiç bulunmamışlar; herhangi bir kültüre sahip değiller. Herşeyi hemen olduğu gibi dışarıdan almışlar. Böyle bir iddia, sosyolojik bakımdan imkânsızdır. Çünkü, göçebe Türkik kümelerin komşulardaki yüksek uygarlıklardan ve yabancı kültürlerden etkilenebilmesi için de belli bir düzey, birikim ve seviye; yani toplumsal gelişme şarttır. Sözelimi kandaş toplumdaki bölünmeden sonra sınıflaşma olgusunu yaşayan Türkler, İslamiyeti daha önce benimsemiş; ortodoks Sünniliği seçen Türk aristokrasisi, tabandaki çoban halkı kılıç zoruyla Müslüman yapmış ya da kitlelerce kabul gören Bâtını (sapkın) inançlara karşı acımasızca mücadele etmiştir.

Keza, Maverâünnehir ve Horasan'da adacıklar, küçük kümeler halinde serpilmiş bulunan ya da dalga dalga göç ve baskınlar neticesinde bir süre bölgede kalan Türkik boylar, MS 5. ve 7. yüzyıllar arasında şehir benzeri yerleşim merkezleri kurabilmiş, en azından bir kısmı şehirlerde oturmayı tercih etmiştir. Tarihi kaynaklarda, Dihistan ve Horasan civarında yaşayan Türklerin çoğunun göçebe olmasına rağmen, bir kısmının şehirlerde oturduğu kaydedilir. Türklerin bu yaşam tarzı esas değil, ikincil bir özellik taşır.

b) İslam Sonrası Etkiler

I) Arap-İslam Kültür Hamlesi

Arap-İslam fetihçileri İran, Horasan ve Maverâünnehir'i işgal ettiklerinde bölge halklarının büyük kesimi Zerdüştilik (Mazdaizm), Maniheizm, Budizm ve belli oranlarda Hristiyanlık ile Musevilik gibi dinleri benimsiyor; belli bir azınlık ise Paganizm, Şamanizm gibi inançları taşıyordu. Türkler arasındaki durum biraz daha değişikti: Otlatici konargöçer veya göçebe Türkik kümelerin çoğu Şamanist veya çok tanrılı idi. Uygurlar gibi daha yerleşik kavimlerle kabile konfederasyonuna dayalı Göktürk devletini kuranlar ise Budist, Maniheist, Şamanist ve az oranda Nesturi (Hristiyan) idiler.

İslam fetihçileri, iddiaların tersine, “hoşgörü” ile değil genelde kılıç zoruyla, kelle kesip kan dökerek, toprak işgal edip esir alarak insanları Müslümanlaştırdılar. Bu, büyük bir şok etkisi yarattı. Dolayısıyla “Türkler İslamiyete akın akın girdiler; 960 tarihinde **Satuk Buğra Han** zamanında 200 bin çadırılık ahali Müslüman oldu” türünden efsaneler; Türklerin Müslümanlaşma sürecinin en azından 200 yıl sürdüğü gerçeğini ortadan kaldırmıyor.³⁰³

Şoku yaşayan sadece Kürtler, Türkler, Horasanlılar değil; esas olarak İran halkı yani Persler oldu. İlk anda neye uğradığını şaşırان Farıslar, salt fiziksel bakımdan değil aynı zamanda kültürel bakımdan da adeta Arap-İslam uygarlığına teslim oldular.

Ekonomik kaygılarla (cizye gelirinin azalması gibi) belli bir tereddüitten sonra, Emevi yönetiminin, kavmiyetçi ve daha çok ideolojik dürtülerle “*Araplaştırma ve İslamlaştırma*” politikasını İran geneline yayma gayreti içinde olduğu görülür. Irak genel valiliğı denetimindeki İran, Horasan ve Maverâünnehir’e gönderilen vali ve komutanların yanı sıra, Bedevi milislerin de “*din adamı*” gibi hareket ettikleri; Müslümanlaştırma programı çerçevesinde davrandıkları görülür. Zerdüştî, Budist ve Maniheizt tapınakların tahribinin dışında, ya onların camiye çevrilmesi ya da virane edilmiş mabetlerin üzerine cami kurulması, bilinçli bir politikanın sonucuydu.

Bölge valisi **Abdullah bin Amir**, ilk Müslüman camilerini Merv ve Nişapur’da kurmuştur. Nişapur’daki cami, iç kalede yapılmış olan bir ateşgede(Zerdüştî tapınağı)’nin ibadethaneye dönüştürülmüş halidir. 10. yüzyılda, bu şehirde 11 cami kurulduğu kaydedilmiştir. Resmi kayıtlara geçen Merv’deki ilk mescid, **Kuteybe bin Müslim** tarafından yapılmıştı. Horasan mescidlerinin ilk iki yüzyıl içinde minaresiz oldukları; siyasi ve dini propaganda (muhalif veya devlet yanlısı) amacıyla kullanıldıkları belirtiliyor. Sözgelimi merkezi devlete isyan eden komutan **Haris bin Süreyc** uzlaşma görüşmelerini Merv’deki mescidlerden birinde yapmış; **Ebu Müslim**, Merv ile Nişapur mescidlerinde faaliyet göstermiş; Harici liderlerden **Hamza bin Etrük**, Herat yakınıla-

³⁰³ **Akpınar** ve **İnan**’ın adı geçen eserlerine bakınız.

rındaki bir medreseyi basıp hoca ve talebelerini öldürmüştür.³⁰⁴ Aynı Amir, “*Budistlerin Kâbesi*” olarak nitelenen Belh şehrindeki *Nûbahar* tapınağını yerle bir edip yağmalamıştır. Buna rağmen, halkın mabede sempatisinin önü alınamamıştır.³⁰⁵

Horasan’daki ilk Müslümanların Tabeseyn halkından oldukları söylenir. Fetihlerle birlikte *tebliğ* (İslami propaganda faaliyetleri-FB) çalışmaları başlamış; Hicri 51. yılında Arapların mintıkaya iskânı ile hızlanmıştır. 671 yılında Horasan’a gönderilen ilk *sahabi* (Peygamberi görenler veya çevresinde bulunan dostları-FB) **Ebu Abdullah Büreyde bin el Husayb el Eşlemi** olup, Huzaa kabilesi mensubudur. 167 kadar *Hadis* rivayet eden Büreyde’nin bir oğlu, daha sonra Merv kadılığı yapmıştır. Aynı kabileden **Ebu Berze Nadle bin Abdullah bin el Haris** adlı sahabe de Merv’e gidip Herat’da vefat etmiştir. İzleyen yıllarda Horasan’a yerleşen sahabilerin adları şöyledir: Kureyt bin Ebi Rimse, el Hakem bin Amr bin Mücedda el Gifari, Kuşem bin el Abbas bin Abdülmuttalib (Peygamberin amcası oğlu olup Maveraünnehir fethi sırasında ölmüştür), Ebu Rifaa bin Üseyd (Usyid veya Esed) el Adevi, Galib bin Fudala el Leysi, Mühelleb bin Ebi Sufra el Ezdi, Kanber (Hz. Ali’nin seyisi veya hacibi-FB) Kutn bin Amr bin el Ehtem, Hemmain bin Zeyd bin Vabese, el Abbas bin Mirdas el Süleymi...³⁰⁶

Tabiûn (Peygamberi gören sahabileri görüp konuşanlar ile dostları-FB)’dan Mezhic kabilesi kolu Benû Ka’b mensubu **el Rebi’ bin Ziyad** ile **İba’ bin Ahmer el Yeşkuri**, Horasan’a giderken sahabilerden dinlediği çok sayıda hadisi de oraya taşımıştır. Ayrıca Tabiûndan 4-5 isim zikredilir.³⁰⁷ *Tabiû’l Tabiin* (Peygamber sahabilerini görenleri görüp konuşanlarla dostluk kurup sohbet edenler-FB)’den olup Horasan’da *irşad* faaliyetlerinde bulunanların başında **el Dehhak bin Müzahim el Hilali** gelir. Ebu’l Kasım veya Ebu Muhammed künyesiyle bilinen el Deh-

³⁰⁵ Gibb, age., s. 9-10.

³⁰⁴ Uslu, age., s. 147-149.

³⁰⁶ Uslu, age., s. 166-168.

³⁰⁷ age., s. 168-169.

hak; 711'e kadar Merv'de, izleyen yıllarda ise Rey, Buhara ve Semerkant'ta kaldı. Çocuklara ücretsiz Kur'an okuttu ve 723-24 yılında Belh'te öldü. Bu kümeye dâhil edilenlerin sayısı 40-50 kadardır ve önemli bir kısmı Horasanlı Müslüman veya daha titiz bir deyimle Horasan doğumlu Arap asıllı Müslümandır.³⁰⁸

Cürcan'a ait Dihistan bölgesinde "*Cürcan Mescidleri*" denilen tapınma yerlerinin Hanefi mezhebindekiler tarafından yapılması; medreselerde Kur'an eğitimlerinin yine bu mezhebe bağlı olanlarca yürütülmesi, Horasan'da Hanefiliğin yayılmasında önemli bir etkidir.³⁰⁹

Hemen kaydedelim: İslam'ın ilk döneminde, Horasan'da dini eğitim gayet zayıftı. Bölgeye yerleşen veya bir müddet kaldıktan sonra yurduna dönenler (Araplar), yerli halka oranla azınlıktaydılar. Egemenlikleri kırılıyordu, dini bilgileri de azdı. Bu yüzden bölgeye Basra ve Kûfe gibi merkezlerden takviye gönderiliyordu. Mesela bunlardan **el Dehhak bin Müzahim el Hilali**, ünlü Kurra(Kur'an hafızları)'dandı. Hadis rivayetleri, **İbn Abbas**'ınkilerle çelişmektedir. Kur'an okuması ve Hadis konusunda bozukluk ve zayıflıkları bulunur. Dini eğitimin zayıf olmasının nedenlerinden biri de, Halife **Osman** zamanında Kur'an'ın farklı okunuşlarının olmasıydı ki, Arap Müslümanlar, bu farklılıkları da Horasan'a taşıdılar. Buna dayanarak ayrı ayrı *icthad*'larda bulundular. Peygamber'in okuma tarzını pek esas almadılar. Bu, dilbilgisi açısından da farklı anlamalara/yorumlara çekilebildi.

Basralı **Yahya bin Yumur el Adwani**, Horasan'a giden Ahvaz doğumlu ve Fars eğitilmiş bir dinadamı olup, Haccac tarafından Horasan'a sürüldükten sonra, orada Divan Kâtipliği yaptı. Emevi-Abbasi döneminde *Kurra* 'dan olan **Harice bin Musab el Dabi**'i; dil, kültür ve telaffuz açısından farklı bir Kur'an okuması yapıyordu. Kur'an eğitiminin yeni olması nedeniyle, Tefsir'de de zayıflık görülüyordu ve Sahabe rivayetlerini içermiyordu. Her durumda, Emevi devrinde *Tefsir* hayli gelişti. Horasan'daki *Hadisler* çelişkili denecek kadar muhteliftir. Bu da her sahabinin

³⁰⁸ age., s. 169-172.

³⁰⁹ age., s.149.

Peygamber ile sohbetinin ve buna uyma derecesinin aynı olmasından kaynaklanır. *Fıkıh* açısından bakılırsa, daha çok *Tâbi-ûn*'dan öğrenilen fıkıh (İslam hukuku) ön plandadır. *Fetvalar*, dayanakları, belirtilmeden veriliyordu. *İlk fetvalar* daha çok idari (cizye/öşür) meselelerle ilgili olup, Araplararası bir yönetim tarzı ve fetva anlayışı sergiliyordu. Horasan'daki din adamları *Rey* değil, *Hadis* erbabı olmakla ün saldılar.³¹⁰

Horasan'a fetih veya irşad için giden/gönderilen Arap âlimler kadar, yerli halktan esir alınıp Basra, Kûfe, Mekke ve Medine gibi dini merkezlerde dinsel eğitimden geçirilen veya dini eğitim için oraları gezip dolaşan insanları da hesaba katarsak, 9. yüzyıl başlarında Merv ve Nişapur'un dinsel eğitim merkezleri haline geldiğini görebiliriz. Karışımla gelen bu özgünlük, Horasanlıların dini anlayışlarına yansdı. Öyle ki, Horasan Uleması, Hanefi mezhebinin kurucusu Ebu Hanife zamanında **Abdullah bin el Mübarek**'in öncülük ettiği bir dalga sayesinde *Horasan ekolü-nü* yaratmaya başladı. Horasan Uleması, Bağdat gibi halifelik başkentinde bile ayrı bir ekol olmayı sürdürdü.

Horasan'da *Tefsir* dalında yetişen en önemli şahsiyet, **Mukatil bin Süleyman el Belhi**'dir. *Hadis* ilminde, Ebu Hanefi'den ders alan **Abdullah bin el Mübarek** ön planda gelir, ilk iki yüzyıl içinde Horasan'a gidip Hadis derleyen **Zeyd bin el Hebbab**'la birlikte yaklaşık 7 hadis âlimi (ki çoğu yerli halktandır) görülüyor. Hicri ikinci yüzyıldan itibaren, kendine özgü bir *Fıkıh ekolü* yaratabilen, Horasan fakihlerinin en tanınmış *Kutab-ül Emval*'in yazarı **Ebu Ubeyd Kasım bin Sellam**(771)'dır. Horasan fıkıhı, Hanefilik damgasını taşıdı. Çok sonraları, Şafiilerin de bir ekolü oluştu.³¹¹

Horasan'daki ilk Arap dilcisi, Merv kadılarından **Yahya bin Ya'mer**'dir. Horasan fetihlerine katılan **Mufaddal bin Muhammed bin Ya'la**, Arap fetihlerine ilişkin rivayetleriyle tanınıp tercih edilen bir dilcidir.

³¹⁰ Dr. Hüseyin Atvan, *el Deraset-ül Diniyye bi Horasan fi'l Asr-il Emevi* (Emevi Devrinde Horasan'da Dini Eğitim), Dar-ül Cemil, 1993, Beyrut.

³¹¹ Uslu, age., 178-180.

Kavmiyetçiliğe vurgu yapan Emeviler, “*Araplaştırma, İslamlaştırma*” politikasında şairlere büyük önem verip, onları koz olarak kullanıyorlardı. Bu çerçevede Horasan, ilk şiir merkezleri arasında yer alır. Arap şairler, daha çok kabilelerin meziyetlerini över, hasımlarını hicveder, kendi kabilelerini cesaretlendirip, savaş manzaralarını tasvir ederlerdi. **Said Kutne** (ö. 728) ile **Ka’b bin Ma’dan el Eşkari** (ö. 700 civarı) önemli Arap-İslam Şairlerindendi.³¹²

II) Şuubiye Hareketi ve Mevali Hamlesi

Çadır ve barakalarda bile olsa cami/mescidlerde İslam ibadetlerini yerine getirmek, elverişli her yerde Kur’an eğitimi yapmak, sonraları ortaya çıkan medreselerde daha ciddi teolojik eğitim ve öğretim türünden faaliyetler, Emevi döneminin en önemli İslamlaştırma çabası olarak görülebilir.

Bununla birlikte, İslam devlet yönetiminin eksik yanları ve bürokrasinin işleyişinde önemli boşluklar vardı. Emeviler, idare sanatında önemli birikimler yaratmış Sasani tecrübesinden yararlanmak amacıyla, mecburen Zerdüştî kökenli kâtiplere görev verdiler. Tarım ve toprak meselelerinde Sasani devrinden kalma yerel emir, prens, komutan, vali, toprak ağaları ve rahiplerden (*isterhbed, merzuban, dihqan, mobad*) yararlanma yoluna gittiler.

Öte yandan, Horasan’a iskân edilen Arap kabileleriyle yerli halk arasında, başta kız alıp vermeden kaynaklanan akrabalık olmak üzere, çeşitli saha ve düzeylerde önemli bir kaynaşma yaşandı. Akültürasyon olayı devreye girdi; etkileşim başladı. Örneğin, Arap yerleşimciler, azınlıkta oldukları yerlerde İrani halklar içinde eriyip gittiler; onların gelenek, görenek ve dinsel inançlarından etkilenip belli ölçüde Bâtınilik akımlarının tesirinde kaldılar. Çoğunluk oluşturdukları bölgelerde ise, ortodoks İslama sıkı sıkıya sarıldıkları gibi, yerli halkı da Sünni bağnazlığa ittiler.

³¹² age., s. 172-173.

Şehirleşme, İran'da ileri düzeyde olduğundan; gerek Bedevi Araplar, gerekse dışarıdan gelen otlatıcı göçer konar kavim ve kabileler, bu şehirleşme sürecinden geçmeye başladılar. Din, kültür, edebiyat, sanat, gelenek, görenek; kısaca toplumsal hayatın her yönü, bu karışımdan etkilenip yepyeni ürünler vermeye başladı. O kadar ki; İslam uygarlığı içinde “*Lugat-iil Horasan*” (Horasan Dili) adıyla yeni bir dil bile oluştu.

Abbasilerin iktidara gelmesi, iki alanda Horasanlılara insiyatif kazandırdı: **Bir**; Horasan askerleri yaklaşık 75 yıl kadar, hem bölgede hem de merkezi devletin ordusunda (Ebna-ül Devle) hâkim duruma geçtiler, **iki**; edebiyat ve toplumsal sahada *Şuubiye Hareketi* olarak bilinen ve Arap olmayan halkların Arap-İslam tahakkümüne karşı başlattığı hamle ortaya çıktı. Bu hamle, ihtilalci Zındıklık hareketiyle taçlandı. İlk şoku atlatıp kendini toparlayan İranî kültür, özellikle Fars edebiyatı ile Zerdüştî inançlar, İslam'daki Arap öğesini atıp yepyeni bir İslam-Fars sentezine doğru yol aldı. Handiyse İslam âlim ve bilgelerinin çoğu, İran dünyası diye anılan geniş topraklarda doğmuş farklı etnik topluluk ve halkların evladından oluştu. Bir bakıma İranlılar, “*İslam dinini de en iyi biz bilir, biz yaparız*” der gibiydiler.³¹³

Zerdüşt olan zengin kimseler İslamiyet'ten önce okuma yazma bilip, ilimle meşgul olduklarından, Arap istilasından sonra esas olarak İslam dinine karşı gelmekle birlikte, Arapçayı ve bu inancı hızla öğrendiler. *Sarf-Nehiv* denen Arapça dilbilgisi, ilk kez İranlı **Sibeveyh** tarafından yazıldı.³¹⁴

Bu konuda mevzu (uydurma) ya da sahih Hadisler rivayet edildi: “İlim, kökü Mekke'de ve meyvesi Horasan'da olan bir ağaçtır”: “Fütüvvet Şam ise, doğruluk Horasan'dadır”; “Peygamber buyurmuş ki, ben (Sasani hükümdarı) Enuşirvan yani

³¹³ **Faik Bulut**, Ali'siz Alevilik, “El Şuubiye” başlıklı bölüm; *The Cambridge History of Iran*, c. 4-5.

³¹⁴ **Hasan Sabuncu Rizapur**, *İran'da Dinin Sosyal Etkisi* (doktora tezi), s. 23-24.

adil bir padişah zamanında dünyaya geldiğim için iftihar ederim” denmeye başlandı.³¹⁵

İlk zamanlarında şiirden ve dini motiflerden ibaret (Arap-İslam) edebiyatı, İran mitolojileri, hikâye ve menkıbeleriyle zenginleşti. Kabile kahramanlığına ilişkin Arapların şiirsel destanları, işgalin ilk yıllarındaki gibi yerli halkı etkileyemiyordu; tersine, İranlılarca yazılmış *Kelile ve Dimne* ya da *Şahname* gibi destansı menkıbe ve hikâyeler, daha fazla rağbet görüyordu. Böylece, Fars kültürü yükselişe geçti. Arapça yazılan şiirler, dil bakımından değil ama özü, içeriği ve vezinleri bakımından artık Fars edebiyatının damgasını taşıdı.

Horasan’da müzik kültürü öylesine zengin ve şöhretliydi ki, bırakın dönemin Arap vali ve yöneticilerini, din âlimleri veya önemli şahsiyetler *bile Farsça şarkı dinleyebiliyorlardı*. Müzik sistemleri Arap, Fars ve Horasan olmak üzere üç çeşide ayrılmıştı. *Şaman, Mecusi, Budist, Nasturi, Mani gibi inançlara bağlı Horasanlılar*, Müslümanlaştıktan sonra bile, Müslüman olmayan soydaşlarıyla birlikte eski geleneklerini devam ettiriyorlardı. Mecusiler, *Mihrican ve Nevroz* törenlerini hiç terketmediler. Müslüman olanlar dahi şenlikleri gelenek haline getirdiler. İlk sıralarda müdahale etmeyen Araplardan bir kısmı, daha sonra bunlara katılır oldu.³¹⁶

Mazdaizm veya Zerdüştilik, Sasanilerin son devirlerinde resmi din haline gelip ezilen geniş köylü yığınlarının tepkisini çekince, halk, İslam fatihlerini “ehveni şer” kabilinden hoş karşılamıştı. Ayrıca Zerdüşti cemaatinin dinsel dayanışması Hristiyan ve Musevilerinki kadar sıkı olmadığından İslamın kahredici hamlesi bu dini kolay gerilettiler; adeta paramparça etti. Buna rağmen, özellikle kutsal öğretilerini İslam’ın belli yorumlarıyla meczeden Mecusi din adamları, Sasaniler zamanında kullanılan *Pehlevi* dili ve edebiyatına sarılarak, bunu yeni yetme Fars edebiyatına yedirdikten sonra ona İslami bir karakter verdiler. Bu

³¹⁵ age., s. 23; Uslu, s. 1879-80 (Kuşeyri Risalesi, çev: Süleyman Uludağ, s. 373; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, çev: Mürsel Öztürk, s. 82’den alıntı).

³¹⁶ age., 209-212.

alandaki ilk ortaya çıkan kişi, Fars asıllı Zerdüştilerin önderi **Aturfarnbag-i Farruxzatan**'dı, (813-833). Dadv-Ohrmazd olan öz adını **Vehbullah**'a dönüştüren bu zat, Zerdüşti edebiyatının dinsel ve sanatsal yorumlarını yaptı. *Denkart* ve *Datistan-i Denik* sayesinde, 10. yüzyıldan itibaren Müslümanlar, özellikle Arap din adamları, Mecusilik ve Zerdüşti cemaatinden haberdar olmaya başladılar. İslam tarihindeki fikri ve dini akımlardan *Mu'tezililik* ile *Zındıklık*, bu yorumlardan bir hayli etkilenmiş görünüyor. **Rosn-i Aturfarnbagan**'ın derlediği *Rosannipik* ile *Mihrayar-i Mahmatan*'ın birçok soruya verdiği cevabı içeren bölümler, İslam'daki *Dehriyye*, diye çağrılan sufi ve ateistlerin esin kaynağı olmuştur. Sasani döneminde içine kapalı yaşayan Mazdeizm, Müslüman olan İranlı halklar tarafından büyük bir birikimin cephaneliği gibi hatırlanıp kullanım alanına girdi.³¹⁷

Öte yandan, Abbasi yönetimiyle birlikte, İran ve Horasan'daki yerli yöneticiler, soylular, hanedan ve sülaleler giderek merkezden bağımsız hareket etmeye başladılar. Horasan'ın Belh civarındaki Budizm başrahipliğini adeta tekeline bulunduran *Bermeki* ailesi önce Emeviler, sonra **Harun el Reşid**'in tasfiyesine kadar Abbasiler tarafından görevlendirildiler.

İzleyen yıllarda *Buveyhiler*, Şii öğretileriyle birlikte hem Horasan'a hem de Bağdat'a hâkim oldular; merkezi devleti Halife adına yönetmeye başladılar. Buveyhiler devrinde Sünniler çoğunlukta olmasına rağmen, Şiilik ilk resmi konumunu kazanmıştı. İran'ın Qum gibi şehirleri, adeta Şiiliğin üretim merkezi haline geldi. Türk komutanların Buveyhileri tasfiye etmesi, Bağdat'ta Sünniliğin yeniden zaferi anlamına da gelebilir. *Samaniler* ise, İran soylu hanedan olması hasebiyle Farsça'yı hükümetin resmi dili ilan etmişti. *Tâhiri* sülalesi, bu gelenek üzerinden hükümünü sürdürdü. Türk aristokratları ve Sünni görüşlü *Karahanlılar*, Türkik çoban kitleye dayanmalarına rağmen, esas olarak İra-

³¹⁷ Roy Mottahedeh, "The Abbasid Caliphate in Iran", J. de Menasce. O. P., "Zoroastrian Literature After The Muslim Conquest"; Victor Danner, "Arabic Literature in Iran"; G. Lazard, "The Rise of the New Persian Language"; The Cambridge History of Iran, v. 4-5.

ni kültürden etkilenmeyi sürdürdüler. Türk ağırlıklı, ortodoks Sünni *Gazneliler* 999'da Samanileri yıkıp Horasan'da egemenlik kurduklarında, aynı kültürü canlandırmaya gayret ettiler. Farsçanın Arapçayı gölgede bırakması Gazneli geleneğinin sonucudur.³¹⁸

Gazneli Mesud'u (1040) yendikten sonra bölgede hükümdarlık ilan eden, diğer yerel hükümetlere adeta hayat hakkı tanımayan Selçuklu aristokratları da Sünni idiler; belli ölçüde Türki-Oğuz geleneklerini sürdürüyorlardı. Fakat İran kökenli ünlü Vezir **Nizamülmülk**'ün yönetimde yaptığı düzenlemeler; bu devletin ideolojisinin eksenine ortodoks İslamı, idaresine de İrani geleneği yerleştirdi. Hanefiliği seçmiş olan Selçuklu aristokrasisi, bunu uydurma bir peygamber Hadisi'yle payandalandırdı. Ancak ortodoks İslamın diğer fırkalarından *Kerrami* ve *Şafî-i Uleması* bundan hoşnut değildi. **Nizamülmülk** ilk türünü 1067'de kurduğu medrese geleneğinin başlatıcısı oldu. Medreseler büyük ölçüde merkezileşmiş bürokrasi için öncü rolü oynamadılar; fakat "*İslam birliği, Müslüman birliği*" davasına farklı biçimde hizmet ettiler. İlk zamanlardaki medreseler, bir mezhebin doktrinlerini, diğerlerine karşı güçlendirmek amacıyla kuruldu. Örneğin Şafîiler Kerramilere, Hanefilere ve (Bâtını hareketlerden) İsmaililere karşı üstünlük kazanmalarını sağlayacak bir eğitim vermek istiyorlardı. Sonuçta, tüm ortodoks Sünni Ulema, bu medreseler sayesinde birikim sağlayıp yükseldi.³¹⁹

Kendisi de bir Şafîi olup, Hanefilerden pek hoşlanmayan ve İslam sapkını Bâtını hareketlerden (Karimatilik, Fatımilik, Hürremilik, Babeklik, İsmaililik) nefret edip, onların ezilmeleri için elinden geleni ardına koymayan Selçuklu Başveziri **Nizamülmülk**, İslam tarihinin en bağınaz ve gerici din adamlarından İmam **Gazali**'nin de hamisidir.

Anlatılanlardan anlaşıldığı üzere, İslamlaştırma politikasının hedeflediği; Arap egemenliğindeki "*tek tip mümin*" amacı başarı-

³¹⁸ **Bosworth**, *Gazvanids*, s. 129-139'dan aktaran *The Cambridge History of Iran*, v. 5, s. 14; **Hodgson**, age., s. 49.

³¹⁹ **Hodgson**, age., 49.

lı olmadığı gibi; Arap-İslam sentezinin yanı sıra Fars-İslam veya daha alt türevlerini içeren oluşumlar ortaya çıktı. Emeviler zamanında başlayıp bir iki isyanla (en büyüğü Ebu Müslim hareketiydi) yetinen geniş muhalefet, Abbasiler devrinde birbiri ardı sıra devrimci köylü isyanları, başkaldırı ve ayaklanmalarına dönüştü. **Ebu Müslim**'e yardım edenlerin belkemiğini zenaatkârlar, esnaf ve çiftçiler oluşturmakla birlikte, ayaklanmaya önemli oranda İran kökenli yerel sömürücü sınıflar (toprak ağası *dihqanlar*), emir ve valiler katılmıştı. Zerdüşti, Budist, Maniheist din adamları ya da zenginleri de devrim saflarında bulunuyordu. Arap olmayan *mevali* (çeşitli etnik topluluklardan olup azat edilmiş İrani ağırlıklı insanlar), Arap-İslam tahakkümüne karşı harekete geçmek için, öteden beri uygun bir fırsat kolluyordu. Merkezi devletle aralarında çelişki bulunan ezilmiş ya da yerel düzeyde özerk/serbest olmak isteyen bazı Arap kabileleri de buna dâhildir.

Abbasi yönetiminden sonraki devrimler ise, daha bir toplumsal/sınıfsal içerik kazandı. İrani kökenli zengin sınıflar ve sömürücüler, isyanlardan çekildiler. Emeviler zamanında İslam'a karşı olmakla beraber, hâlâ İslami bir çerçevede düşünen fikir akımları; Mazdaklık, Budistlik, Manilik gibi eski inançların etkisiyle genelde *Bâtınilik* adı verilen, ortodoks Ulema'nın *sapkın/kâfir/zındık* olarak nitelediği hareketler, yepyeni fikir akımları yarattı. Sadece ortodoks İslam'a değil, hemen hemen İslamın her türüne karşı bayrak kaldırdılar. Gerçi, kullanılan terminoloji, ağırlıklı olarak İslam'dan ödünç alınmış dinsel kavramlardı; ama olayın özünün, Müslümanlıkla ilgisi bulunmuyordu. Karmatilik, Hürremilik, Ebumüslimilik, Babekilik, İsmaililik böyle teşekkül etti.

Sınıfsal çelişkiler, sadece merkezi devleti temsil eden Abbasilere değil, aynı zamanda Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular gibi Türk kökenli Sünni aristokratlara karşı da, aynı soy ve boydan kavimler arasında görüldü. Mesela, çoban kitleden oluşan Karluklar, egemenleri Karahanlılara; Oğuz ve Türkmen boyları da Selçuklu sultanlarına başkaldırdılar. Selçuklular, bir yandan, Bâtını fikirlerin etkisinde kalan bu yığınları kan ve ateşle bastırırken; diğer yandan, onların Horasan'dan daha batıya, Kafkasya ve Anadolu'ya göçmeleri için ellerinden geleni yaptılar.

Ordokos İslam'ın yeni girdiği Horasan'da, resmi din ile sınıfsal temelde ortaya çıkan yeni fırkalar (mezhepler, fikir akımları) arasındaki çelişki, çatışmaya dönüştü. “Aşağı tabakadan oluşan kitleler, bu çatışmada resmi dini değil, muhalif fırkaları destekledi...”³²⁰

Süreç netleşirken; İslam tarihinde *Zendeka* (zındıklık/kâfirlik) hareketi, “kitlesele zendeka, mezhepçi zendeka, ihtilalci zendeka, entelektüel zendeka, bürokratik zendeka, edebi zendeka, felsefi (yahud ilhad, ateist) zendeka, tasavvufi zendeka, kelami (teolojik/felsefi) ve fıkhi zendeka” gibi kollara ayrıldı. Bu düzlemde, Pers-Arami kültürünü geniş ölçüde koruyan Irak (özellikle Basra ve Kûfe) *entelektüel Zındıklık* hareketinin; İrani kültürle doyurulmuş olmakla birlikte Hint ve Çin kültürünün etkilerini de taşıyan *Horasan ise, ihtilalci Zındıklık* hareketinin üssü haline geldi.³²¹

Bayezid-i Bistami ile **Hallac-ı Mansur** gibi ilk Sufilerin Basralı olmaları; Fars kültürünü ve Mecusi inancını benimseyen ailelerden gelmeleri; bu ve benzerlerinin Horasan'a tasavvufu ihraç etmeleri olağan sayılmalıdır. Tasavvuf ocakları sayılan ilk dergâhların Horasan'da açılması rastlantı değildir. Aleviler arasında saygın yeri olan **Hallac-ı Mansur** mistisizmi ve öğretisinin, Horasan'daki halk tarikatlarından Nakşibendi meşrepli Yeseviliği etkilemesi; o hat üzerinden **Hacı Bektaş-ı Veli**'ye kadar uzanması”da rastlantı olmasa gerek.³²²

Sonuç babından, varsayalım ki, Türk Tarih Tezi veya Türk-İslam Sentezi yandaşlarının ileri sürdükleri gibi, “Horasan, etnik bakımdan öz Türk yurdudur; Alevilik de öz Türklüktür.” Bu durumda, birkaç soruya bilimsel açıdan yanıt verilmesi gerekmektedir:

³²⁰ H.S. Sabuncu, age., s. 25 (Ravendi, *Tarih-i İctimai İran*, c. 1. s. 120'den alıntı).

³²¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, s. 18-54.

³²² Özellikle bkz., “Autour du Dare Mansour: L'Apprentissage Mystique de Bahaai-Din Naqshband”, *Revue des Etudes Islamiques*, Année 1959, Cahier.

Bir: İnançsal bakımdan kavimlerüstü, uluslarüstü, etnik topluluklarüstü olması yani milli sınırlar içine sığmayan, sığdırılmaması gereken Sünnilik veya Alevilik türünden ideolojiler, nasıl oluyor da türlü çeşitli tarihsel kaynaklarından soyutlanıp Türklük ile özdeşleştiriliyor ya da Kürtlük'e indirgeniyor?

İki: Varsayalım ki, Horasan "kalübeladan beri Türk yurdu"dur. Yukarıda sergilediğimiz gibi, ağırlıklı biçimde İrani kültür olmak üzere Çin, Hint, Arap gibi uygarlıkların yoğun tesirinde kalan bu insanlar, fiziki yönden Türk olmalarına rağmen, kafa yapısı yönünden gerçekten otlatıcı göçebe dönemin, Ötüken'in ve Orhun Abideleri'nin betimlediği Türkler midir; yoksa etkisinde kaldıkları kültürlerin yarattığı yeni insanlar mıdır?

Üç: Yazının akışı içerisinde, Horasan'ın öz Türk yurdu olmadığını; tersine, onyılları, bir-iki yüzyılı alsa bile orada konaklayıp habire batıya, en sonunda Anadolu'ya göç edip/ettirildiklerini gördük. O halde, bizzat Selçukluların Horasan'da kırdıkları, geriye kalanları sürgün ettikleri bu Türklerin, Horasanlı olduğunu iddia etmek ne derece doğrudur?

Dört: Maverâünnehir ve Horasan'a inmeden önce "Türk oğlu Türk" değil, proto-Türkik (ön-Türkler veya Türk benzeri etnik topluluklar) olan bu kavimler; her iki bölgeye yerleştikten sonra tümüyle farklı etnik halklardan oluşan İranlı, Kürt, Harezmli, Grek, Soğdlularla kaynaşırken ilk benliklerini kaybetmiş; buna karşılık yeni kimliklerini de bulamamışlardı. Ne zaman ki Kürt coğrafyasında (Hacı Bektaş Velayetnamesi'nde "*Kürdistan'da bir müddet konakladı, orada yandaşlar buldu*" deniliyor.) uzunca bir mola verip, yer yer savaşıp hüküm sürdükten sonra Anadolu'ya yerleştiler; oradaki halklarla yeniden karışıp kaynaştılar. Ve işte o zaman gerçekten Türkleştiler. Bu durumda, Anadolu'ya gelmeden önce Türklüğü bilimsel bakımdan kanıtlanmayan bu halka Türk demenin makûl dayanağı nedir?

Türklerin Müslümanlaşması konusundaki araştırmalarıyla tanınan **Turgut Akpınar**'ın bir polemikliğiyle konuyu noktalayalım:

"Son yıllarda bazı din ulularının, mesela **Hacı Bektaş Veli**'nin Türkçeci ve milliyetçi olduğu, hattâ Anadolu'yu Türkleştirmek için Horasan'dan görevli gönderildiği gibi, kökünden

yanlış iddialarda bulunanlar çoğalmaktadır. Bu iddialar, hiçbir ilmi esasa dayanmayan yakıştırmalardan ibarettir. Hacı Bektaş ve benzeri din büyükleri, hiçbir zaman şuurlu (bilinçli) bir Türkçecilik veya dilde milliyetçilik yapmış olamazlardı. Çünkü, onların ana sorunu, dini fikirlerini halka yaymaktı...”³²³

Anadolu Aleviliği ile Hacı Bektaş meselesini, başka bir incelememizde ele alacağımızdan, şimdilik bu sorularla yetiniyoruz. Ama yeniden soruyoruz:

Sahi, Horasan kimin yurdu?

³²³ Akpınar, age., s. 155.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- * **Akpınar, Turgut:** *Türk Tarihinde İslamiyet*, İletişim yay., İstanbul, 1994.
- * **Aydın, Erdoğan:** *Nasıl Müslüman Olduk: Türklerin Müslümanlaştırılmasının Resmi Olmayan Tarihi*, Doruk yay., Ankara, 1997.
- * **Barthold, W. Prof. Dr:** *İslam Medeniyeti Tarihi*, derleyip katkı sunan Prof. Dr. **M. Fuad Köprülü**, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara, 1984.
- * **Bayrak, Mehmet:** *Alevilik ve Kürtler*, Özge yay., 1997.
- * **Belenitsky, Alexandre:** *Asie Central*, Tahran 1371 (Asya Miyane).
- * **Berktaş, Halil:** *Türkiye Tarihi I: Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, Cem yay., İstanbul, 1987.
- * **Bilgin, M. Sıraç:** *Zarathustra (Zerdüşt): Hayatı, ve Mazdaizm*, Berfin yay., İstanbul, 1995
- * **Bulut, Faik:** *Ali'siz Alevilik*, dördüncü basım, Berfin yay., İstanbul, 2011.
- * **Bulut, Faik:** *Hasan Sabbah Gerçeği*, dördüncü basım, Berfin yay., İstanbul, 2014.
- * **Bulut, Faik:** *İslam Komünçüleri (Karmatiler)*, üçüncü basım, Berfin yay., İstanbul, 2014.
- * **Copeaux, Etienne:** *Tarih Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1998

- * **Gibb, H.A.R:** *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, çev., M. Hak-
kî, İstanbul Evkaf Matbaası, 1930
- * **Gordlevski, V:** *Anadolu Selçuklu Devleti*, Onur yay., Anka-
ra, 1988.
- * **Gökalp, Ziya:** *Türk Devletinin Tekâmülü*, Haz: Doç. Dr.
Kazım Yaşar Kopruman, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1981
- * **Günaltay, E. Şemseddin Ord. Prof.:** *İran Tarihi (I)*, Türk
Tarih Kurumu yay., Ankara, 1987.
- * **Hodgson, M.G.S:** *İslam'ın Serüveni* (3 cilt), İz yay., İstan-
bul 1993.
- * **İnan, Abdülkadir:** *Makaleler ve İncelemeler*, 2. basım,
Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
- * **İbn Fazlan:** *Seyahatname*, haz: **Ramazan Şeşen**, Bedir
yay., İstanbul 1975.
- * **Ibn-ül Faqih el Hemedani:** *Abrege du Livre des Pays*,
Fransızca çeviri: **Henri Masse**, Damas (Şam) 1973.
- * **Korgunal, M. Zeki:** *Ebâ Müslimi Horasani*, Sağlam kita-
bevi, İstanbul, 1978.
- * **Köprülü, Fuad Prof. Dr. :** *Türk Edebiyatında ilk Mutasav-
vıflar*, beşinci baskı, Diyanet işleri yay., Ankara, 1984.
- * **Lockhart, Laurence:** *Persian Cities*, Luzac Comp. Ltd,
London 1960.
- * **Mazzaoui, M. Michel:** *The Origins of the Safawids:
Si'ism, Sufism, and the Gulât*, Franz Steiner Verlag GmbH, Wi-
esbaden, 1972.
- * **Nefisi, Said:** *Babek*, çev: Mahmud Ayaz, Berfin yay., İstan-
bul, 1998.
- * **Nizamülmülk:** *Siyasetname*, çev: **Nurettin Bayburtlugil**,
Dergâh yay., İstanbul, 1987.
- * **Ocak, A. Yaşar:** *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İletişim yay., İs-
tanbul, 1996.
- * **Ögel, Bahaeddin Prof. Dr.:** *İslamiyetten Önce Türk Kültür
Tarihi*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1991.
- * **Ögel, Bahaeddin:** *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl
Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982.

* **Resulzade, M. Emin:** *İran Türkleri*, Haz: Dr. Y. Akpınar, İ.M. Yıldırım, S. Çağın, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993.

* **Rızapour, Hasan Sabuncu:** *İran'da Dinin Sosyal Etkisi* (Doktora Tezi), İst. Ün. Ed. Fak. Sos. Bl. 1970.

* **Sykes, Sir Percy:** *History of Persia*, Macmillan and co. ltd., London, 1930.

* **Şakir, Mahmud:** *Hız. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, çev: Ferit Aydın, Kahraman yay., İstanbul, 1993.

* **Şapolyo, E. Behnan:** *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*

* **Tarcan, Halûk:** *Ön-Türk Tarihi*, Kaynak yay., İstanbul, 1998.

* **Tümer, Günay Prof. Dr.:** *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara, 1986.

* **Uslu, Recep:** *Hicri 1-11. Yüzyıllardan Horasan Tarihi* (Doktora tezi), Uludağ Ün. Sos. Bil. Ens. İstanbul, 1997.

* **Wilber, N. Donald:** *Iran: Past and Present* Princeton University Press, New Jersey/USA. 1948-75 (7. basım)

* **Yund, Kerim:** *Türkiye Folklorunda Komşu Ulusların Uygarlıklarından, Geleneklerinden Kalıntılar*, I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. IV'den aynıbasım, DSİ Basım Müdürlüğü, Ankara, 1976.

ANSİKLOPEDİLER

* *Encyclopaedia of Islam*, New edition, 1993, Leiden, edited by E. J. Brill.

* *The Cambridge History of Iran*, 1975, New York, edited by R.N. Frye, Cambridge University Press.

* *The Cambridge History of Early Inner Asia*, New York 1978, edited by Denis Sinor.

* *Iran and İslam*, 1971 Edinburgh University Press, edited by C.E. Bosworth.

* *Büyük Laroussc Sözlük ve Ansiklopedisi*, Milliyet, İstanbul.

* *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ yay., İstanbul, 1992.

FAİK BULUT / BİYOGRAFİ

Faik Bulut 1950, Kars doğumlu. Rize Öğretmen Okulu ve Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü mezunu. '68 Kuşağı'ndan. İlk gençlik yıllarında Filistin'e gitti. El Fetih'e katıldı.

İsrail askerlerinin Lübnan'a yaptığı bir baskında arkadaşları öldürüldü. Kendisi yaralı halde İsrail'e kaçırıldı. 7 yıl Filistinli önderlerle birlikte hapis yattı. Bu süre içinde, Arap-İslam dünyasına ilişkin konularla yakından ilgilendi. Başta Arapça olmak üzere bölge dillerini öğrendi.

Anadili Kürtçenin yanı sıra Türkçe, Arapça, İngilizce, Fransızca, İbranice ve Farsça biliyor.

1980'de Türkiye'ye döndükten sonra birçok gazete ve dergide çalıştı. Kürt meselesi, Ortadoğu, Arap ve İslam dünyasına dair haber ve yazılar kaleme aldı.

Eserleri şunlardır:

- * Alisiz Alevilik, 4. baskı, Berfin yayınları, 2011, İstanbul.
- * Allah Devletinde Demokrasi (1993 Turan Dursun Araştırma ve İnceleme Ödülü), 6. baskı, Berfin yayınları, 2004, İstanbul.
- * Arapların Gözüyle Irak İşgali: 1001 Gece Masalları, Berfin yayınları, 2003, İstanbul.
- * Dar Üçgende Üç İsyan (Kürdistan'da Etnik Çatışmalar), 3. Baskı, Evrensel yayınları, 2009, İstanbul.
- * Dersim Raporları, 5. Baskı, Evrensel yayınları, 2009, İstanbul.
- * Devletin Gözüyle Türkiye'de Kürt İsyanları, Yön yayınları, 1991, İstanbul.
- * Ebu Müslim Horasani: Bir İhtilalcinin Hikayesi, 2. baskı, Berfin yayınları, 2014, İstanbul.
- * Ehmede Xane'nin Kaleminden Kürtlerin Bilinmeyen Dünyası (1995 Musa Anter Gazetecilik İkincilik Ödülü), 3. baskı, Berfin yayınları, 2011, İstanbul.
- * El Kaide'nin Sırları: Cihat Yolcuları, Cumhuriyet Kitap, 2008, İstanbul.

- * Filistin İntifada Dersleri: Filistin’de Zafer Tarlaları, 3. baskı, Ozan yayıncılık, 1998, İstanbul.
- * Filistin Rüyası: İsrail Zindanlarında 7 Yıl, Berfin yayınları, 1998 İstanbul.
- * Hasan Sabbah Gerçeği: Eşitlikçi Dervişan Cumhuriyetleri, 3. baskı, Berfin yayınları, 2010, İstanbul.
- * Horasan Kimin Yurdu, 3. baskı, Berfin yayınları, 2014, İstanbul.
- * İslamcı Örgütler (3 cilt), 4. baskı, Cumhuriyet Kitapları, 2009, İstanbul.
- * İslam’da Cinsel Büyüler, Berfin yayınları, 1998, İstanbul.
- * İslam Komüncüleri: Karmatiler, 3. baskı, Berfin yayınları, 2014, İstanbul.
- * İttihat ve Terakki’de Milliyetçilik, Din ve Kadın Tartışmaları (2 cilt), Su yayınları, 1999, İstanbul.
- * Kim Bu Fethullah Gülen: Dünü, Bugünü, Hedefi, 3. baskı, Ozan yayıncılık, 1999, İstanbul.
- * Kod Adı Hizbullah: Türkiye Hizbullahının Anatomisi (Ortak Kitap), 3. baskı, Ozan yayıncılık, 1999, İstanbul.
- * Küresel Çağda İslam 1: Batı ve Laiklik, Cumhuriyet Kitapları, 2007, İstanbul.
- * Küresel Çağda İslam 2: Kadın ve Tesettür, Cumhuriyet Kitap, 2008, İstanbul.
- * Küresel Çağda İslam 3: Şeriat ve Siyaset, Cumhuriyet Kitapları, 2008, İstanbul.
- * Kürt Dilinin Tarihçesi, 3. baskı, Berfin yayınları, 2006, İstanbul.
- * Kürt Sorununa Çözüm Arayışları: Devlet ve Parti Raporları, Yerli-Yabancı Öneriler (1920-1997), Ozan yayıncılık, 1998, İstanbul.
- * Ordu ve Din: Asker Gözüyle İslamcı Faaliyetler, 4. baskı, Berfin yayınları, 2008, İstanbul.
- * Ortadoğu’nun Solan Renkleri: Bedeviler, Çerkesler, Dürziler, Nusayriler, Yezidiler, 2. baskı, Berfin yayınları, 2003, İstanbul.
- * Şeriat Gölgesinde Cezayir, 2. baskı, Cem yayınları, 1995, İstanbul.
- * Tarikat Sermayesinin Yükselişi, 2 cilt: Yeşil Sermaye Nereye ve İslam Ekonomisinin Eleştirisi, Su yayınları, 1999, İstanbul.
- * Türk Basınında Kürtler, 3. Baskı, Evrensel yayınları, 2010, İstanbul.

FAİK BULUT

HORASAN

KİMIN YURDU?

Horasan kimin yurdu?

Mistifikasyon ve kara cahillik zeminine oturmuş sağ kanat tarihçiliği şu savı ileri sürer:

“Horasan, ezelden beri Türk yurdudur. Orada yaşayanlar öz Türklerdir. Sufilik ve Alevilik, Türk İslamı’nın esasını teşkil eder. Alperen dervişler, Türklük ruhunu Anadolu’ya taşımış ve Türkçeyi yaymak için gazavat yapmışlardır. Dolayısıyla Horasan Alevilerinin hepsi Türkoğlu Türk’tür.”

Böylesine büyük iddialara rağmen, Horasan tarihi üzerine Türkiye’de çok az çalışma yapılmıştır.

Bu çalışma, Horasan tarihini irdelleyerek Türk Tarih Tezi ile Türk-İslam Sentezi yandaşlarının bilimdişi iddialarını çürütüyor.

Horasan’ın ezelden beri Türk yurdu olmadığını, orada yaşayan halkların öz Türklük denen şeyi hiç tanımadığını ortaya koyuyor.

Horasan’da yaşayan etnik kümelerin antikçağ, ortaçağ, yakınçağ tarihine ışık tutan bu kitap; oradaki Türklerin, Kürtlerin ve Acemlerin serüvenini inceleyerek, gerçeği öğrenmek için bir fırsat sunuyor.

Çok merak edilen tarihi kahramanlardan, Ebu Müslim Horasani ile yandaşlarının isyanlarına ilişkin önemli veriler içeriyor. Ayrıca, Anadolu Aleviliğinin ön oluşumunu irdeliyor.

Belgelere dayanan bu kitabı bitirince, Horasan’ın kimin yurdu olup olmadığına siz karar verecek ve resmi olmayan bir tarih denemesi okumanın zevkine varacaksınız.